

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

Juni 1966

Jaargang 65 / Afl. 3 en 4

Excursienummer

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Redactie

Hoofdredacteur Drs. J. J. F. W. van Agt;

*Redactie-secretaris Drs. R. Bruning, p.a. Rijksdienst voor de
Monumentenzorg*

Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591;

Leden voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond

Voorzitter Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer;

*Prof. Dr. H. Brunsting, Prof. Dr. W. Ph. Coolhaas, Drs. R. C. Hekker,
Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Dr. Ir. C. L. Temminck Groll.*

Prof. Dr. H. van de Waal.

Leden voor de Monumentenraad:

afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, Dr. J. G. N. Renaud.

p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490—12648;

afdeling II Monumentenzorg, Mr. R. Hotke,

p.a. Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591;

afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,

p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':

Drs. H. J. Ronday, p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275

R. MEISCHKE

Het kleurenschema van de middeleeuwse kerkinterieurs van Groningen

Blz. 57

P. L. DE VRIEZE

De restauratie van de Martinikerk te Groningen een tussentijdse balans

Blz. 92

D. P. R. A. BOUVY

*Beschildeerde sluitstenen en muurschilderingen in de Martinikerk te
Groningen*

Blz. 102

A. T. SCHUITEMA MEIJER

*Mr. Garwer Peters en de Groningse bouwkunst in het eerste deel der
zeventiende eeuw*

Blz. 104

Toelichting bij de excursies

Blz. 121

Boekbespreking

Blz. 125

HET KLEURENSCHEMA VAN DE MIDDELEEUWSE KERKINTERIEURS VAN GRONINGEN

DOOR

R. MEISCHKE

Reeds enige malen is in het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond gewezen op het belang van het onderzoeken en bewaren van de oorspronkelijke afwerking van oude gebouwen¹. In zijn afscheidscollege aan de Technische Hogeschool te Delft wees Ter Kuile op de dringende noodzaak, dit onderwerp snel in studie te nemen, aangezien de gegevens op dit terrein dagelijks schaarser worden².

De excursie van de Oudheidkundige Bond naar Groningen biedt een goede aanleiding opnieuw de balans op te maken. Groningen is een gebied, dat zich van oudsher heeft onderscheiden door een uitgesproken voorkeur voor kleurige kerkinterieurs. Bij de restauratie van de kerken, die op het programma staan van de excursie, is een bijzondere zorg besteed aan het benaderen van de oorspronkelijke kleuren. Dit experiment op het gebied van de kleuren is sterk gestimuleerd door de hoofdarchitect van Monumentenzorg D. J. van Iperen en heeft plaats gevonden in nauw overleg met de rijkscommissie voor de Monumentenzorg. Bij deze restauratie werd een systematisch onderzoek ingesteld naar de opeenvolgende perioden, die er in de kleurige afwerking van deze kerken hebben bestaan. Bij de bespreking van dit onderzoek zullen wij tevens gelegenheid hebben de talrijke vondsten, die bij de restauraties van Groningse kerken reeds vroeger waren gedaan, ter sprake te brengen³. Deze

gegevens maken het mogelijk thans voor dit deel van ons land een globaal beeld te geven over de opeenvolgende stijlen van kleurige afwerking van de interieurs van kerken.

De witte kerken uit de 13de eeuw.

De romaanse tufstenen kerken van het noorden waren inwendig gepleisterd en gewit. Bij de opgraving van de kerk van Termunten bleek dat de muur van de romaanse kerk aan de buitenkant bepleisterd was, terwijl op de binnenzijde een dun grijs-wit sauslaagje voorkwam⁴. Bij de restauratie van de kerk te Loppersum werd op het tufsteenmuurwerk van de reeds aan het einde van de 13de eeuw aan het oog onttrokken muur van het schip een witte pleisterlaag gevonden⁵.

Het gebruik van baksteen bracht geen verandering in de afwerking van de interieurs. Ook de oudste nog niet overwelfde bakstenen kerken moeten inwendig wit zijn geweest. Een onderzoek bij de kerk te Hellum tijdens de restauratie van 1962-1965 ingesteld, wees uit dat het schip van de kerk, gezien de kwaliteit van het metselwerk, van oorsprong gepleisterd moet zijn geweest. Ook bij de vroeg-13de-eeuwse kerk te Hoogkerk werd tijdens de thans nog onderhanden zijnde restauratie niets gevonden, dat erop wees dat dit gebouw niet op de normale wijze gepleisterd zou zijn geweest. Hetzelfde was het geval bij de vroege bakstenen kerkjes van Ezinge, Marsum en Wirdum⁶. Bij de restauratie van de kerk van

de heer H. van der Wal van de rijksdienst voor de Monumentenzorg bieden veel materiaal.

⁴ A. E. van Giffen, „Mededeling omtrent een oudheidkundig bodemonderzoek in de kerk te Termunten, provincie Groningen”, *Opus Musivum*, een bundel studies aangeboden aan Professor Doctor M. D. Ozinga ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag, Assen 1964, 41.

⁵ Dagboek van de restauratie herv. kerk te Loppersum 1953-1959. Archief Monumentenzorg.

⁶ Dagboek restauratie herv. kerk te Ezinge 1949-1959. Archief Monumentenzorg. — Dagboek restauratie herv. kerk te Marsum 1949-1951. Archief Monumentenzorg. — Dagboek restauratie herv. kerk te Wirdum 1959-1961. Archief Monumentenzorg.

¹ E. H. ter Kuile, „Afwerking van gebouwen in vroeger tijd”, *Oudheidk. Jaarb. = Bull. N.O.B.*, 4de s. 3 (1934), 51. — M. D. Ozinga, „Spaar oude kleuren”, *Oudheidk. Jaarb. = Bull. N.O.B.*, 4de s. 4 (1935), 103. — J. J. F. W. van Agt, „Het pleisterwerk in middeleeuwse kerkgebouwen”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 9 (1956), 53.

² E. H. ter Kuile, *Kleurige architectuur*, Afscheidscollege aan de Technische Hogeschool te Delft, 24 juni 1965.

³ Dit overzicht zou niet mogelijk zijn zonder de uitvoerige dagboeken van de restauraties, die onder leiding van de architecten R. J. Wittoop Koning en R. Offringa tot stand zijn gekomen. Vooral de uitvoerige documentaties van de heer A. Veldman, opzichter bij vele van deze restauraties en de rapporten van

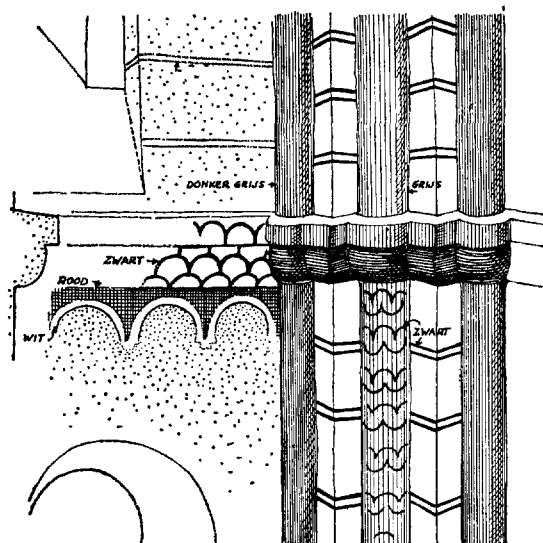

Fig. 1. Groningen, Martinikerk. Oorspronkelijke decoratie in de noorderdwarsarm; tweede kwart 13de eeuw. (Tekening Monumentenzorg)

Kantens werd in een dichtgemetselde nis onder een pleisterlaag een dunne afwerklaag aangetroffen, die de oudste afwerking van het interieur geweest moet zijn ⁷. Deze vondsten zijn te gering van omvang om de vraag te kunnen beantwoorden of er nog ornamentale beschilderingen in deze kerken geweest zijn.

De geschiedenis van het kleurige interieur van de Groningse kerken begint dan ook eerst bij de volgende fase van de architectuur, die van de overwelfde bakstenen kerken uit de eerste helft van de 13de eeuw. Het belangrijkste, nog bestaande gebouw uit die tijd is de Martinikerk in de stad Groningen. De huidige restauratie heeft talrijke verborgen details aan het licht gebracht, die de band van dit gebouw met de Nederrijnse architectuur onderstrepen. De gewelven echter zijn van het hoge domociale type, dat in Westfalen veel voorkomt. Het gewelf in de kruising is het rijkste gedetailleerd en heeft acht ribben, de andere gewelven hebben slechts vier diagonale ribben. De gewelfribben doorsnijden de ring in het midden van het gewelf en lopen teniet in een hangende houten „sluitsteen”.

Het kleurenschema van de 13de-eeuwse Mar-

⁷ Dagboek restauratie herv. kerk te Kantens 1955-1958. Archief Monumentenzorg.

⁸ C. H. Peters, *Oud Groningen Stad en Land*, Den Haag 1921, 105 en 137.

⁹ Opmerkelijk is in dit geval de mededeling uit de

tinikerk, waarnaar de heer J. Otter een onderzoek instelde, vertoont eveneens vele motieven, die ook bij Nederrijnse kerken voorkomen. De oorspronkelijke beschildering bleef het beste bewaard in de noordelijke dwarsarm en is daar thans gedeeltelijk vrijgelegd (fig. 1). De wanden en gewelfvelden zijn wit. De gewelfribben zijn versierd met een golvende rood-gele spiraal. De ring in de kruin van het gewelf is verdeeld in blokken met marmerimitaties. De gordel- en muraalbogen tonen een verscheidenheid van blokverbanden, waarvan sommige zwartwit, andere met kleur. De rijkste decoratie bezat de triomfboog voor het koor, die reeds in 1923 gedeeltelijk was blootgelegd.

De beschilderde bogen rusten op wit gepleisterde muurdammen, die in blokken verdeeld zijn door dubbele rode voegen. De wandcolonnetten zijn grijs en versierd met een motief van donkerder lijnen. De vensters in het noordelijke dwarspand waren omlijst door een geschilderd blokverband. Onder de lijst, die de onderzijde van de vensters verbond, was een boogfries van rode kleur op de vlakke wand geschilderd.

De Martinikerk is het belangrijkste gebouw dat thans nog van de Nederrijnse invloed in het noorden getuigt. Vele andere zijn verdwenen, zoals de door de Keulse bouwmeester Mr. Everard gebouwde abdijkerk van Wittewierum (1238-1259) en de kerken van Midwolde (Oldambt) en Sebaldeburen, die ons uit oude zegels bekend zijn ⁸. Ook de kerk te Pilsum in Oost-Friesland wijst met zijn kruisingstoren, die eens door een rhombische spits bekroond werd, op Nederrijnse invloed. In veel details zoals de gewelfvorm en de witte pleisternissen aan de buitenzijde blijkt een verwantschap met de Martinikerk. Het zou interessant zijn om te weten, of deze kerk inwendig ook een wit interieur heeft gehad.

Deze belangrijke kerken moeten wel invloed hebben uitgeoefend op hun omgeving. De oudste overwelfde dorpskerken uit de eerste helft van de 13de eeuw tonen gemeenschappelijke trekken en waren in het bezit van witte interieurs. Veelal zijn de gewelven voorzien van een hangende sluitsteen, zoals ook bij de gewelven over de Martinikerk wordt aangetroffen. Soms bezitten de gewelven een rechthoekige grondslag met vier diagonale ribben. Deze rechthoekige vorm van

kloosterkroniek van Lidlum (Fr.). De kerk uit het midden van de 13de eeuw wordt omstreeks 1300 overwelfd met natuurstenen gewelven, die door de convers Laurentius van schilderijen worden voorzien. H. Halbertsma, „De kroniek van de Witherenabdij „Mariën-

de overwelfde velden kan beïnvloed zijn door de grote Cisterciënser kerken als Klaarkamp en Aduard. Het gewelf in de ronde koorsluiting is in tegenstelling met de andere gewelven, die van baksteen zijn, soms in tufsteen uitgevoerd. Misschien werd dit materiaal gekozen, omdat men er de beste ondergrond voor pleisterwerk en schilderingen in zag⁹. Ook de binnen- en buitenzijde van de muren werden bij deze kerken nog wel eens met tufsteen bekleed. Een enkele maal werden om en om lagen van baksteen en tuf toegepast. Bij het koor te Hellum, dat in 1295 gebouwd zou kunnen zijn, komen dergelijke speklagen zowel binnen als buiten voor. Het gebruik van tufsteen aan gewelven en wanden bij overigens uit baksteen opgetrokken kerken kan op het gebruik van pleisterwerk wijzen.

Het muurwerk, vooral van het koor, toont soms een geleding door boognissen. Nissen met metselwerk in mozaïekverband komen bij deze groep niet voor. De merkwaardige blinde zones, die werden aangetroffen bij enkele koorpartijen zoals Siddeburen en Oldenzijl, zouden bij een gepleisterde architectuur geleed kunnen zijn door een geschilderde dwerggalerij. Wij zullen thans enkele voorbeelden van deze groep overwelfde baksteenkerkjes, die vermoedelijk een wit interieur bezaten, beschrijven. Deze kerkjes zijn zowel in Friesland als in Groningen te vinden.

De kerk van Westergeest (Fr.) is een der vroege overwelfde bakstenen kerkjes. Het koor dat in het begin der 13de eeuw zal zijn gebouwd bleef vrij gaaf bewaard. De halfronde koorsluiting bezit een ribloos koepelgewelf, dat voorzien is van vroege schilderingen. Het vak voor het koor bezit resten van een ribloos kruisgewelf, een in deze streek weinig voorkomende gewelfvorm. Het is evenwel mogelijk dat de ribben in schilderwerk waren geïmiteerd. Dit gewelf heeft een vrijwel vierkante grondslag bezeten. Wellicht is de westelijke helft van het koor ook door een dergelijk gewelf gedekt, sporen daarvan zijn echter niet gevonden. Het schip van de kerk daarentegen is steeds zonder overwelfing geweest. Aan de buitenzijde bleek een vroeg dichtgezet venster gepleisterde dagkanten te hebben bezeten. De resten van fresco's maken duidelijk, dat deze vroege overwelfde kerk een wit interieur moet hebben bezeten.

dal" te Lidlum, een bron voor de kennis der Friese bouwkunst in de middeleeuwen". *Berichten Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 5 (1954), 98-99, en Jan Kalf, *De muurschildering te Westergeest*.

¹⁰ D. P. R. A. Bouvy, „De Nederlands Hervormde

Het kerkje van Eestrum (Fr.) behoort wat architectuur betreft geheel tot de groep der vroege overwelfde kerken met witte interieurs. De gewelven bezitten hier een rechthoekige grondslag. Zij worden naar het koor toe steeds rijker van opzet. Het eerste gewelf heeft vier ribben, het tweede en derde hebben acht ribben, die in een ring eindigen. Het halfronde koorgewelf is door vier ribben geleed. Tijdens de restauratie in 1939 zijn hier sporen van decoratief schilderwerk gevonden, die niet nader zijn vastgelegd. Waarschijnlijk hebben we ook hier met een van oorsprong wit interieur te maken.

Tot deze groep behoort ook het vooral om zijn inwendige decoratie zeer belangrijke koor van de kerk te Bozum (Fr.), dat van 1939-1948 gerestaureerd werd¹⁰. Het romaanse met tufsteen beklede koortje werd vermoedelijk omstreeks het midden van de 13de eeuw van een overwelfing voorzien en daarbij verhoogd. De zeven ribben van het koorgewelf eindigen in een doorhangende sluitsteen. Het rechthoekige gewelf van de eerste travee van het koor bezit vier ribben. Gewelf en muurwerk waren oorspronkelijk gepleisterd en gewit. De colonnetten waren donker en de ribben waren geaccentueerd met een ornamentbeschildering. Op de gewelfvelden van het koor was een *Majestas Domini* geschilderd. Deze vroege overwelfde kerken met witte interieurs bleven niet beperkt tot Friesland, doch komen ook in Groningen voor.

Bij onderzoekingen in de kerk te Obergum, in 1964 verricht, bleek het westelijk deel van de kerk vroeger overkluisd te zijn geweest door twee gewelven op rechthoekige grondslag. Het laatgotische koor, dat in de plaats gekomen kan zijn van een ouder dwarspand en koor en armoe dig is uitgevoerd, bezat geen overwelfing. Bij het onderzoek van de kerk in 1964 bleken de dagkanten van enkele dichtgezette romaanse vensters, nissen en ingang in het oudste deel van de kerk dun te zijn bepleisterd, hetgeen op een oude toestand zou kunnen teruggaan.

De kerk te Oldenzijl is een van de meest karakteristieke voorbeelden van deze groep. Halbertsma schat dit kerkje, dat veelal voor ouder is versleten, op grond van de ontwikkeling van het landschap niet vroeger dan het tweede kwart van de 13de eeuw¹¹. Ook de overeenkomst in vor-

kerk te Bozum", *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 8 (1955), 107.

¹¹ Halbertsma, *o.c.*, 129. Voor de vondsten bij de restauratie zie: Dagboek restauratie herv. kerk te Oldenzijl 1950-1952 en rapport H. van der Wal, 1952. Archief Monumentenzorg.

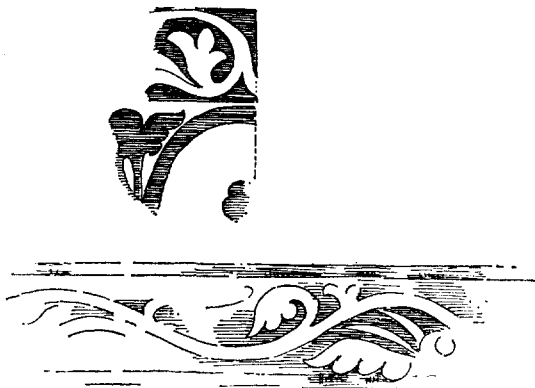

Fig. 2. Siddeburen, herv. kerk. Boven geschilderde band op de torenwand. Daaronder geschilderde band op de noordwand. (Schetstekening H. van der Wal)

mentaal met de Groningse Martinikerk wijst in deze richting. De restauratie wees uit, dat het westelijk deel van het schip in latere tijd moet zijn vernieuwd. Het koorgewelf bezit geen ribben en is uitgevoerd als steenswerk van 28 cm dik. In het schip bleef slechts het meest oostelijke gewelf bewaard. Dit gewelf op rechthoekige grondslag is van halfsteensmetselwerk. De vier diagonale ribben eindigen in een doorhangende houten „sluitsteen”. Alles wees erop, dat dit gebouw van oorsprong een wit interieur bezat. Onder een decoratie van rood schilderwerk met witte voegen op ribben en profielen werd een oudere laag aangetroffen. Er was een verdeling in blokken op de kraalprofielen rond de vensters, op de gewelfribben en op de muurpijlers in de kleuren zwart, rood, oranje en geel. Op enkele gewelfribben werd een gekeperde band aangetroffen. Vermoedelijk waren de terra-cotta kapitelen als schoonwerk uitgevoerd. Het is dan ook waarschijnlijk, dat deze kerk van oorsprong een wit interieur met geschilderde decoraties bezat.

De kerk van Siddeburen¹² kan ook tot deze groep gerekend worden. Het romaanse tufstenen schip werd omstreeks 1200 verlengd met een gedeelte, dat aan de buitenzijde afwisselende lagen van tuf- en baksteen toonde en eindigde in een halfronde koorsluiting. Vermoedelijk omstreeks het midden van de 13de eeuw werd de kerk overwelfd en daarbij verhoogd. Het koorgewelf was van tufsteen en geleed door ribben, die uit-

liepen in een middenmotief met doorhangende houten „sluitsteen”. Na deze verhoging en overwelfing moeten de wanden van de kerk zijn gepleisterd, getuige de resten van een geschilderde band, die op de tweede travee aan de noordkant ter hoogte van de onderzijde van de vensters werd aangetroffen. Waarschijnlijk liep deze band de gehele kerk door; ook op de oostwand van de toren zijn er resten van gevonden (fig 2).

De gewelven van het schip van de kerk hadden, behalve het meest westelijke gewelf, een rechthoekige grondslag en waren geleed door diagonale ribben. Zij rustten op pijlers, die los tegen oudere muren geplaatst waren. Alle gewelven van het schip bezaten een rode pleisterlaag met ingekraste voegen, die een steenverband suggereerden. De ontzetting van de triomfboog van het koor zou erop kunnen wijzen, dat de schipgewelven jonger zijn dan het gewelf van de sluiting. Het kan zijn, dat men de overwelfing van het schip heeft uitgesteld totdat de beide westelijke hoeken bij de toren, die blijkens het aldaar gebruikte baksteenmateriaal kort na de verhoging hersteld moeten zijn, waren vernieuwd. Het is ook mogelijk dat bij deze reparatie alleen het westelijke gewelf, dat zich zowel in vormgeving als metseltechniek enigszins van de andere schipgewelven onderscheidt, werd vernieuwd. Daarbij zou dan de modernere rode gewelfdecoratie over het gehele kerkschip kunnen zijn doorgetrokken. In ieder geval is duidelijk dat de kerk te Siddeburen na de verhoging van de overwelfing van het koor in het midden van de 13de eeuw in hoofdzaak wit was, terwijl de rode decoratie die op de gewelven werd aangetroffen, tot een jongere fase behoord kan hebben.

De restauratie van de kerk te Leens heeft de bouwgeschiedenis van dit gebouw zeer verduidelijkt¹³. Aan het tufstenen romaanse kerkschip werden kort na 1200 een dwarsschip en een nieuw koor toegevoegd. Dit als een geheel opgetrokken deel van de kerk bestond gedeeltelijk uit tuf- en gedeeltelijk uit baksteen, hetgeen er reeds op wijst dat we zowel van binnen als van buiten een pleisterlaag mogen verwachten. Bij het openbreken van een dichtgemetselde nis in de oostmuur van de noorderdwarsarm bleek de tufstenen muur oorspronkelijk zeer dun bepleisterd te zijn geweest. Het door ribben geleed gewelf in de koorsluiting was van tufsteen. Vermoedelijk zijn

¹² Dagboek restauratie herv. kerk te Siddeburen 1952-1955. Archief Monumentenzorg.

¹³ Dagboek restauratie herv. kerk te Leens 1949-1952. Archief Monumentenzorg.

¹⁴ Dagboek restauratie herv. kerk te Appingedam 1948-1954. Archief Monumentenzorg.

¹⁵ M. D. Ozinga, *Oost-Groningen = De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*, VI, 1, Den

de baksteengewelven van het rechte deel van het koor en het dwarspand ook hier jonger, aangezien de hoeken van de kruising verzwaaard werden, voordat de gewelven werden aangebracht. Evenals bij de Martinikerk was ook hier alleen het kruisingsgewelf achtribbig en waren de overige gewelven slechts geleed door diagonaalribben. De verhoging en overwelling van het schip behoort, naar wij veronderstellen, tot de laatste fase van het werk. De beide gewelven worden verdeeld door acht ribben en zijn gemetseld in sierverband. Oorspronkelijk waren zij roodgesausd, daarna zijn zij dungepleisterd en van een geschilderde decoratie voorzien, overeenkomstig het onderliggende metselverband. Ook hier behoort de rode gewelfdecoratie tot een jongere fase dan de witte.

Te Appingedam bezit het oudste deel van de kerk, het uit het midden van de 13de eeuw daterende schip, gewelven van een geheel ander type dan de voorgaande kerken. De gewelven zijn hier hoger dan bij de andere kerken en de ribben eindigen in een ring. Het is waarschijnlijk, dat de gewelven van dat deel oorspronkelijk wit gepleisterd waren. In tegenstelling tot het dwarschip ontbraken hier sporen van rode verf op de baksteen en ook waren de gewelven niet in sierverband gemetseld¹⁴. De gewelfribben werden onderbroken door grote ringen, waarbinnen een ornament geschilderd was. De gordelbogen van dit deel van de kerk tonen een decoratieve schildering, die vermoedelijk bij de eerste gewelfdecoratie behoort. Door de latere verbouwing tot hallekerk zijn de muren van het schip verdwenen, zodat het niet meer mogelijk is, vast te stellen op welke wijze zij gedecoreerd waren. Hoewel deze kerk buiten de groep valt, die verwantschap met de Martinikerk toont, mogen wij ook hier een wit interieur veronderstellen.

Bij de kerk te Westeremden beschikken wij door de kroniek van Emo en Menko over enkele mededelingen over de bouwgeschiedenis. Na de in deze kroniek vermelde brand van 1238 zal het gebouw, mits het van steen was, niet zijn vernieuwd, doch zo spoedig mogelijk zijn hersteld door het aanbrengen van een nieuw dak. Indien de verbrande kerk van hout is geweest, zal men vermoedelijk eerst een nieuw houten gebouw hebben opgericht om de dienst voortgang te doen vinden. Omstreeks 1250 kan men dan begonnen Haag 1940, 161. Indien het kerkgebouw van hout was geweest en na de brand van 1238 door een nieuw stenen gebouw zou zijn vervangen is de voltooiing in 1259 wel erg laat.

zijn de huidige kerk te bouwen, die in 1259, hetzelfde jaar waarin de abdijkerk van Wittewierum gereed kwam, voltooid en gewijd werd. Dit in 1259 voltooide gebouw zal de kruiskerk zijn, die thans nog fragmentarisch bewaard is en die als één geheel tot stand gekomen lijkt¹⁵. Wij vermoeden dat het koorgewelf uit de bouwtijd dateert. Het tufstenen gewelf heeft zes ribben, die aan de bovenzijde door boogjes verbonden zijn. Bij de restauratie in 1923 door Jacob Por werd rond het knooppunt een geschilderde ring blootgelegd met een decoratie van rode en zwarte lijnen. Deze schildering was op de verse kalk aangebracht; zij is tevens een wezenlijk onderdeel van de architectuur, zodat we haar zonder twijfel als oorspronkelijk mogen beschouwen (afb. 8). Het overige deel van het gewelf bleek gepleisterd te zijn en gewit¹⁶.

Geheel anders is het gewelf in de vroegere kruising, het enige gewelf van schip en dwars-schip, dat bewaard is gebleven. Dit gewelf is veel hoger, uitgevoerd in baksteen en in sierverband gemetseld. Oorspronkelijk was de in het zicht komende baksteen rood geschilderd. Wij vermoeden, dat van de in 1259 gewijde kerk alleen het koorgewelf voltooid was en dat de overige gewelven enige tijd later zijn aangebracht.

Uit de bovenstaande nog zeer summier gegeven krijgen wij de indruk dat niet alleen de eerste groep bakstenen kerken zonder overwelling, zoals Marsum, Kantens, Hoogkerk, Wirdum en Hellum, witte interieurs bezaten, doch ook de tweede groep der bakstenen kerken met gewelven zoals de Martinikerk te Groningen en de kerken van Westergeest, Eestrum, Obergum, Bozum, Oldenzijl, Leens en Siddeburen. Bij enkele kerken zien we in de jongere delen een nieuwe decoratiewijze optreden, met rode gewelfafwerking, zoals te Leens en Siddeburen. Ook bij de kerken van Westeremden en Appingedam was dit het geval. De rode decoratiewijze van de jongere delen kan daar eerst na het midden van de 13de eeuw zijn toegepast.

De rode kerken van Groningen en Oost-Friesland, ± 1250-± 1350

In de tweede helft van de 13de eeuw gaat een andere stroming domineren in de Groningse bouwkunst. De kerken uit deze periode vertonen in architectonisch opzicht een sterke eenheid. Zij

¹⁵ Jacob Por, „Gewelfschildering in de N.H. Kerk te Westeremden”, *Groningsche Volksalmanak*, 1926, 83.

zijn te herkennen aan hun koepelgewelven op vierkante grondslag, geleed door acht ribben, en van nissen met siermetselwerk aan de buitenzijde. Ook op het gebied van metseltechniek, in het bijzonder het steenformaat, het verband (twee strekken — een kop) en het gebruik van gebakken profielstenen, hebben wij met een volledig homogene groep te maken. Het voorkomen van het geheel rode kerk-interieur valt in hoofdzaak met deze groep samen. Kerken van deze groep vindt men door de gehele provincie, uitgezonderd voor zover wij weten, de stad Groningen en Westervolde. Ook aan de andere zijde van de Eemsmonding in het westelijk deel van Oost-Friesland zijn er vele voorbeelden van te vinden. Het gebied waar deze kerken worden aangetroffen, stond tot 1561 in kerkelijk opzicht onder het bisdom Munster.

Onze enige schriftelijke bron voor de datering van deze kerken is de kroniek van Emo en Menko, waarvan wij de berichten over de kerk van Westervolde reeds vermeldden. Het vervolg op de kroniek noemt voorts een drietal kerken, die tegen het einde der eeuw gebouwd zijn en waarmee het klooster Bloemhof iets te maken had. De stichting van de nog zo goed bewaard gebleven kapel te Krewerd wordt uitvoerig beschreven, zonder dat een exact jaartal genoemd wordt. Waarschijnlijk echter zal deze in het laatst van de 13de eeuw hebben plaatsgevonden. Het bouwen van de nieuwe kerk te Scharmer in 1296 wordt uitdrukkelijk omschreven. Helaas is dit gebouw afgebroken. Een vrij vage tekening leert het kennen als een hoog eenschepig gebouw, dat in hoofdopzet gelijkenis toont met de kerk in Winschoten en in architectuur met die van Zuidbroek en Noordbroek. Tenslotte wordt nog de kerk te Hellum genoemd, die in 1295 gebouwd zou zijn. De restauratie van dit gebouw wees uit, dat het ouder moet zijn. Een vroeg baksteenschip bleek uitgebreid met een nog volledig onoverwelfd koor met halfronde sluiting. Vermoedelijk is in 1295 slechts het bovenste deel van de sluiting vernieuwd en vervangen door een rijkere architectuur met overwelfing. De architectuur van dit deel van de kerk sluit goed aan bij die van de kerk te Krewerd en vermoedelijk ook van Scharmer, zodat deze dateringen ons betrouwbaar voorkomen.

Aangezien de kerk te Westervolde (\pm 1250-1259) een der vroegste voorbeelden van deze

¹⁷ W. Bornheim gen. Schilling, „Fugenmalerei im Mittelalter“, *Deutsche Kunst und Denkmalpflege*, 19 (1961), 5.

bouwschool schijnt, nemen wij aan dat deze groep kerken in hoofdzaak in de tweede helft van de 13de eeuw geplaatst moet worden. De volgorde binnen de groep is moeilijk vast te stellen, aangezien er een buitengewone gehechtheid is aan de traditionele romaanse elementen. Tot de jongste voorbeelden, die vermoedelijk al in de 14de eeuw vallen, behoren de zeer hoge kerken met korte dwarsarmen als Zuidbroek, Noordbroek, Holwierde en Zeerijp.

Het is opvallend, dat de gehele groep, met uitzondering van de alleroudste voorbeelden als het schip van Appingedam en de kerk te Westervolde, van het begin tot het einde volgens eenzelfde kleurschema afgewerkt is: deze kerken zijn inwendig geheel rood. De rode kleur van de wanden, verkregen door het in het zicht laten van de baksteen, waarvan de kleur door een rode saus versterkt werd, mag niet als een goedkope oplossing worden beschouwd. De zeer fraaie steen, waarmee men de binnenzijde van de muren op uiterst zorgvuldige wijze metselde, gaf een kostbaarder wijze van uitvoering dan slordiger metselwerk en een gepleisterde wand opgeleverd zouden hebben.

Langs welke wegen het rode kerkinterieur omstreeks het midden van de 13de eeuw in Groningen geïntroduceerd werd, is nog niet vastgesteld. Rode kerkinterieurs zijn geen specifiek kenmerk van de Nederrijnse of Westfaalse architectuur. Er zijn echter verscheidene andere mogelijkheden van herkomst. Bij enkele kloosterorden, zoals die der Cisterciënsers, was het rode kerkinterieur geliefd. De kerk te Marienstatt in het Westerwald heeft wanden van rood geschilderd pleisterwerk, waarop met witte voegen grote blokken afgetekend zijn ¹⁷. De kleinere Cisterciënsers kloosterkerk te Birstel (Oldenburg), die in haar baksteenarchitectuur zo sterk aan de Groningse kerken doet denken, bezat in het interieur wanden van baksteen in schoonwerk. De gewelven daarentegen waren wit gepleisterd, de gordelbogen waren voorzien van een zandsteenkleurig blokverband ¹⁸. Indien de Cisterciënsers het rode interieur in Groningen hebben geïmporteerd, zou dit moeten zijn geschied door de grote kerken van deze orde als Klaarkamp en Aduard (1224-1262). Toch is het minder waarschijnlijk, dat de rode interieurs door de Cisterciënsers of door een andere kloosterorde geïmporteerd zijn. Immers het gebied waar de rode kerken het meest

¹⁸ Rowitha Poppe, „Die Zisterzienserinnen-Kirche in Birstel“, *Deutsche Kunst und Denkmalpflege* 1964, 75.

¹⁹ G. Neumann, *Beitrag zur Baugeschichte der Kir-*

voorkomen, het noorden en oosten van Groningen, heeft betrekkelijk weinig belangrijke kloosters bezeten, terwijl in de gebieden waar de voornaamste kloosterkerken lagen de rode interieurs niet worden aangetroffen. Een andere mogelijkheid van herkomst van het rode interieur is dan ook waarschijnlijker.

In Noord-Duitsland werd reeds bij de eerste toepassing van baksteen, in de tweede helft van de 12de eeuw, de steen in het interieur geheel of gedeeltelijk in het zicht gelaten. Waarschijnlijk is deze wijze van interieurafwerking naar het westen doorgedrongen en reeds in de eerste helft van de 13de eeuw in Oost-Friesland in zwang gekomen. De grootste kerk van deze noordelijke kuststreken, de St.-Marienkirche van Marienhaf, die voor het midden van de 13de eeuw naar één plan gebouwd werd en met haar lengte van 73 m menige domkerk overtrof, zal vermoedelijk een rood interieur hebben bezeten. De restauratie van het fragment van het middenschip, dat van deze machtige kerk is overgebleven, werd in 1964 voltooid¹⁹. Het muurwerk is daarbij weer rood gesausd. Aangezien de gewelven zijn verdwenen, is de behandeling van dit onderdeel helaas niet meer te achterhalen. Opvallend is, dat in Oost-Friesland rijkere voorbeelden van het rode interieur-type voorkomen dan in Groningen (afb. 5). Wij hebben de indruk, dat de rode decoratieve wijze van Groningen uit Oost-Friesland afkomstig is.

Het meest typerend voor de groep kerken met rode interieurs zijn de gewelven. Deze gewelven zijn vrijwel steeds door ribben in acht velden verdeeld. De ribben lopen niet door tot de kruin van het gewelf, doch lopen teniet tegen een sluitring. Vaak zijn zij verbonden, waardoor de kruin uitgroeit tot een rijk motief. Een doorhangende sluitsteen in het midden van het gewelf treffen wij bij deze groep nimmer aan. Bij deze gewelven ligt de kruin nog hoger boven de gordel- en muraalbogen dan bij de iets oudere gewelven van de Martinikerk. In het bovenste gedeelte zijn deze gewelven volledig koepelvormig, zodat de ribben van geen constructief belang zijn. Het is dan ook geen wonder, dat de ribben soms ontbreken, zodat de gewelven als koepelgewelf gemetseld zijn en er vervolgens geschilderde ribben aangebracht zijn.

Vaak werden de gewelven in sierverband gemetseld. Het geschilderde patroon vond dan steun

che in Marienhaf, Marienhaf 1962.

¹⁹ C. H. Peters, „Oud Groninger kunst”, *Groningsche Volksalmanak*, 1899, 179.

in een vaste ondergrond, al week het daarvan soms wel eens af. Daarnaast komen gewelven voor, die met normale horizontale lagen zijn gemetseld. Het patroon van het metselmozaïek was dan op het pleisterwerk geschilderd. De ribben van de gewelven hadden meestal een rond kraalprofiel, soms echter zijn zij vierkant. Binnen de sluitring of het middenmotief was het gewelf gepleisterd en beschilderd. Soms was er ook een rand van pleisterwerk buiten de ring, waarop decoratief schilderwerk voorkwam. Bij deze in baksteenmozaïekwerk uitgevoerde of geschilderde gewelven, die een rode hoofdtoon bezaten, behoorde, zoals we nog nader zullen zien, een geheel rood interieur met rode wanden en rode vloeren. In de buitengevels van deze kerken vinden we vrijwel steeds nissen met metselmozaïeken.

Reeds lange tijd is dit kleurschema bekend. Bij de eerste restauratie in Groningen, die van de kerk te Stedum in 1877, moeten fragmenten van de oudste decoratie zijn aangetroffen. In het gewelf van de zuiderdwarsarm werden mozaïekverbanden geschilderd, terwijl de pijlers en colonnetten als baksteenwerk werden uitgevoerd. De belangrijke laatgotische gewelfschilderingen maakten het niet mogelijk het oorspronkelijke kleurschema in zijn geheel terug te vinden.

Toch was de typische Groningse decoratieve wijze reeds toen in zijn geheel bekend. In een artikelenreeks over de Oud-Groningse Kunst schrijft C. H. Peters over de kerk te Stedum²⁰:

„Destijds was de kerk te Stedum van binnen, niet gelijk nu, bepleisterd en gewit, maar liet zij haar muurwerk van helder rooden steen, met zorg bemetseld en gevoegd, spreken”. „Dat dit geen gewaagde veronderstelling is, toonde de sloping ten jare 1870 van de overwelfde kruiskerk te Eexta, die men had goedgevonden bouwvallig te verklaren, hetgeen zij niet was, en die daarop voor afbraak werd verkocht.

De „Commissie der Koninklijke Academie van Wetenschap tot het opsporen, het behoud en het bekend maken van de overblijfsels der oude vaderlandsche kunst”, had in plaats van die kerk te behouden, de goedheid in haar jaarverslag, vastgesteld te Amsterdam den 29e April 1871, hare sloping mede te deelen en daaraan toe te voegen vijf teekeningen naar eene opmeting vóór de afbraak genomen met eene toelichtende beschrijving dier kerk. In die toelichting zegt de opzichter van den waterstaat, A. J. H. Bauer: „Het verband der muren was, zoo aan de buiten- als aan de binnenzijde, welke laatste blijkbaar oorspronkelijk niet bepleisterd was, met zorg in acht genomen, zooveel

mogelijk bestaande, in het vlakke muurwerk uit twee streksche en een kop en bij de pilasters om en om een streksche en een kop". Van de gewelven wordt verder gezegd: „de kluizen of gewelfskappen, alle van keperwerk in geregeld verband samengesteld, waren oorspronkelijk evenmin als de wanden van de kerk bepleisterd”²¹. De thans bij de Hervormde Gemeente in gebruik zijnde Onze Lieve Vrouwe-kerk of Kleine Kerk te Steenwijk, een hoogst interessant baksteenen kerkje met drie schepen, heeft, vrijwel de eenigste onder onze middeleeuwse kerken, van binnen nog haar ziend gemetselde baksteenen kolommen met spitsbogen en middenschipsbovenmuren met keurige maaswerk-nissen. Ook de torenkapellen te Bierum, Haren en Uitwierde, reeds meermalen aangehaald, hebben nog haar ziend en gevoegd metselwerk²², en op welke wijze de gewelven oudtijds werden behandeld, dat tonen ons, onder de witsellaag, de gewelven in het kerkje te Westerwijtwerd, waarvan elke steen der deels in horizontale lagen, deels in vischgraatverband gemetselde gewelfvelden, op het uiteinde is versierd met een in zwart omtrokken vierkant rozetje”²³.

Dit inzicht in de oorspronkelijke afwerking van deze gebouwen zou spoedig in praktijk worden gebracht. Bij het herstel van de kerk te Winschoten, dat in 1906 plaats vond onder leiding van C. H. Peters, werden de verdwenen gewelven en de gesloopte gordelbogen gereconstrueerd. Niet alleen de nieuwe gordelbogen en de gewelfribben, doch ook het muurwerk in de vensterzone bleef in het zicht. Peters schrijft hierover²⁴: „Bij het afbikken van de pleister- en witsel-lagen, waarmede het muurwerk binnen de kerk was gedekt, bleek dat zij bij haren bouw in de XIIIde eeuw geheel en al ziend was gemetseld en gevoegd en dat de nissen bezijden hare ramen met een vlechtwerk bij wijze van versiering waren gevuld”.

Een belangrijke stap in de ontwikkeling van de voorliefde voor het schone werk was Peters' grote studie „Oud-Groningerland”, die in het

²¹ Merkwaardig is dat Peters de zin hier afbreekt. Het vervolg luidt: „maar met eene roode verwstof, de banden met eene licht blauwe, gekleurd geweest”. De nauwkeurigheid waarmee de heer H. J. H. Bauer, opzichter bij het korps te Winschoten, zich van zijn taak, de bescherming van de kerk te Eexta tijdens de afbraak, gekweten heeft, verdient alle lof. Het is een der vroegste, gedetailleerde beschrijvingen van een oud gebouw.

²² Peters geeft hier de volgende noot: „De kloosterkerk te Bassum bij Bremen, eene overwelfde kruiskerk met kruistoren uit de XIIIde eeuw (afgebeeld op plaat 20 van het Zeitschrift des Architekten und Ingenieurs-Vereins für das Königreich Hannover, Band III jrg.

tijdschrift „Bouwkunst” van 1911 verscheen. Duidelijk wordt hier de mening uitgesproken, dat de Groninger kerken oorspronkelijk van binnen schoon metselwerk hebben bezeten. Bij de aardige, nimmer gepleisterde torenkapel van Bierum merkt hij op:

„Die zelfde zekerheid en ervaring, datzelfde mooie, kante, even strak en zuiver uitgevoerde metselwerk, vinden wij hier bij bijna alle XIIIde eeuwse kerken en torens, die men onbepleisterd heeft gelaten en dit vooral *binnen*, wij *dáár* de helder roode Groninger steen zijn kleur en warmte ten vollen heeft behouden. Ware het mogelijk met één toverwoord *al* die oude gebouwen, zoo *binnen* als *buiten*, haar pleisterlaag te ontnemen, dan zou men verbaasd staan over het prachtige metselwerk, dat er dan van een 700 jaar her, bijna overal nog te voorschijn zou komen”.

Het is merkwaardig dat de kennis van de afwerking van deze groep kerken met rode interieurs zich nadien zo weinig ontwikkeld heeft. Enerzijds had men geen oog voor de afwerking van deze interieurs, die zonder de verfijning van een rode sauslaag en zonder de verzorgde gewelfdecoraties maar kelderachtige ruimten bleven. Anderzijds had men geen inzicht in de enge begrenzing van dit kleursysteem, zowel in plaats als in tijd. Men combineerde het rode kleursysteem met het bouw materiaal baksteen en niet met een bepaalde bouwschool, waardoor het schone werk oversloeg naar andere delen van het land, waar het niet thuis hoorde. Eerst bij enkele recente restauraties kon de afwerking van de rode interieurs nader worden bestudeerd en de omvang van deze bouwschool bij benadering worden vastgesteld.

De hervormde kerk te Huizinge werd van 1960-1963 onder leiding van architect R. Offringa gerestaureerd (fig. 3 en 4; afb. 1, 2 en 3).

1857) was, mede volgens mededeling van de architect W. Lüer, voorheen van binnen ongepleisterd”.

²³ Dit is te zien op een afbeelding van de toen juist ontdekte muurschildering te Westerwijtwerd, behorende bij een artikel van Jan Kalf in de *Groningsche Volksalmanak*, 1899, 84.

²⁴ C. H. Peters, „De kerk der Nederduitsche Hervormde Gemeente te Winschoten”, *Groningsche Volksalmanak*, 1908, 16.

²⁵ De gewelven werden eerst aangebracht wanneer het gebouw helemaal klaar was en de kap gedekt. Uit constructieve overwegingen kon het nuttig zijn hiermee enkele jaren te wachten tot het muurwerk gezet was. Dit leidde ertoe, dat de kostbare overwelfing uitgesteld

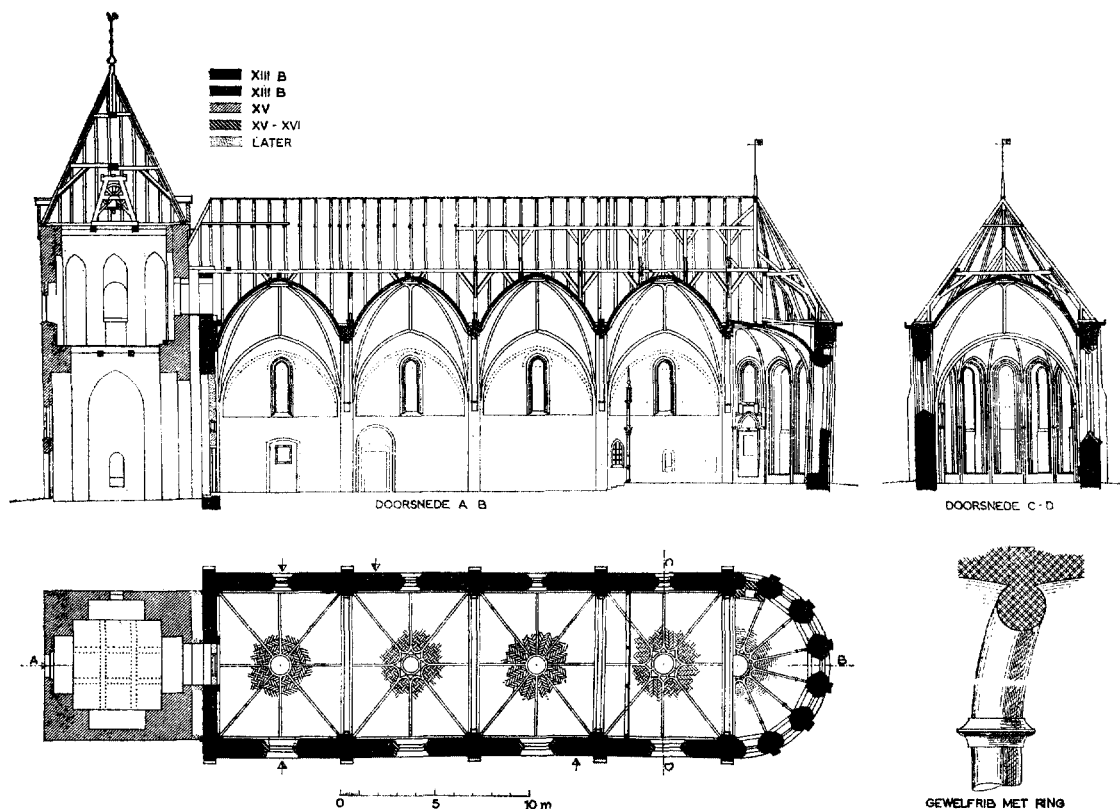

Fig. 3. Huizinge, herv. kerk. Plattegrond en doorsneden. Schaal 1 : 400.

(Tekening Monumentenzorg, bijgewerkt 1966)

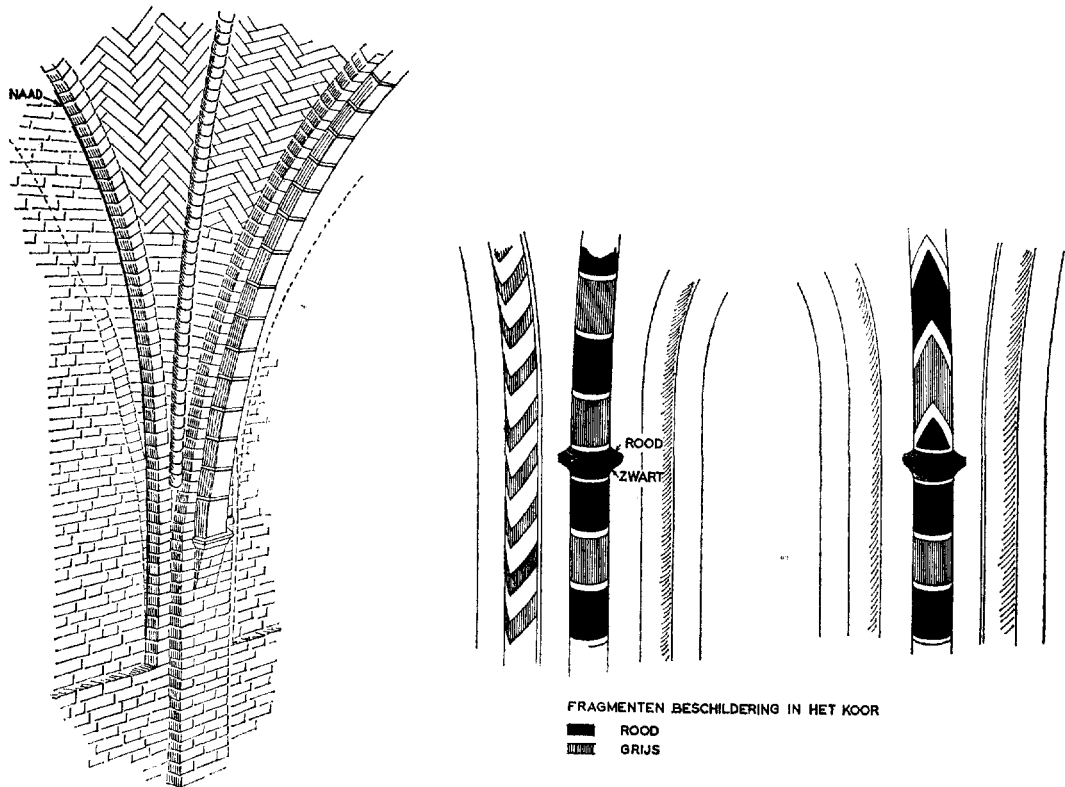
Het is een der best bewaarde romano-gotische kerken, die zowel haar gewelven als haar oorspronkelijke afmetingen nog behouden heeft. In de noordmuur en het koor bleef de oude vensterindeling intact. De zuidwand heeft grotere vensters, die in de laatgotische stijlperiode ingebroken zijn en bij de restauratie gehandhaafd. De in latere tijd verlengde vensters aan de noordzijde werden ingekort.

werd zodat de gewelven soms enige decennia jonger zijn dan het volledig op overwelfing aangelegde gebouw. Wij constateerden bij de kerk te Leens reeds dat de gewelven van dwarsschip en koor later waren aangebracht en bij de kerken van Siddeburen en Westerbuden veronderstelden wij, dat de schipgewelven jonger waren, dan die in het koor. Uit de beschrijving van de bouw van de abdijkerk Mariëndal te Lidlum (Fr.) blijkt deze gang van zaken. De eerste steen werd gelegd op 18 augustus 1242 en in 1262 wordt het gebouw, gedekt door een rieten kap, in gebruik genomen. Eerst omstreeks 1300 worden de natuurstenen gewelven aangebracht door een bekwaam metselaar en door de convers Laurentius met fresco's versierd (Halbertsma, *o.c.*,

Aangezien de pleisterlagen nog nimmer waren afgehakt, kwamen hier op het gebied der kleuren allerlei verrassingen voor de dag. Het was ditmaal niet moeilijk te bewijzen, dat de wanden in eerste aanleg uit roodgesausd metselwerk bestonden.

Het gewelf bleek hoger aangezet dan tijdens het metselen van de muren voorzien was²⁵. De oorspronkelijke muraalboog moest worden afge-

98-99). Hoewel het niet waarschijnlijk is, dat de kerk te Huizinge zolang op zijn gewelven heeft moeten wachten, is het aanbrengen van de gewelven geruime tijd na de bouw geschied en vermoedelijk met een verbouwing gepaard gegaan. Waarschijnlijk werd bij de overwelfing het gebouw enigszins verhoogd. In het muurwerk spreekt deze veronderstelde bouwnaad niet duidelijk. Slechts bij de ronde openingen boven de vensters van het koor zien wij dat de kantstenen niet rond lopen, doch op het oudste muurwerk stoppen. Bij het openbreken van deze gaten bleken deze ca. 40 cm diep te zijn en met een gepleisterde achterkant afgesloten. Om praktische redenen zijn ze bij de restauratie minder diep dichtgezet.

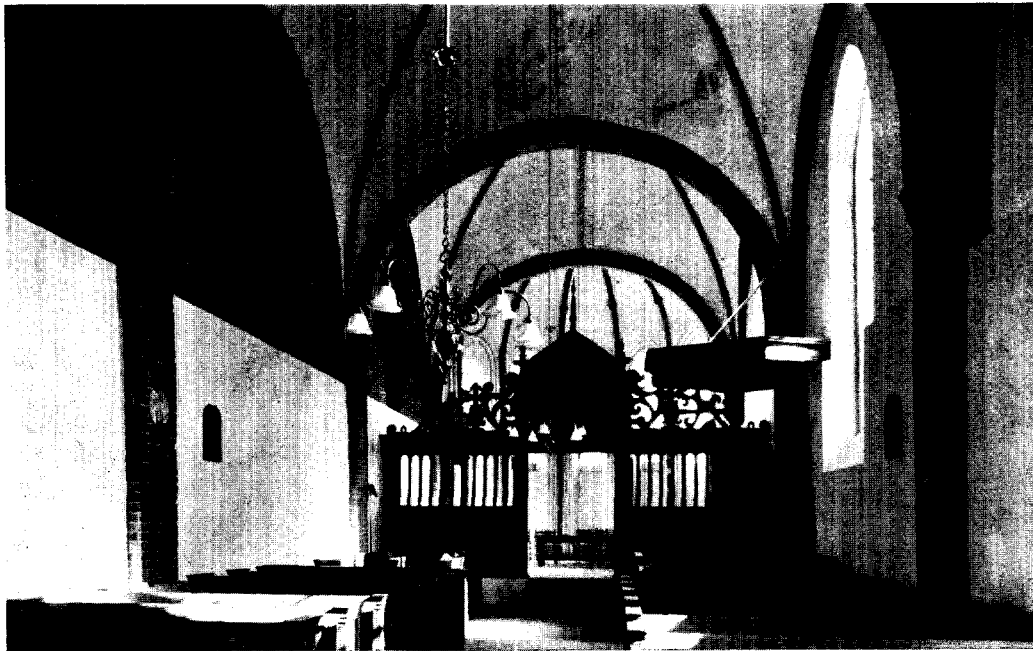
GORDELBOOG-PIJLER NOORDWAND,

Fig. 4. Huizinge, herv. kerk. Links gewelfaanzet; het huidige gewelf is hoger aangebracht dan oorspronkelijk in de bedoeling lag. Eerste afwerking: baksteen rood gesausd in het zicht; op de gordelboog vermoedelijk ornament. Rechts beschildering in het koor, vermoedelijk uit een latere periode. (Tekening Monumentenzorg)

hakt en een nieuwe werd iets hogerop aangebracht. Tussen de eerste en tweede muraalboog ontstond een strook onregelmatig metselwerk. Deze strook was bepleisterd en rood geschilderd. De voegen van het in schoonwerk uitgevoerde gedeelte waren over dit pleisterwerk doorgetrokken, zodat het schein of het verband doorliep. Het verband van het metselwerk was bijzonder nauwkeurig. Op de steen kwamen vage sporen van rood voor en de voegen waren duidelijk wit opgehaald. De geschilderde lintvoegen waren over de echte voegen heengetrokken. Bij de staande voegen was hier en daar een afwijking te constateren. Op de lisenen zien wij op regelmatige afstand geschilderde klezoren, aangebracht om een zeker patroon in het verband te krijgen. Op de lisenen waren de wijdingskruisen aangebracht op een rond stukje pleisterwerk ter grootte van het kruis. Aangezien er twee kruisen over elkaar voorkomen, nemen wij aan dat de kerk lange tijd ongepleisterd is geweest.

De gewelfvelden bestaan uit metselwerk, uitgevoerd in visgraatverband, dat eveneens was roodgesausd en witte voegen had. Slechts enkele velden zijn uitgevoerd in vlechtwerkverband met vierkante vulstukjes in grijze tinten. In de sluitringen van de gewelven waren dierfiguren geschilderd. Deze delen waren de enige lichte accenten in de geheel rode kerk. Ook de gewelfribben en muraalbogen zijn van oorsprong rood geweest. Op de gordelbogen kwam enig ornament voor dat tot de oudste afwerking behoort kan hebben.

Het was niet wenselijk om het kerkinterieur bij de restauratie weer het roodgesausde metselwerk terug te geven, aangezien het onderste deel van de muur te zwaar beschadigd was door een Portlandcement-bepleistering en de gewelven ingrijpend hersteld moesten worden. Bovendien zou de fraaie laatgotische schildering van het Laatste Oordeel in het tweede gewelfveld in een rood interieur niet tot haar recht komen. Hoewel

Afb. 1. Huizinge, herv. kerk. Interieur na de restauratie 1960-1963. (Foto Monumentenzorg 1964)

Afb. 2. Huizinge, herv. kerk. Liseen aan de noordzijde. Wijdingskruis en ingangsomlijsting. Op de baksteen geschilderde namaakvoegen, die niet overal kloppen met het steenverband.

(Foto Monumentenzorg 1962)

Afb. 3. Huizinge, herv. kerk. Muurfragment noordzijde. Afgehakte muraalboog en hoger geplaatst gewelf. De op pleister geschilderde baksteenimitatie sluit aan op het in schoonwerk uitgevoerde gedeelte.

(Foto Monumentenzorg 1962)

Afb. 4. Zeerijp, herv. kerk na restauratie 1961-1966.

(Foto Folkers, Groningen, 1966)

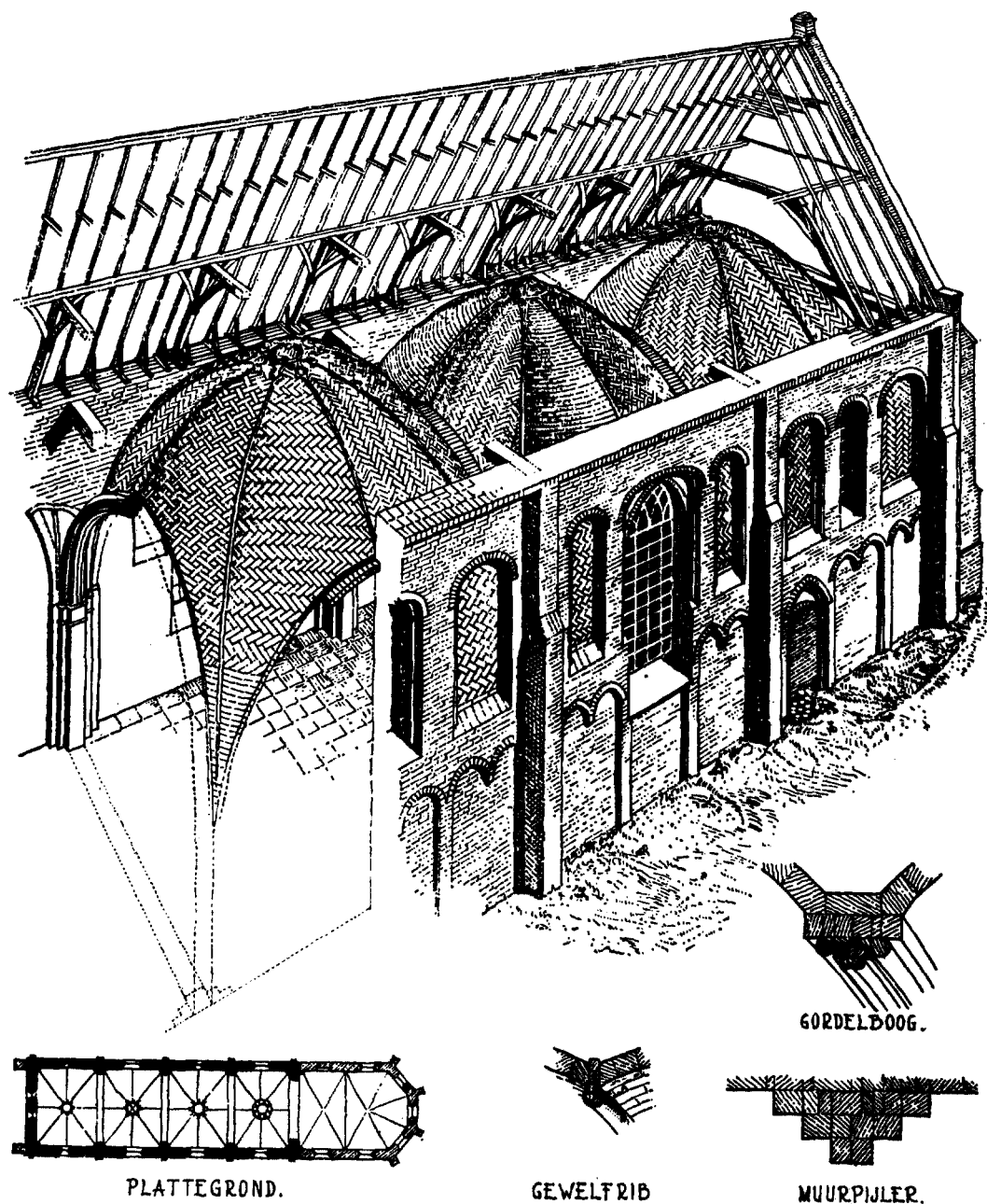

Fig. 5. 't Zandt, herv. kerk. Schip met gewelven voor de restauratie.

(Tekening Monumentenzorg)

bij de restauratie voor een latere, lichtere toestand gekozen is, zijn in de noordmuur een drietal vakken onbepleisterd gebleven om het merkwaardige bewijs voor de aanwezigheid van het rode baksteenmuurwerk niet aan het oog te onttrekken. Ook bij de lisenen, die de traveeën markeren, is

het baksteenwerk in het zicht gebleven. In de kruinen van de gewelven is de decoratie van de eerste periode hersteld, de gewelfvelden zijn echter in hun geheel gepleisterd. Het kleurenschema van nu hoort in geen enkele periode thuis en is een samenspel van verschillende elementen. Er

zijn genoeg gegevens zichtbaar gebleven om zich de verschillende perioden te kunnen voorstellen.

De kerk van 't Zandt onder leiding van architect R. Offringa van 1962-1966 gerestaureerd, werd na de ervaring, in Huizinge opgedaan, in een vroeg stadium op kleur onderzocht. De elkaar opvolgende kleurenschema's konden daarbij door een uitvoerig onderzoek van de heer J. Mefert in hoofdzaak vastgesteld worden. Tijdens de restauratiewerkzaamheden door de heer J. Otter werd op verscheidene punten het inzicht verdiept.

Deze eenbeukige kerk, eenvoudig in hoofdopzet, is zeer zorgvuldig gedetailleerd (fig. 5 en 6). Voordat het 15de-eeuwse koor werd toegevoegd, vormden de eerste drie vakken het schip en het vierde vak het rechtgesloten koor. Een klein deel van de later doorbroken oostwand is nog aanwezig. De koorruimte heeft een andere nissenverdeling onder de vensters dan het schip. De triomfboog, die het koor van het schip scheidt, heeft een rijkere profilering dan de normale gordelbogen. Het middenvak van het schip, de tweede travee van de kerk, bezat twee vensters aan noord- en zuidzijde en onderscheidde zich daarmee van de andere schiptraveeën. Bij de restauratie zijn de laatgotische vensters uit het schip verwijderd, aangezien de vroegere toestand volledig bekend was en zij de ordonnantie van de oudere kerk ernstig stoorden. Doordat het 13de-eeuwse kerkgedeelte in zijn oorspronkelijke vorm is hersteld, is de tegenstelling tussen koor en schip sterker geworden.

Hoe was deze zorgvuldig gedetailleerde kerk oorspronkelijk van binnen afgewerkt? Het onderzoek wees uit, dat de steen van de wanden roodgesausd was en de voegen wit waren opgehaald. Ook de gordel- en muraalbogen en de gewelfribben waren oorspronkelijk roodgesausd. De gewelven waren in sierverband gemetseld en voorzien van een rode kleurlaag, direct op de steen. Wanneer het gewenste patroon niet overeenkwam met het steenverband van het gewelf, was van dit laatste afgeweken. Bij de patronen in vlechtwerkverband waren de kleine vierkante vulstukjes grijs geschilderd. De meeste gewelven waren in visgraatverband uitgevoerd. Bij het gewelf in de tweede travee, het midden van het schip, waren twee tegenover elkaar liggende segmenten normaal laagsgewijs gemetseld. Hierop was een dunne pleisterlaag, waarop een dambordpatroon met rode en witte vakken. De twee diagonaal hierop staande segmenten waren vermoedelijk voorzien van een egaal lichte pleisterlaag. De andere velden bezaten een rood keperverband.

Hierdoor waren in dit gewelf de gewelfvelden om de andere licht en rood van toon.

Het rijkst versierd waren de kruinen van de gewelven. De ribben werden hier opgevangen door een ring, waarin zij echter niet rechtstreeks, doch door middel van boogjes overgingen. De gewelfribben waren rood met witte voegen, bij de sluiting waren zij bepleisterd en voorzien van een geometrisch ornament in grijs en rood, wit en zwart. Het middenveld van de ring was wit en voorzien van een voorstelling op gelijke wijze als we dit te Huizinge zagen. De figuren waren niet herkenbaar, slechts in de derde travee, die voor het oudste koor, is het Lam Gods te herkennen. Ook buiten de sluitring was een gedeelte van het gewelf gepleisterd en beschilderd met decoratieve motieven. Op deze wijze was een witte kring in het midden van het gewelf verkregen.

Waarschijnlijk bezat deze kerkruimte nog meer witte accenten. Aan weerszijden van de vensters komt een blindnis voor, die niet in sierverband is uitgevoerd en die van oorsprong wit gepleisterd zal zijn geweest. Hierop wijst een ornamentband, die de nis doorsnijdt. Deze ornamentbanden waren in ieder veld verschillend van patroon en maken een 13de eeuwse indruk (fig. 6). Ook de zijkanten van de vensters zijn vermoedelijk wit geweest, evenals de groep van drie nissen aan de noordzijde van de koormuur. Op de rijker versierde triomfboog werd een 13de-eeuws ornament op een witte ondergrond aangetroffen (fig. 6). Wij houden het voor waarschijnlijk, dat de nissen en de triomfboog van het eerste begin af wit zijn geweest, waardoor het interieur een levendiger karakter zal hebben gehad dan de vrijwel geheel rode kerk van Huizinge.

Door de vele veranderingen die het kerkgebouw heeft ondergaan, was het niet voor de hand liggend bij de restauratie de oudste uitvoering te herstellen. De gehele kerkruimte is derhalve gerestaureerd in een kleurenstelling uit het eind van de 15de eeuw, die wij nog later bespreken zullen. Uit de eerste periode zijn thans nog zichtbaar de beschilderde kruinen van de gewelven, het ornament van de triomfboog en de ornamentbanden op de blindnissen naast de vensters.

De restauratie van de kerk te Zeerijp (fig. 7-12, afb. 4 en 20-23), die van 1961-1966 onder leiding van architect R. Offringa geschiedde, leverde veel gegevens op over de oudere kleurenschema's. Onder de witsellagen werden fragmenten van een oudere decoratie aangetroffen, waartoe de resten van een beschildering met

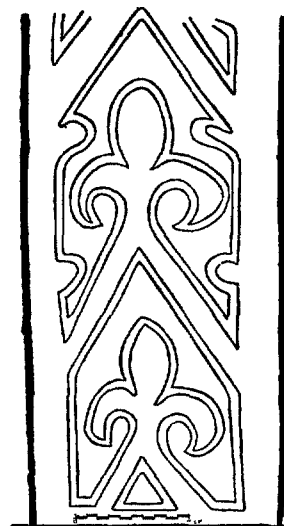
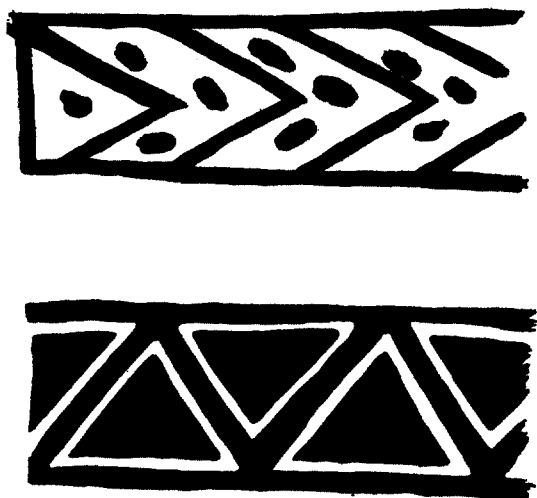

Fig. 6. 't Zandt, herv. kerk. Links patroon van banden in blindnissen naast de vensters. Rechts patroon van decoratie op gordelboog voor het eerste koor. (Tekening Monumentenzorg)

ranken op de gewelven behoorden. Verder ontbraken, hetgeen zeer opmerkelijk is voor een Groningse kerk, de laatgotische gewelf- en muurschilderingen. Bovendien verkeerden de gewelven nog in prima staat, zodat hier de mogelijkheid tot herstel van de gewelfdecoratie uit de eerste fase aanwezig was. De oudste patronen bleken onder de pleisterlagen grotendeels bewaard te zijn, zodat het herstel van de gewelven in de eerste fase voor de hand lag.

Ook hier werden aanwijzingen gevonden, dat het muurwerk in eerste aanleg als schoonwerk was uitgevoerd. Alle nissen onder de vensters in het koor waren dichtgezet; bij het openbreken bleek dat het muurwerk nimmer was gepleisterd of gewit. Het proefsgewijs wegbreken van het later toegevoegde metselwerk boven het boogfries van de benedenste zone in het schip, bracht eveneens ongepleisterd baksteenwerk in het zicht. Op de wanden waren op enkele plaatsen sporen van een rode verfstof te herkennen.

Het besluit om de wanden weer baksteenrood met witte voegen te schilderen, werd eerst na zeer veel aarzeling genomen, omdat de witte kerk van voor de restauratie zo bijzonder mooi was. Het geheel rood kleuren van het inwendige van deze kerk bood echter de unieke mogelijkheid om eenmaal het aspect, dat deze groep kerken in eerste aanleg bezeten heeft, zichtbaar te maken. Het blijkt dat het roodgesausde muurwerk een heel ander effect heeft dan een uitvoering in schoonwerk zonder meer. Een vergelijking met

de kerk van Zuidbroek, die wat ruimte betreft zozeer met Zeerijp overeenkomt, is in dit opzicht zeer leerzaam. Het rode sauswerk maakt de wanden minder zwaar en donker. Vooral echter het schilderwerk van de gewelven ontnemt het rode bakstenen interieur de drukkende werking. Wij kunnen ons thans zeer gelukkig prijzen, dat wij een geval bezitten, waarbij het mogelijk was het eerste kleurenschema van deze groep weer zover te benaderen, dat wij het effect ervan weer kunnen ondergaan.

De meeste aandacht werd ook bij deze kerk besteed aan de beschildering van de gewelven. Deze bleek voor het grootste deel te zijn aangebracht op een pleisterlaag en geen verband te houden met het daarachter liggende metselwerk. Vrijwel alle gewelven waren normaal gemetseld, alleen vier velden van het kruisingsgewelf en de gewelven van de dwarsarmen waren in visgraatverband uitgevoerd. Slechts op deze plaatsen ontbrak de pleisterlaag en was volstaan met het rood sausen van het metselwerk. Bij de restauratie van de gewelfbeschilderingen zijn de oorspronkelijke delen gespaard en de bijgemaakte stukken in een iets lichter tint uitgevoerd. In het koor ontbrak de schildering in sierpatroon, die bij de andere gewelven nog aanwezig was. Bij de restauratie zijn deze gewelven dan ook geheel wit uitgevoerd met behoud van fragmenten van de gotische rankenbeschildering. Opmerkelijk is ook, dat het gewelf van de koorsluiting geprofileerde ribben bezit, terwijl de ribben van de overige

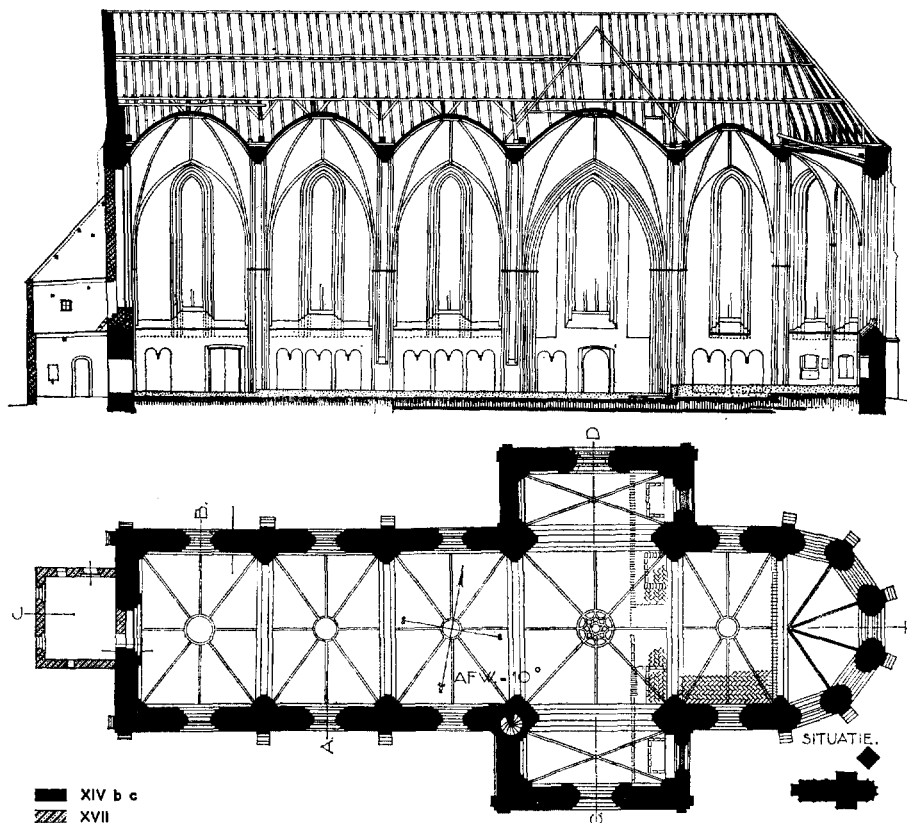

Fig. 7. Zeerijp, herv. kerk. Plattegrond en doorsnede met vondsten na de restauratie 1966. Schaal 1 : 400.

(Tekening Monumentenzorg)

gewelven een kraalprofiel bezitten. Alle gewelfribben zijn als roodgesausd schoonwerk uitgevoerd.

Het patroon van de gewelven van Zeerijp is zeer boeiend. De achtdelige gewelven hebben om en om velden met een rood visgraatverband en met een lichtgekleurd vlechtwerkpatroon. Bij de vier visgraatvelden onderscheidt men weer twee staande en twee liggende, die zo geplaatst zijn, dat de tegenoverliggende sectoren gelijk zijn. Bij de vlechtwerkvelden heeft men dit onderscheid aangebracht door de tegenstelling tussen velden van grijze stenen met witte vulblokjes en velden van witte stenen met grijze vulblokjes. Ook hierbij zijn de tegenover elkaar liggende sectoren gelijk. De sluitring heeft ook hier een witte vulling met ornamentschildering.

Niet alleen in de gewelven en op de wanden

overheerst het rood, ook de vloer bezat deze kleur. Van deze vloer kwamen in het dwarsschip en koor nog enkele delen voor de dag. Deze vloer was van baksteen, plat gelegd, in visgraat- of keperverband. De gevonden altaarfunderingen bewezen, dat het de middeleeuwse vloer was. Onder deze vloer werd tijdens de opgraving door de rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek ongeveer een meter dieper een soortgelijke, oudere vloer gevonden, die alleen voorkwam in het koor, onder de kruising en het oostelijke vak van het schip. Vermoedelijk geeft deze vloer de grootte aan van de kerk, die aan de huidige voorafging, waarvan echter geen muurwerk gevonden werd (fig. 8).

Deze rode bakstenen vloer in visgraatverband gelegd, die in de Groningse kerken veelvuldig wordt aangetroffen, schijnt de normale vloer te

²⁶ De heer H. van der Wal maakte erop attent, dat bij de vensters van het schip van de kerk te Janum

dezelfde detaillering is toegepast en dat daarbij dezelfde vorm stenen is gebruikt. Dit kerkgebouw moet derhalve

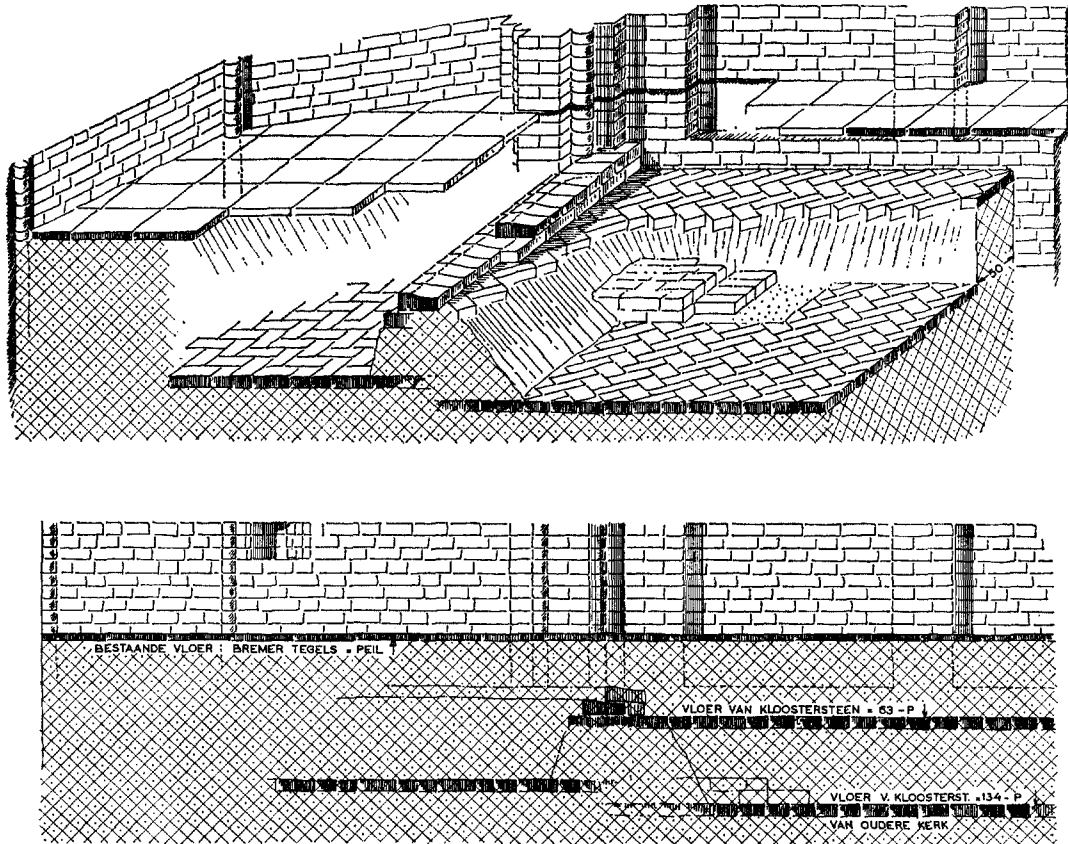

Fig. 8. Zeerijp, herv. kerk. Koorvloer met daaronder teruggevonden oudere vloeren.

(Tekening Monumentenzorg)

zijn geweest voor die gevallen waar men zich geen vloer van geglazuurde tegels kon veroorloven. Vloeren van dit laatste type zijn onlangs aangetroffen in de kerk van Dokkum en vroeger reeds in de refter van Aduard. Deze rode vloeren voltooien het beeld van de geheel rode kerken. Het kerkinterieur is naar boven toe steeds zorgvuldiger behandeld. De gesausde wanden hebben een grotere graad van verfijning dan de ruwe stenen vloer. De gewelven zijn zo beschilderd, dat hun materiële samenstelling niet meer spreekt. Het schilderwerk in de witte ring van het gewelf geeft een blik op een andere wereld.

Bij de restauratie van de kerk te Zeerijp is gebleken, dat dit gebouw in één periode tot stand gekomen moet zijn en ook later niet noemenswaardig veranderd werd. Desondanks heeft de benedenzone een volledig romaans detaillering,

jonger zijn dan de romaans architectuur doet vermoeden. Wij zien hier weer een voorbeeld van het vast-

terwijl de vensters duidelijk gotische vormen tonen. De met twee rondbogen gesloten spaarnissen onder de vensters, de deuren in het dwars-schip en de beide, tijdens de restauratie teruggevonden deuren in de westelijke schiptravee bezitten romaans details. Slechts de kraagstenen, waarop de gekoppelde boogjes rustten, verraden dat we niet met 13de-eeuws werk te maken hebben. De vensters van de kerk zijn breder dan bij kerken van deze groep gebruikelijk is. De resten van een middenmontant zijn dan ook gevonden. In het dwars-schip waren de vensters in drieën gedeeld. De profilering van de zijkanten van de vensters is zeer bijzonder (fig. 9 en 10): een kraalprofiel met aan weerszijden een ojief-profiel, dat bij de andere kerken niet voorkomt²⁶. Deze profilering is zo fijn gedetailleerd, dat zij zelfs een dunne pleisterlaag niet kan ver-

houden aan de romaans bouwtraditie, die het dateren van deze kerken zo moeilijk maakt.

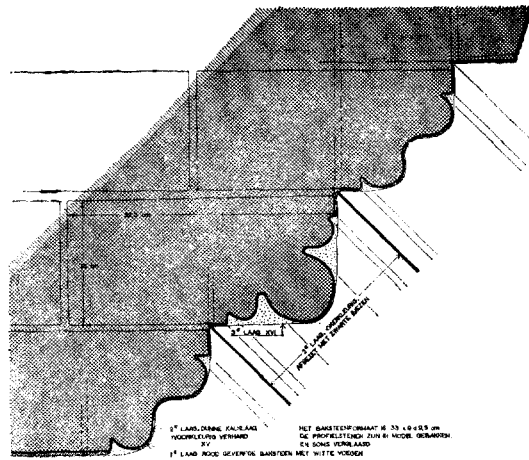

Fig. 9. Zeerijp, herv. kerk. Overzicht van de beschikring op het vensterprofiel. De eerste laag toonde rood gesausd baksteenmetselwerk. De tweede laag was ivoorkeurig wit, bij het geprofileerde middenstuk okerkleurig met zwarte biezen. Bij de eveneens witte derde laag werd het profiel dichtgepleisterd.

(Tekening Monumentenzorg)

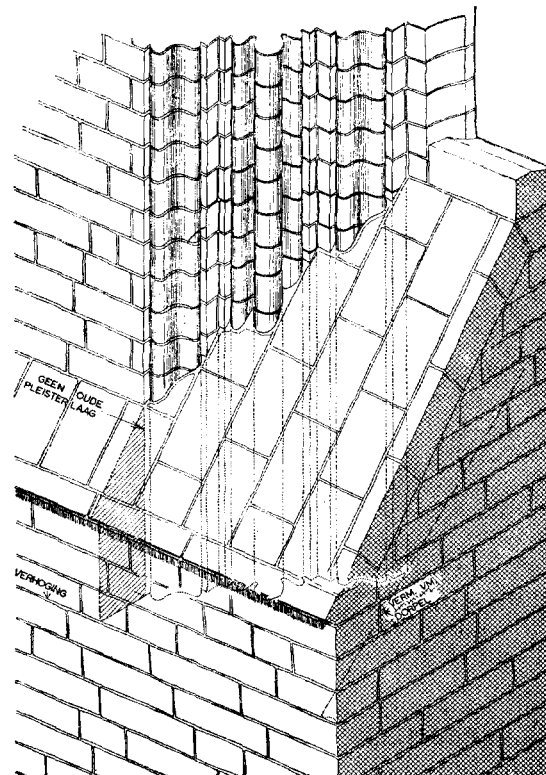

Fig. 10. Zeerijp, herv. kerk. Detail van een venster. (Tekening Monumentenzorg)

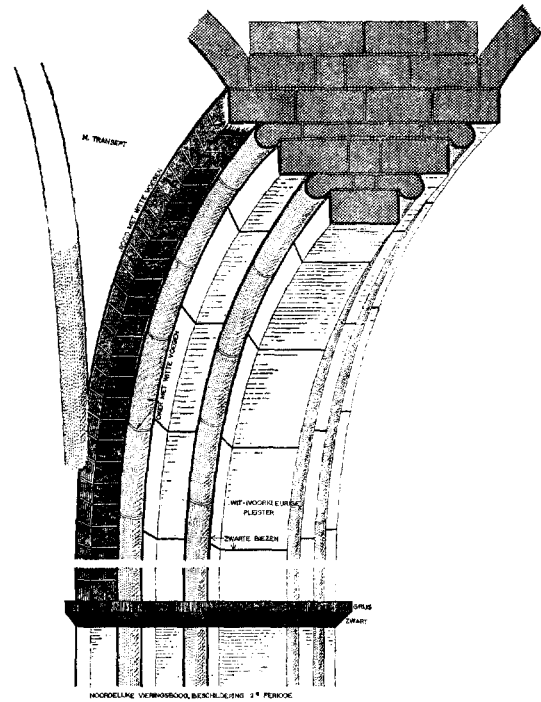

Fig. 11. Zeerijp, herv. kerk. Vroeg-16de-eeuwse beschikring op een gordelboog. (Tek. Monumentenzorg)

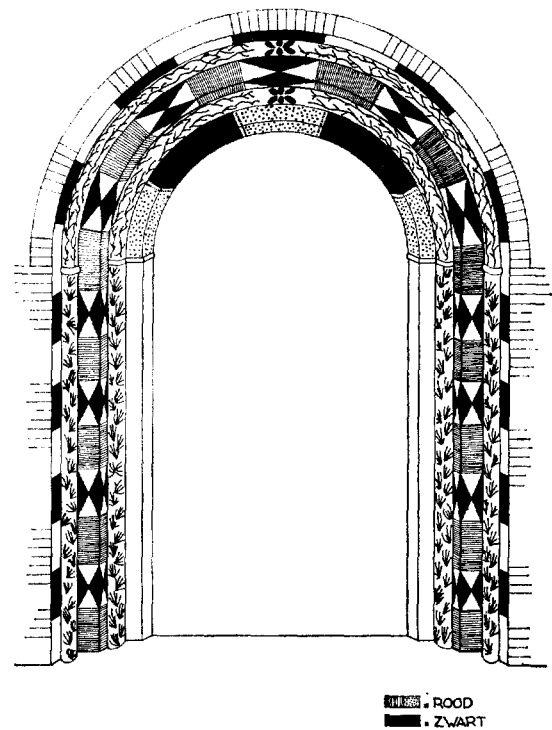

Fig. 12. Zeerijp, herv. kerk. Beschilderde ingangsomlijsting in de noorderdwarsarm. (Tek. Monumentenzorg naar gegevens v. J. Otter)

dragen. Opmerkelijk is echter dat deze dagkanten van de vensters weinig strak gemetseld zijn.

De vorm van de vensters wijst erop, dat de kerk van Zeerijp de laatste kerk is van deze groep. Een datering valt ook hier niet te geven. Het meest waarschijnlijk achten wij het, dat dit gebouw in de eerste helft van de 14de eeuw tot stand is gekomen. Het is van bijzondere betekenis, dat wij thans weten, dat de kerken van deze groep tot het laatste toe hun rode interieurs hebben behouden.

Het is nuttig na dit uitvoerige onderzoek van de kerken van Huizinge, 't Zandt en Zeerijp enige vondsten van oude kleuren bij de talrijke restauraties na de oorlog gedaan, in dit verband nog eens te bezien. Roodgeschilderde gewelven met mozaïekpatronen werden in zeer veel gevallen aangetroffen. Het rode sauserwerk van de muren werd nergens opgemerkt, doch sporen van kleuren komen op de muren nu eenmaal veel minder voor dan op de gewelven.

Bij de restauratie van de kerk in Garmerwolde²⁷ bleek dat de gewelven van de kerk onder de huidige fraaie gewelfschilderingen metselwerk in sierverband verborgen, dat oorspronkelijk was roodgeverfd. Ook in de kerk van Appingedam werd tijdens de restauratie op de gewelven van het dwarsschip en koor, die in sierverband gemetseld waren, op de steen een rode verflaag aangetroffen²⁸. Bij de restauratie van de kerk te Loppersum werd een soortgelijke ontdekking gedaan²⁹. In de tweede helft der 13de eeuw was hier het schip verbouwd en waren dwarspand en koor aan het gebouw toegevoegd. Van deze grootscheepse verbouwing zijn slechts de beide dwarsarmen overgebleven, die gedekt zijn door koepelvormige gewelven met zes ribben. De gewelven waren in visgraat- en vlechtwerkverband gemetseld, rood geschilderd en de voegen daarna wit opgehaald. Dit patroon liep hier door tot aan de sluitring (afb. 7). De ribben waren dunbepleisterd, rood geschilderd en van witte voegen voorzien.

Zeer belangrijk waren ook de vondsten te Hol-

wierde. Het bijzonder fraaie gewelf in de kruising van de kerk vertoont een rijk ornament in het midden en een oorspronkelijke behandeling als mozaïekschildering, die gedeeltelijk is vrijgelegd. Aangezien dit gewelf niet in sierverband werd gemetseld, is het patroon hier op de pleisterlaag geschilderd (afb. 6). Opmerkelijk was ook de gewelfbehandeling van het zuidelijke dwarspand. Bij deze ribloze gewelven waren de kruisribben en het visgraatverband daartussen geschilderd³⁰.

Bij de restauratie van de in de oorlog beschadigde kerk te Woldendorp werden ook ontdekkingen gedaan van gegevens over de oorspronkelijke afwerking, die echter niet tot een geheel zijn samen te voegen³¹. Van deze kruiskerk van omstreeks 1300 bleven slechts de twee traveeën van het schip bewaard. Deze bezitten op normale wijze gemetselde gewelven. Op het oostelijke gewelf zijn sporen van een mozaïekbeschildering aangetroffen en geconsolideerd. Op het westelijke gewelf komt een vroege gewelfschildering voor van twee strijdende krijgers, die vermoedelijk iets jonger is³². Of het rood-witte blokverband, dat na de restauratie op de gordelbogen en gewelfribben is aangebracht, ook tot de eerste periode behoorde, is moeilijk vast te stellen³³.

Geheel apart staat de kerk te Eenrum in het noord-westen van Groningen. De architectuur van dit gebouw wijkt af van die van de groep kerken met rode interieurs. Het gebouw is in twee etappes naar één plan opgetrokken uit baksteen en van afbraak afkomstige tufsteen³⁴. De rechthoekige grondslag van de koepelgewelven met vier ribben en het ontbreken van nissen met siermetselwerk maken het waarschijnlijk dat wij hier meer te doen hebben met een voortzetting van de eerste groep overwelfde kerken, dan met de echte Groningse romano-gotiek. Toch was de invloed van de rode kerkinterieurs zo groot, dat ook kerken die niet tot de architectonische familie behoorden, deze wijze van uitmonteren overnamen.

Hoewel de pleisterlaag van het gebouw vroe-

²⁷ Dagboek restauratie herv. kerk te Garmerwolde 1941-1944. Archief Monumentenzorg.

²⁸ Dagboek restauratie herv. kerk te Appingedam 1948-1954. Archief Monumentenzorg.

²⁹ Dagboek restauratie herv. kerk te Loppersum 1953-1959.

³⁰ Rapport Gerhard Jansen 27 mei 1946. Archief Monumentenzorg.

³¹ Dagboek restauratie herv. kerk te Woldendorp 1945-1949. Archief Monumentenzorg.

³² Een soortgelijke voorstelling werd aangetroffen in de kerk te Westerwijtwerd (*Groningsche Volksalmanak*, 1899, 84). Daar was de schildering jonger dan het gebouw, zodat wij ook in Woldendorp vermoeden dat deze voorstelling, hoe primitief ook geschilderd, tot een tweede periode behoort.

³³ Ook te Westeremden komt in het kruisingsgewelf een soortgelijk rood-wit blokverband voor (zie n. 16).

³⁴ Dagboek restauratie herv. kerk te Eenrum 1953-1957. Archief Monumentenzorg.

ger al eens was vernieuwd, werden tijdens de restauratie op veel plaatsen nog resten van de oudste laag aangetroffen, die op een rode afwerking wezen. De op normale wijze gemetselde gewelven waren bepleisterd; op dit pleisterwerk kwamen mozaïekschilderingen voor in de trant van de normale vlechtwerkpatronen met grijs-zwart geschilderde vulstukjes en ook resten van een patroon in zwarte en rode vierkanten van ca. 10 cm breed. De gordelbogen waren rood geschilderd met grijze voegen. Het muurwerk van het schip, aan de binnenzijde gedeeltelijk met secundair tufsteen bekleed, bezat nog op een enkele plaats een pleisterlaag, die roodgeschilderd was, met witte voegen, zodat wij ook hier aan een geheel rood kerkinterieur mogen denken. Het is mogelijk, dat de gewelven van deze kerk, die vier ribben bezitten, zodanig geschilderd waren, dat ze de indruk wekten van normale achtribbige gewelven. Zonder deze waarnemingen tijdens de restauratie gedaan, zou dit gebouw noodzakelijkerwijs verkeerd geïnterpreteerd blijven, zoals zovele andere kerken, waarvan wij het kleurenpatroon niet kennen.

Het gebruik van het rode kleurenschema bij een kerkgebouw, dat tot een andere groep behoort, maakt dat wij hier eerder aan een datering van omstreeks 1300 moeten denken dan van het midden van de 13de eeuw.

De tot nu toe genoemde vondsten van het rode kleurenschema bij de restauraties van kort na de oorlog waren zeer talrijk. In alle gerestaureerde kerken van de romano-gotische groep kon dit kleurenschema worden aangetoond.

Slechts een enkele maal is men er bij een restauratie toe overgegaan de gewelfdecoratie uit de eerste periode te herstellen. Bij de restauratie van de kerk te Bierum werden de rijke zesdelige gewelven, die in sierverband waren gemetseld, hersteld en opnieuw voorzien van een rode verflaag met witte voegen³⁵. De kapel in het gereduceerde westwerk, die vroeger met de kerk in verbinding stond, toont schoonwerk dat nimmer gepleisterd werd. Op het muurwerk in deze kapel zijn nog sporen van rode verf waar te nemen. Hoewel dit kerkgebouw wat architectuur betreft

meer een voortzetting van de eerste groep witte kerken toont, mogen we hier toch een rood interieur verwachten.

Bij de restauratie van de kerk te Leermens, aangevat na de brand van 1957, kwam er in het 13de eeuwse rechtgesloten koor een in sierverband gemetseld gewelf met een rijk ornament in de sluiting te voorschijn. De oorspronkelijke gedaante van het gewelf met visgraat- en vlechtwerkverband werd hersteld, waarbij de vier diagonaalsgewijs geplaatste ribben rood werden en de andere wit werden gepleisterd³⁶.

In het aangrenzende gebied van Oost-Friesland zijn in 1942 in de kerk van Campen enige gewelven van deze soort hersteld (afb. 5). Hoewel hierbij vermoedelijk veel werd aangevuld, zijn deze gewelven toch te belangrijk om hier onbesproken te blijven. Deze kerk geeft gewelven van de rijkste soort te zien. Het middenmotief is zeer ingewikkeld en de beschildering toont een grote variatie van patronen. Opmerkelijk zijn hier ook de witte partijen in de gewelfvelden, die afwisselen met de rode. De ribben- en gordelbogen zijn voorzien van een decoratieve beschildering. Alle hier gebruikte motieven ontmoeten wij ook in Groningen, doch nergens bijeen in deze overvloed en afwisseling.

Uit het overzicht van de recente restauraties blijkt dat vrijwel alle kerken uit de periode 1250-1350 in Oost- en Noord-Groningen gewelven met mozaïekpatronen hebben bezeten, hetzij direct op de in sierverband gemetselde steen geschilderd, of op het pleisterwerk aangebracht. De gegevens van de gewelfafwerking zijn talrijk. Vondsten op de muren werden niet opgetekend. Dit behoeft ons niet te verwonderen, daar wij thans uit ervaring weten, dat een rode verflaag op de muren onder een latere pleisterlaag vrijwel geheel verdwijnt. Wij zullen ons onderzoek voortzetten aan de hand van enkele restauraties van voor de oorlog, waarbij men de wanden in schoonmetselwerk gelaten heeft. In deze gevallen kunnen wij de gehele muur nalopen op verfsporen.

De kerk van Ulrum werd bij de restauratie van 1916 vrijwel geheel als schoonwerk uitge-

falen) werden alle ribben geschilderd. Het koepelgewelf in de St.-Servaaskerk te Maastricht is van oorsprong geleed door geschilderde ribben op de diagonalen, uitlopende in een geschilderde ring.

³⁸ In een brief van 13 april 1937 schrijft Gerhard Jansen hierover: „Oorspronkelijk was het inwendige der kerk z.g. „schoongemetseld”. Waarschijnlijk zijn omstreeks het laatste deel van de 15e eeuw de gewel-

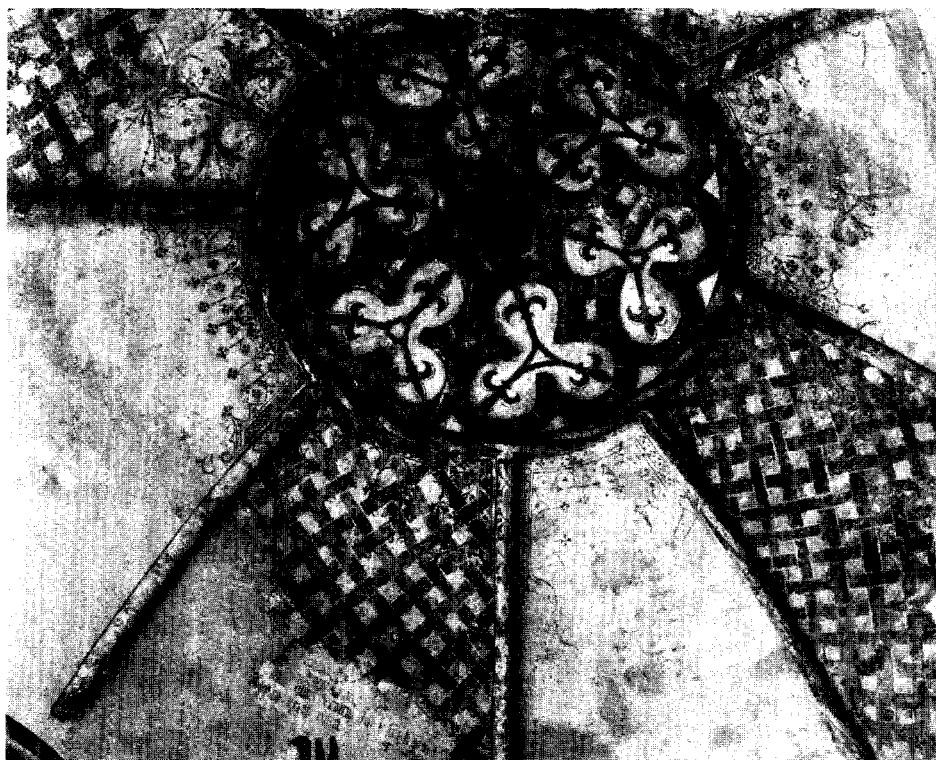
³⁵ Dagboek restauratie herv. kerk te Bierum 1949-1950. Archief Monumentenzorg.

³⁶ Dagboek restauratie herv. kerk te Leermens 1957-1959. Archief Monumentenzorg.

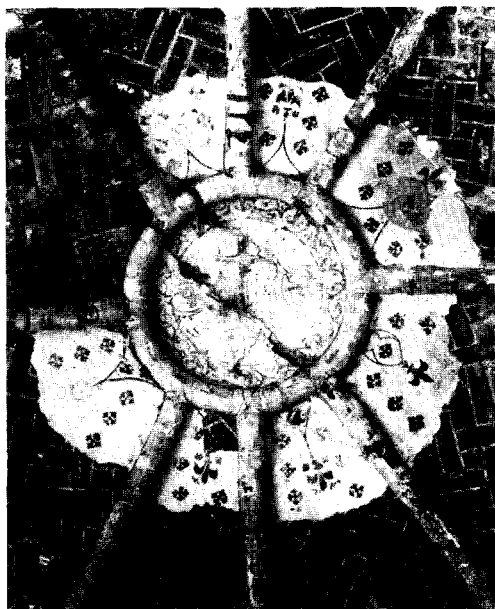
³⁷ Geschilderde ribben bij een koepelgewelf komen veel voor. Bij de kerk te Dordtmund-Brechten werden de diagonaal-ribben plastisch uitgevoerd en de korte ribben geschilderd. Bij de kerk van Weslaen (West-

Afb. 5. Campen (O.-Friesl.), dorpskerk, middelste gewelf naar het oosten, na de restauratie van 1942.
(Foto H. van der Wal)

Afb. 6. Holwierde, herv. kerk. Kruisingsgewelf na restauratie in 1946.
(Foto H. van der Wal)

Afb. 7. Loppersum, herv. kerk. Gewelf in de zuiderzijbeuk. Op het oorspronkelijk rood gesausde en van geschilderde voegen voorziene gewelf is later een schabloonbeschildering aangebracht.
(Foto Monumentenzorg 1955)

Afb. 8. Westeremden, herv. kerk. Koorgewelf na de restauratie van 1924.
(Foto Jacob Por 1925)

voerd. Deze kerk bestaat uit vier vierkante gewelfvakken. Bij het gewelf in het eerste vak ontbreken de ribben, het gewelf in het tweede vak bezit vier diagonaalsgewijs geplaatste ribben, het derde gewelf telt acht ribben en het koorvak weer vier. De verbleekte resten van de gewelfbeschildering in de kruin van het tweede vak geven de oplossing van deze onregelmatigheid: de ontbrekende korte gewelfribben zijn daar in schilderwerk uitgevoerd. Het tweede gewelf werd daardoor toch verdeeld in acht velden van op de pleisterlaag geschilderde mozaïekpatronen. Deze sierpatronen wijken iets af van de normale. Op een wit fond zijn van vlechtwerk grote vierkanten gevormd met cirkels op de knooppunten. Dergelijke motieven troffen we slechts aan bij de kerk van Campen in Oost-Friesland. Waarschijnlijk was ook het eerste ribloze koepelgewelf op deze wijze beschilderd en verdeeld door acht geschilderde ribben. Alles wijst erop, dat we de sporadisch voorkomende koepelgewelven in de Groningse romano-gotiek, zoals ook het vlak bij Ulrum gelegen kerkje van den Andel toont, niet mogen zien als een aparte groep, doch als gewelven van het normale type met geschilderde ribben ³⁷.

De gewelven van Ulrum zullen voor zover wij uit de nog voorhanden zijnde resten van decoraties kunnen opmaken een vrij lichte indruk gemaakt hebben. De muraalbogen schijnen, naar een bewaard gebleven fragment te oordelen, wit geweest te zijn met een ornament van zwarte lijnen. Het muurwerk van de kerk zal daarentegen oorspronkelijk als roodgesausd schoonwerk uitgevoerd zijn. Zelfs nu zijn er nog sporen van rode verf op de baksteen en op de voegen te vinden.

Rood muurwerk treffen we ook aan bij de 13de-eeuwse refter van het klooster Aduard, thans in gebruik als hervormde kerk. Oude foto's bewijzen, dat dit interieur boven de balklaag van de later ingebouwde school en kerk nooit gepleisterd of gewit is geweest. Het sinds 1917 vrijgelegde muurwerk bevat nog sporen van rode verf, direct op de baksteen. De blindnissen met hun metselmozaïeken en de ronde oculi met ornament

ven, wanden en bogen bepleisterd en beschilderd. In de gewelven eenvoudige blad-bloem ornamenten en de wanden van effen kleur met hier en daar steenindeling. Bij het verwijderen van een deel van deze bepleistering kwam in een der gewelfpunten een waarschijnlijk nog oudere dunne pleisterlaag voor de dag, waarop banden vlechtwerk zijn geschilderd" en verder: „De pleistering van de wanden en bogen in de kerk is wegens de slechte

hebben in het rode interieur hetzelfde effect gehad, als de rijkere gewelven bij de kerken. Zij onderbraken de eentonigheid en versterkten de vorm van de architectuur.

Bij de monumentale kerk te Zuidbroek heeft de inwendige ontpleistering in twee fasen plaats gevonden. Het koor werd in 1915 van zijn pleisterlagen ontdaan, het schip eerst in 1937 en later ³⁸. Alleen het koorgewelf heeft visgraatverband, de overige gewelven zijn op normale wijze gemetseld. Onder de latere pleisterlaag met rankenschildering zijn op verschillende plaatsen mozaïekschilderingen op pleisterwerk blootgelegd, waaruit blijkt, dat ook deze kerk gewelven met sierpatronen heeft bezeten. De ontpleisterde muren tonen buitengewoon zorgvuldig metselwerk; op verschillende plaatsen, vooral op de westwand vinden we nog sporen van rood schilderwerk op de voegen. Het is duidelijk dat we ook hier met een van oorsprong rood kerkinterieur te maken hebben.

De voorbeelden van roodgekleurd metselwerk in het inwendige, die Huizinge, 't Zandt en Zeerijp te zien gaven, kunnen worden aangevuld met Winschoten, Ulrum, Aduard, Zuidbroek en Eexta. Het komt hierdoor wel nagenoeg vast te staan, dat de gebruikelijke wandbehandeling bij de groep kerken met mozaïekbeschilderingen op de gewelven, die van zorgvuldig uitgevoerd, meestal roodgesausd metselwerk is. Men zag er evenwel niet tegenop deze modernere rode decoratie met het van ouds gebruikelijke witte interieur te combineren, zoals het samengaan van witte en rode gewelven bewijst. Voorbeelden daarvan zagen we te Westeremden en Appingedam.

De binnenbehandeling van de kerken wijst ons ook de weg tot de afwerking van het exterieur. Het siermetselwerk in de nissen tussen en onder de vensters, dat wij bij deze groep kerken aan de buitenzijde opmerken, zal precies zo behandeld zijn als het siermetselwerk van de gewelven of dat van de muurnissen aan de binnenzijde zoals Aduard en Winschoten. Van wit pleisterwerk werd in- en uitwendig slechts een spaarzaam gebruik gemaakt. Wij vermoeden dat de

toestand hiervan niet te behouden, bij verwijdering van de witte kalklagen blijft er van de pleister niet veel over. Toch zullen, waar zulks mogelijk is, hier en daar fragmenten van de mortelpleister met kleur of versiering worden gehouden". Dit als aanwijzing van de toestand, zoals deze eenmaal geweest is.

boogfriesjes onder de dakvoet gepleisterd waren. Een enkele maal zijn hiervan oudere voorbeelden gevonden, zoals bij het dwarsschip te Appingedam. Bovendien verstoren de vulstenen in deze boogfriezen het nauwkeurige patroon van het metselverband. Ook de dagkanten van de vensters kunnen een enkele maal gepleisterd zijn geweest. Bij de Groningse Martinikerk is hiervan onlangs bij de noorderdwarsschipgevel een voorbeeld blootgelegd. Ook de 13de eeuwse vensters in het schip van de kerk te Loppersum hadden blijkens de resten, die onder de latere zijbeuk bewaard bleven, een dagkant van pleisterwerk.

Dat de romano-gotische baksteenkerken van buiten grotendeels witgepleisterd waren, zoals dat in de tufsteenperiode vermoedelijk en bij de eerste baksteenkerken misschien het geval was, is uitgesloten. Bij de kerken van Appingedam, Loppersum, Stedum en de Martinikerk te Groningen zijn al vroeg gedeelten ingebouwd, die boven de gewelven van de latere aanbouwen muren van schoonmetselwerk tonen. Zoals het interieur steeds verlevendigd werd door de witte accenten in de sluitringen van de gewelven, zo werd de bovenzijde van het muurwerk buiten verlucht door het pleisterwerk van het boogfries. Slechts in enkele gevallen zullen er aan de buitenzijde meer witte accenten geweest zijn door gepleisterde dagkanten of nissen, op dezelfde wijze als we dat bij de kerk in 't Zandt voor het interieur zagen. De hoofdtoon van deze groep Groningse kerken was rood, zowel binnen als buiten. Waar binnen zelfs de vloer uit rode bakstenen bestond, was buiten het dak belegd met de rode romaanse pannen. Slechts een enkel wit pleisterveld onderbrak de rode kleur. Het is dit strakke rode kleurschema, dat deze kerken tot een der meest markante groepen in onze architectuurgeschiedenis maakt.

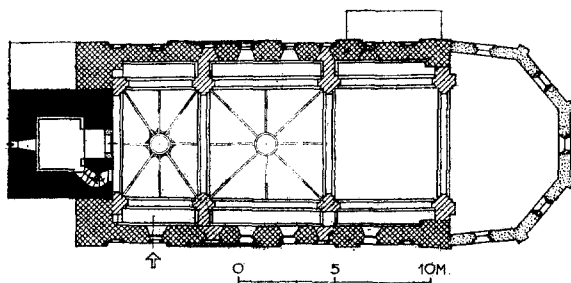

Fig. 13. Hantumhuizen, herv. kerk. Plattegrond met overzicht imitatieribben op koepelgewelven. Schaal 1 : 400. (Tekening Monumentenzorg)

De witte kerkinterieurs, ± 1350-± 1450

In de periode dat het rode kerkinterieur in het Groninger land domineerde, bleven de witte interieurs in het aangrenzende Friesland en Drenthe steeds in zwang. Waarschijnlijk zijn zij in deze tijd even weinig geëvolueerd als de rode. Het is bekend dat ook de figuratieve voorstellingen uit de tweede helft van de 14de eeuw zeer traditioneel van aard zijn³⁹.

Een bijzonder interessant voorbeeld van een wit kerkinterieur toont de kerk van Hantumhuizen na de restauratie van 1939-1942 (fig. 13, 14 en 15). Het 13de-eeuwse kerkgebouw bestond oorspronkelijk uit een 8.60 m breed schip, dat overwelfd was door twee grote gewelven op vierkante grondslag. Waarschijnlijk hebben deze gewelven geen lang leven gehad en heeft men, wellicht aan het eind van de 14de eeuw, het kerkgebouw op originele wijze een nieuwe overwelfing gegeven. Het schip werd door het inbouwen van pijlers versmald tot 6.85 m en overwelfd door drie koepelvormige gewelven met korte dwarse tongewelven opzij. Ook hier valt weer op, hoezeer wij de architectuur verkeerd zouden interpreteren, indien wij de geschilderde decoraties niet zouden kennen. Bedoeld waren geenszins koepelvormige gewelven, doch normale romano-gotische gewelven met acht ribben, zoals de kerk totdien op bredere grondslagen bezeten kan hebben. Waarschijnlijk ter besparing van kosten heeft men de constructief onnodige ribben niet gemetseld, doch alleen maar geschilderd. Bij de restauratie kwamen voldoende fragmenten van deze ribbenschildering voor de dag om het geheel te completeren, zodat thans de architectuur van het kerkgebouw weer te begrijpen is.

Het merendeel van deze geschilderde ribben is geleed door een blokverband van rode of zwarte lijnen, enkele bezitten een keperverband. De beschildering van de ribben alsook die van de vrijstaande muraalbogen en van de gordelbogen is zeer traditioneel. Een moderner element vormen de takjes die de ribben begeleiden. Het lijkt minder waarschijnlijk, dat deze later zijn toegevoegd. Wij vermoeden dan ook, dat deze gewelven en de beschildering eerst tegen 1400 tot stand zijn gekomen. De beschildering werd niet aangetroffen bij het meest oostelijke gewelf, dat in kleine steen was uitgevoerd. Waarschijnlijk is dit gewelf eens gerepareerd en is daarbij de be-

³⁹ D. P. R. A. Bouvy, „Aantekeningen bij de onlangs ontdekte schilderingen in Groningen, Friesland en Drenthe”, *Katholiek bouwblad* 18 (1950-1951), 404.

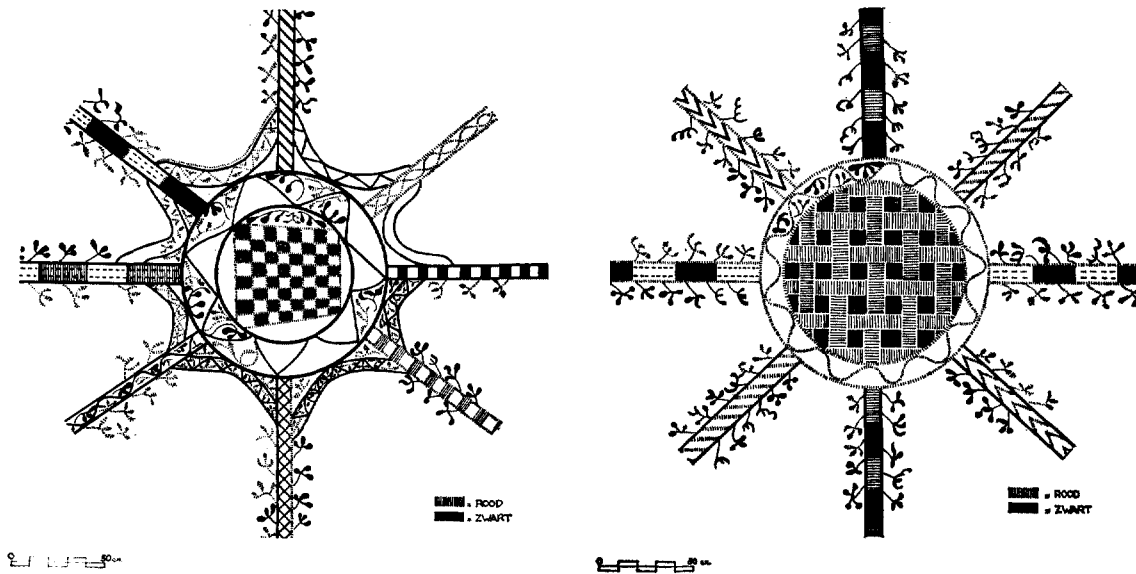

Fig. 14. Hantumhuizen, herv. kerk.
 Links schema van de gewelfschildering op het eerste gewelf uit het westen.
 Rechts schema van de gewelfschildering op het tweede gewelf uit het westen.
 (Tek. Monumentenzorg n. schets v. A. Baart)

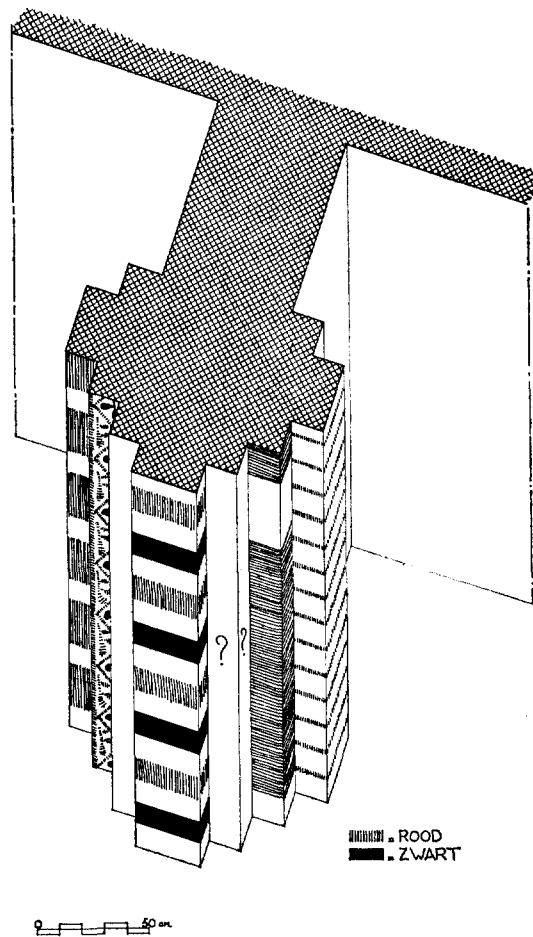

Fig. 15. Hantumhuizen, herv. kerk. Schematische voorstelling van de beschildering op een muurpijler.
 (Tekening Monumentenzorg)

schildering verdwenen. Bij de restauratie werd de beschildering hier in een vrije vorm voortgezet.

Wij hebben de indruk, dat reeds in de tweede helft van de 14de eeuw de eerste rode interieurs werden gewijzigd in witte. Soms was een verbouwing aanleiding tot verandering van het kleurenschema. Zo werd te Bierum in de tweede helft van de 14de eeuw de halfronde apsis vervangen door een ruimere koorsluiting met een grondslag van vijf zijden van een achthoek. Op het gewelf van dit nieuwe koor werd de traditionele *Majestas Domini* geschilderd. De ribben werden op ongeveer gelijke wijze als ruim honderd jaar vroeger te Bozum gedecoreerd. De nieuwe triomfboog werd voorzien van een traditioneel, geometrisch ornament, bestaande uit cirkels en vierkanten. Bij de toevoeging van het koor werd waarschijnlijk de gehele kerk gepleisterd en gewit en voorzien van een nieuw kleurenschema.

Uit dezelfde tijd als de schildering van het koor te Bierum zou de groep van twee strijdende figuren kunnen zijn, die wij te Woldendorp en Westerwijtwerd aantreffen. Deze voorstelling — vermoedelijk de strijd van goed en kwaad — bleef lang in zwang in de Groningse kerken en wordt nog in de 15de eeuw op het gewelf van de kerk te Stedum aangebracht⁴⁰. De primitieve schilderingen te Westerwijtwerd en Woldendorp zijn moeilijk te dateren. Zij behoren echter vrijwel zeker tot een tweede fase en zullen in de tweede helft van de 14de eeuw zijn aangebracht toen de kerken voor de eerste maal wit gemaakt werden.

De kerk van 't Zandt kan reeds in het begin van de 15de eeuw een wit interieur hebben gekregen. De zeer dun gepleisterde wandvlakken van het oude koor werden van een rode rankenbeschildering voorzien, die in de nissen doorliep. Deze nissen waren niet geaccentueerd door rode randen. In de drievoudige nis aan de noordzijde werden figuren van heiligen aangebracht. Aan de zuidzijde van het koor moet toen een zeer diep naar beneden doorlopend smal raam zijn aangebracht, waarvan de dagkanten ook de rankenbeschildering kregen. De onderzijde van dit raam is bij de restauratie in het zicht gebleven.

Het rode koor van Leermens werd vermoedelijk in het begin van de 15de eeuw witgepleis-

terd⁴¹. Op de penanten tussen de ramen zijn figuren van heiligen geplaatst. De gehele wand werd bovendien versierd met rode ranken. Het is mogelijk dat deze decoratie uit dezelfde tijd dateert als het stenen oksaal. Op het bewaard gebleven fragment van dit oksaal zien we als omlijsting van de paneelvelden de traditionele geometrische motieven, die ook nog uit deze tijd zouden kunnen dateren. Ook het blokverband op de bogen tussen hoofdbeuk en dwarsschepen, dat in zeer afwisselende kleuren geschilderd is, zou bij deze decoratie kunnen behoren.

De decoratiewijze van de periode na de rode kerken staat ons nog niet duidelijk voor de geest. Er zal nog veel onderzoek moeten geschieden, voordat van deze periode meer bekend is. Het beeld van de kleurenschema's van de Groningse kerken wordt eerst weer duidelijk, als na het midden der 15de eeuw de gehele provincie zich schijnt te richten naar één voorbeeld: de Martini-kerk te Groningen.

Het wit-rode kleurenschema, ± 1425-± 1525

Zowel op het gebied van de architectuur als op dat van de inwendige decoratie moet de 15de-eeuwse verbouwing van de Groningse Martini-kerk een omwenteling in de zeer traditioneel denkende noordelijke provincies te zien gegeven hebben. Uit de mededelingen over de restauratie van deze kerk in dit nummer blijkt, dat onze kennis van dit belangrijke gebouw de laatste jaren aanzienlijk is toegenomen. Toch blijft de geschiedenis op enkele punten onduidelijk. De meest waarschijnlijke gang van zaken lijkt voorshands deze.

Vroeger dan tot nu toe werd aangenomen, reeds omstreeks 1400, moet men begonnen zijn aan het bouwen van het nieuwe koor dat in sommige opzichten aansluit bij het koor van de Deventer Bergkerk. Vrijwel gelijktijdig zal men het werk van de zozeer verwante koorpartij van de Akerk te Groningen hebben aangevat, dat in 1425 voltooid zal zijn geweest. De kroniek van Sicke Benninge⁴² vermeldt: „Item als men screif M veerhundert XXV is dat nie koer angelecht van onser Lever Vrouwenkerck ter Ae in Groningen”. De term „angelecht” zullen we kort hierop nog ontmoeten in de betekenis van in

van het Lam Gods gekomen.

⁴¹ Dagboek restauratie herv. kerk te Leermens 1957-1959. Archief Monumentenzorg.

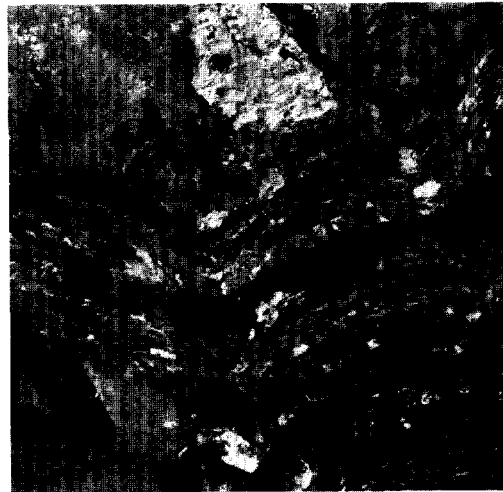
⁴² J. A. Feith, *De Kroniek van Sicke Benninge*, Utrecht 1887, 121.

⁴⁰ Op het gewelf van de noorderdwarsarm werden bij de restauratie van 1938 onder het in 1878 aangebrachte Lam Gods de resten van de figuren van twee strijders aangetroffen. Vermoedelijk was men, misleid door de benen van deze strijders, tot de interpretatie

Afb. 9. Groningen, Martinikerk. Koorbeschildering eerste periode, versiering langs een gewelfrib in de omgang.

(Foto J. Otter 1965)

Afb. 10. Groningen, Martinikerk. Koorbeschildering eerste periode, versiering bij een der sluitstenen in de omgang.

(Foto J. Otter 1965)

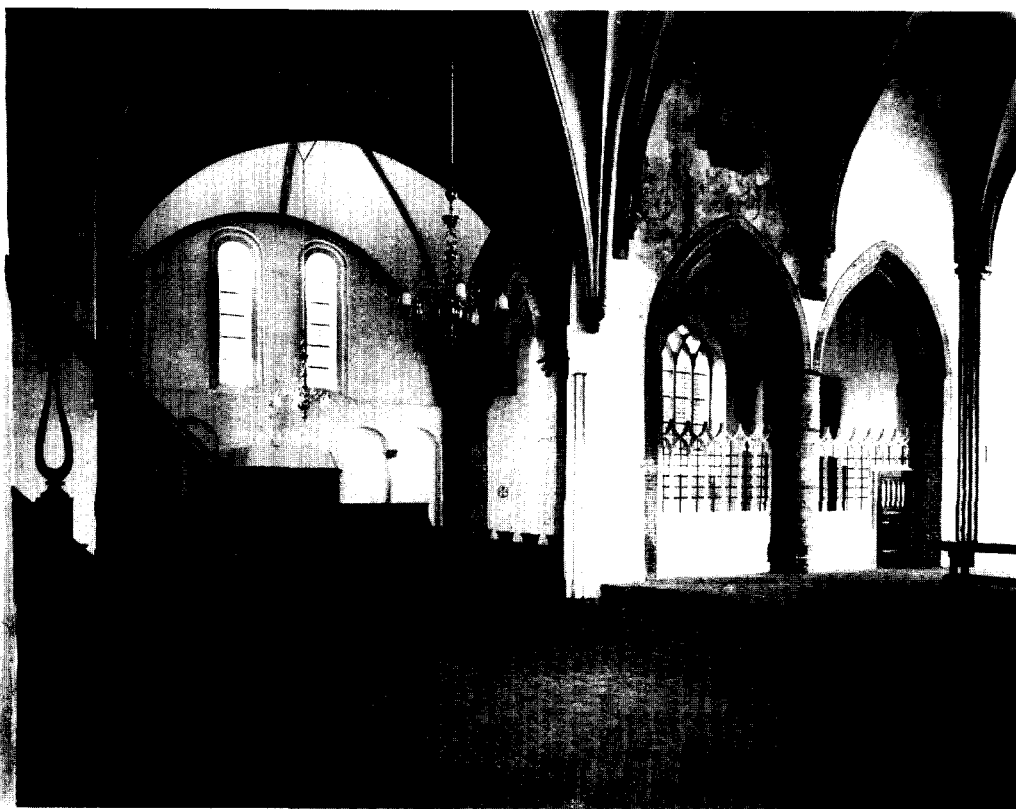
Afb. 11. Groningen, Martinikerk. Koorbeschildering eerste periode, noordoostelijke kruisingspijler. Rode baksteenimitatie op pleister.

(Foto J. Otter 1965)

Afb. 12. Groningen, Martinikerk. Bakstenen pijler aan de zijde van de kooromgang. Nisomlijsting direct op de baksteen geschilderd.

(Foto J. Otter 1965)

Afb. 13. Loppersum, herv. kerk. Koor en noorderdwarsarm na de restauratie 1953-1959.
(Foto Monumentenzorg 1959)

Afb. 14. Loppersum, herv. kerk. Geschilderde baksteenimitatie op een scheiboog tussen schip en zuidbeuk. (Foto uit het restauratiedagboek)

Afb. 15. Loppersum, herv. kerk. Geschilderde natuursteenimitatie op een scheiboog.
(Foto uit het restauratiedagboek)

gebruik genomen. Dat wel het nieuwe koor van de Akerk en niet dat der Martinikerk genoemd wordt, zou verklaard kunnen worden uit het feit, dat het deel van de kroniek, waarin de korte berichten, die enkele mededelingen over het bouwen in de stad bevatten, vermeld staan, loopt van 1425-1478. Waarschijnlijk was zoals wij zullen zien, het koor van de Martinikerk reeds voor 1425 voltooid.

Van evenveel betekenis als het koor is de verbouwing van het schip. Wanneer dit geschiedde, is evenmin bekend. Bij deze verbouwing is de Westfaalse traditie van de hallekerken met topgevels opzij en dwarse daken gevolgd, een bouwwijze die bij de domkerken van Paderborn en Minden en bij grote kerken als te Lemgo en Herford is toegepast. Ook bij drie van de vier parochiekerken van Bremen en bij twee parochiekerken te Osnabrück werd deze bouwwijze gevolgd. Toen de nieuwe zijbeuken aan het schip van de Martinikerk werden toegevoegd, was men geenszins van plan dit kerkschip uit te bouwen tot een basiliek, zoals dat in 1465 bij de Akerk geschiedde.

Slechts over de laatste fase van de verbouwing van het schip van de kerk licht de genoemde kroniek ons in. De uitbreiding van het halleschip naar het westen tot zijn huidige lengte en voorbij de oude toren vinden we uitvoerig beschreven ⁴³.

„Van dat nie warck omme sunte Mertenstoern gemuert. Item int jaer MCCCC° ende LXI is angelecht dat nie muerwarck mijtten toernen ant westen van sunte Mertenstoerne, de do ⁴⁴ was int jaer LII. Ende de muren syn bereyt gemaket int jaer van LVI Onser Lever Vrouwenavent assumptionis ende dat dac is rede geworden LXI voer Midwinter. Ende de koppen ⁴⁵ sint rede geworden int jaer LXVIII in de octava Onser Lever Vrouwenhemelvaart ende was all een verloren tijmmeren, dat an den olden toern getijmmeret wort, ende stont groet ende darna ist al dale gevallen mijtten toerne ende klokken”.

De oude toren van de kerk werd omstreeks Pasen 1465 door de bliksem getroffen en in brand gestoken ⁴⁶. Kort daarop stortte de toren in. De kroniek schrijft hierover ⁴⁷:

„Item int jaer MCCCC ende LXVIII was sunte Johannes Baptista up een Ffreydach ende daerna up

⁴³ Feith, *o.c.*, 131.

⁴⁴ do betekent wellicht dobbe, of kuil voor de fundering.

⁴⁵ koppen betekent gewelven.

⁴⁶ Feith, *o.c.*, 132.

⁴⁷ Feith, *o.c.*, 144.

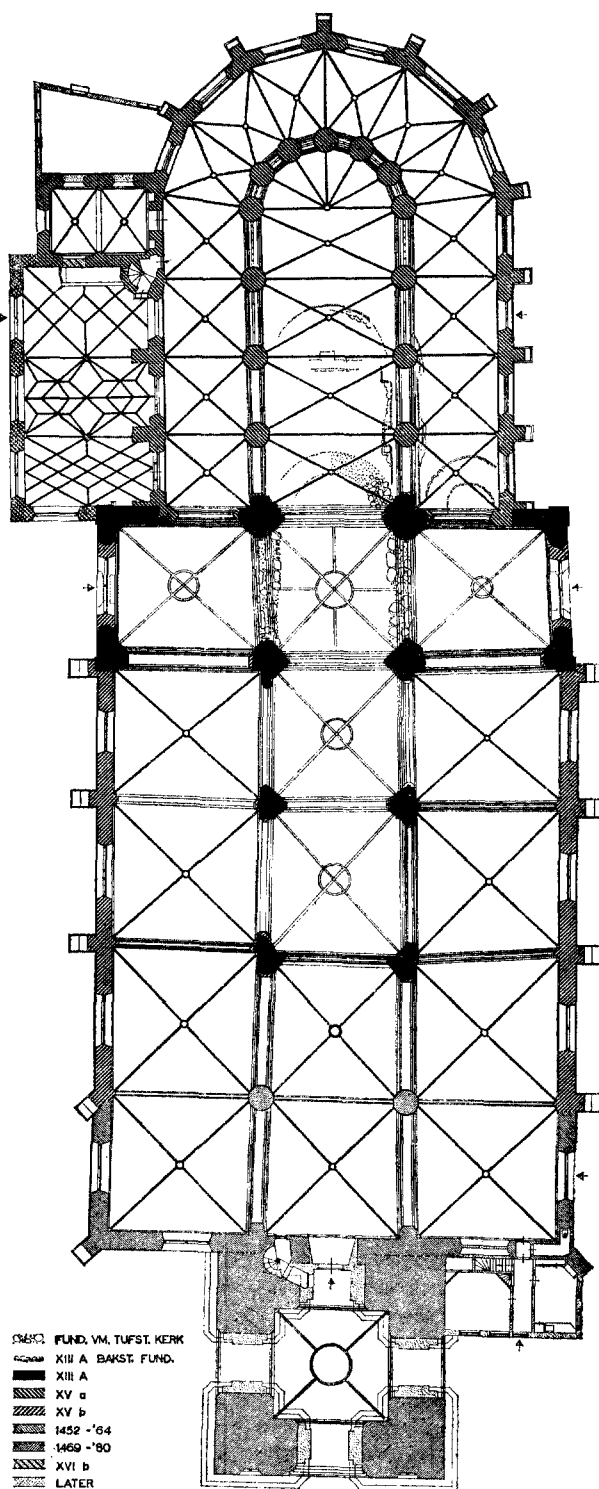

Fig. 16. Groningen, Martini. 1 : 500. (Monumentenzorg)

den Sondach des nachtes omtrent twe uren des morgens stortede neder sunte Mertenstoeren ende daervan vellen mede vijff nije koppen der wulfften in dat westerende der kerck, dat omme den toeren getijmmert was".

Van de vijf gewelven die toen vernield zijn, behoorden er drie tot het westelijk deel van de kerk, dat van 1452-1464 gebouwd was en twee tot het iets oudere halleschip, dat ten noorden en zuiden langs de oude toren doorliep. Waarschijnlijk is men direct begonnen met het herstel van het kerkgebouw, waarvoor op de plaats van de toren twee nieuwe ronde zuilen werden aangebracht, die de zes nieuwe gewelven van dit deel steunden. Vrijwel gelijktijdig hiermee begon men aan de nieuwe toren waarvan de eerste steen gelegd werd in 1469 „up Onser Liever Vrouwen-avent annuntiationis”⁴⁸. Uit de detaillering van deze nieuwe toren blijkt dat men van plan moet zijn geweest het schip nogmaals naar het westen te verlengen, zodat de toren weer aan de noord- en zuidzijde door het schip der kerk zou worden ingeklemd, welk voornemen nooit werd uitgevoerd.

Het gebouw verraadt, dat de in de kroniek omschreven gang van zaken in werkelijkheid in dezelfde volgorde heeft plaats gevonden, zodat er geen reden is aan deze berichten te twijfelen. Wij krijgen de indruk, dat bij het bouwen van de zuidbeuk van het halleschip reeds op de verlenging naar het westen gerekend is, zodat we kunnen veronderstellen, dat de zuidbeuk van het halleschip kort voor 1452 voltooid was. Dit deel was even groot als de westelijke uitbreiding, zodat we mogen veronderstellen, dat men van ± 1440 - ± 1450 bezig geweest is het te bouwen. De noordbeuk van het halleschip zou dan tussen ± 1430 - ± 1440 gebouwd kunnen zijn. De overhoekse steunbeer aan de westzijde van dit deel wijst erop, dat men bij de bouw van de noordbeuk nog niet van plan was de kerk verder naar het westen te verlengen. Aangezien men bij het bouwen van middeleeuwse kerken steeds over beperkte middelen beschikte en men tijdens de bouw de kerkdienst moest laten doorgaan, is het niet waarschijnlijk, dat het nieuwe koor tegelijk met de verbouwing van het schip tot stand is gekomen. Het oude koor is eerst afgebroken na de bouw van de huidige omgangsmuren; deze kregen inwendig enkelvoudige colonnetten hoewel de fundering op samengestelde berekend was. Het nieuwe koor kan moeilijk later dan in het eerste kwart van de 15de eeuw gebouwd zijn.

De datering van de verbouwing van de Mar-

⁴⁸ Feith, *o.c.*, 144.

tinikerk is van veel betekenis in verband met de vele kerken in het noorden, die een navolging van dit gebouw te zien geven. Het koor van de Akerk kwam reeds ter sprake. Het laat-gotische koor van de verdwenen St.-Walburgskerk te Groningen toonde de verwantschap door de steunbeer in de as. Het koor van de St.-Ludgerkerk te Norden in Oost-Friesland is een verkleinde kopie van dat van de Martinikerk. De Jacobijnekerk te Leeuwarden bezit aan de zuidzijde dezelfde topgevels als die, welke vroeger het schip van de Martinikerk sierden. Ook de verdwenen Minderbroederkerk te Groningen bezat dergelijke topgevels aan de zijbeuk.

Bij vele kleinere kerken werd gebruik gemaakt van de nieuwe vormentaal. Het koor van de kerk te Loppersum en de kerk van Kollum hebben de ronde kolomvorm, het raamtype en de vorm van de steunberen van de Groningse kerken overgenomen. De twee topgevels aan de zuidkant van het koor te Loppersum zijn duidelijk op het schip van de Martinikerk geïnspireerd. Bij de huidige restauratie van de kerk te Dokkum werden onder de vloer van het koor de basementen en aangrenzende, door muraalbogen gevormde penanten teruggevonden, die volkomen identiek zijn met de colonnetten in de omgang van het koor van de Groningse Martinikerk. Ook bij minder belangrijke koorpartijen als die van de kerk van 't Zandt en van de kerk van Stedum, werden de nieuwe bouwvormen gebruikt.

Niet alleen in architectonisch opzicht, doch vooral op het punt van inwendige decoratie zou het koor van de Martinikerk worden nagevolgd. Het is van veel belang, dat we ons door de onderzoekingen bij de restauratie een beeld van de oudste decoratie van het koor der Martinikerk kunnen vormen. Deze decoratie moet zijn aangebracht bij de voltooiing van het koor, die kort voor 1425 plaats gevonden zal hebben.

De zware kolommen van het koor bleken uitgevoerd als schoonmetselwerk (afb. 12). De kruisingspijlers zijn ontstaan door het doorbreken van de oostelijke wand van het 13de-eeuwse dwarsschip. Zij bezaten aan de zijde van de omgang geen gaaf metselwerk, zodat men de doorbroken muur pleisterde, effen rood schilderde en daarop met een pijnlijke nauwkeurigheid de voegen aanbracht (afb. 11). De scheibogen boven de kolommen toonden op vele plaatsen sporen van rode verf en witte voegen. Op de colonnetten boven de pijlers werden enkele sporen van rood gevonden. De gewelfribben waren roodgeschilderd met witte voegen. Op een afstand van onge-

veer drie voet van de gepolychromeerde sluitstenen waren de ribben versierd door een ornament, dat zich voortzette over de zijkanten van de sluitsteen. Langs dit deel van de rib was er op het gewelfveld een begeleidend motief geschilderd (afb. 9 en 10).

Ook bij de gewelven van de kooromgang waren de ribben rood met witte voegen. Aangezien de buitenmuur van de omgang in 1930 geheel werd afgebikt, is het moeilijk vast te stellen, op welke wijze hier het kleurenschema was voortgezet. Wel valt op, dat de muurcolonnets en de brede penanten van de muraalbogen erachter, in zorgvuldiger metselwerk zijn uitgevoerd, dan het muurwerk vlak rond de vensters. Wij vermoeden dat hier niet alleen de colonnet, doch de gehele muurdam als schoonwerk is uitgevoerd, terwijl het muurwerk rond de vensters gepleisterd was.

Onopgelost is de vraag, of er ook rode randen voorkwamen bij de vensters van de hoge lantaarn en bij de vermoedelijk oorspronkelijk open nissen eronder, die thans door muurschilderingen gevuld zijn. Aangezien bij de Akerk door het afvallen van latere pleisterlagen blijkt, dat hier hetzelfde systeem van decoratie is toegepast en er rode randen langs de vensters van de koorlantaarn voorkomen, kunnen we verwachten dat ook bij de Martinikerk langs vensters en nissen een rode rand geschilderd werd.

Hoewel het schip van de Martinikerk thans nog niet aan een gedetailleerd onderzoek onderworpen is geweest, staat het wel vast, dat ook hier het wit-rode schema gebruikt is. Op de aansluiting van de noorderzijbeuk met het dwars-schip is pleisterwerk met een baksteenbeschildering aangetroffen. Ook de ronde zuilen op de plaats van de in 1468 ingestorte toren schijnen van oorsprong in schoonwerk te zijn uitgevoerd. Op regelmatige afstand komen in deze zuilen lagen van rode Bremersteen voor, die met zorg even dik gemaakt zijn als een normale baksteenlaag.

De herkomst van het wit-rode kleurenschema van de Martinikerk is moeilijk vast te stellen. Oudere voorbeelden zijn in het noorden van het land niet bekend. Toch was deze wijze van kleuren een in de gotische tijd veelvuldig gebruikt systeem, dat reeds in de 14de eeuw in ons land voorkomt. De oudst bekende voorbeelden vinden we in Zeeland. Bij het koor van de kerk van Kapelle, dat omstreeks 1300 gebouwd kan zijn, bleken bij de thans aan de gang zijnde restauratie de muurcolonnets, het boogfries onder het gewelf en de nissen in het basement rood geschilderd te zijn.

Rond de vensters werden geen sporen van rode randen gevonden. Ook het grote 15de-eeuwse koor van de kerk te Brouwershaven zal vermoedelijk van oorsprong een rood-wit beschildering hebben bezeten. Recente herstellingen aan de St.-Janskerk van 's-Hertogenbosch hebben uitgewezen, dat in de westelijke travee van het schip de gewelfribben, de muraal- en gordelbogen oorspronkelijk een rode kleur bezaten, zodat het niet uitgesloten is, dat ook dit gebouw volgens een wit-rood kleurenschema gedecoreerd was.

Ook in het westen van het land wordt dit kleurenschema aangetroffen. Bij een aantal kleinere kerken, zoals die van Aalsmeer, Montfoort en Koudekerk treffen we rode, bakstenen kolommen aan, die vermoedelijk deel hebben uitgemaakt van een wit-rood kleurenschema. Bij de recente restauratie van het koor van de Begijnhofkerk te Haarlem bleken de colonnets rood te zijn geschilderd. Op de hoogte van de waterlijst van de vensters was een rode ornamentband. Aangezien in het gebied van Utrecht en de IJsselsteden de grijze schilderijen schijnen te overheersen, is het tot nu toe niet duidelijk van welke zijde het rood-witte schema van de Martinikerk afkomstig is. Misschien hebben Westfalen of Noord-Duitsland hierin een rol gespeeld. Het was bij de restauratie van de Martinikerk met het oog op de 16de-eeuwse schilderijen in het koor niet mogelijk het rood-witte decoratieschema te herstellen, bij de andere kerken echter bleek dit de juiste weg.

Bij de restauratie van de kerk te Loppersum, die van 1953-1959 onder leiding van architect R. Offringa plaats vond, kwam in het koor het wit-rode kleurenschema aan het licht (fig. 17, afb. 13 en 14). Dit koor werd vermoedelijk in het einde van de 15de eeuw gebouwd op de plaats van het vierkante koor van de 13de-eeuwse kruiskerk. Vele details zoals de kolomvorm en de beide topgevels aan de zuidzijde verraden de afhankelijkheid van de Martinikerk. De pijlers tussen hoofdkoor en zijkoren zijn rood geschilderd en met witte voegen overtrokken. Opvallend is, dat hier enkele donkerder spekbanden worden aangetroffen, zoals bij de westelijke schippijlers van 1468 in de Martinikerk voorkomen. Ook de scheibogen en muurcolonnets zijn hier rood. Langs de vensters is geen rode band aangebracht. Het kleurenschema eindigt in de roodgekleurde gewelfribben, die ook hier weer op ongeveer drie voet uit de sluitring een rijkere decoratie krijgen. Er is hier geen bege-

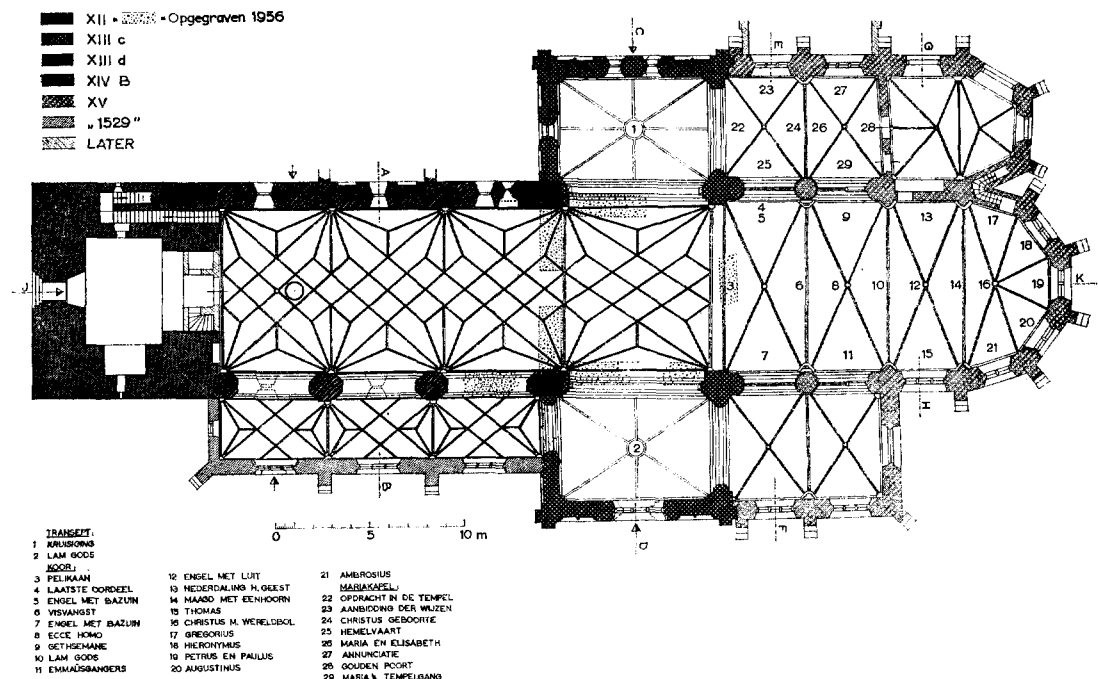

Fig. 17. Loppersum, herv. kerk. Plattegrond. Schaal 1 : 400.

(Tekening Monumentenzorg, bijgewerkt 1966)

leidend randmotief op het gewelfveld; in de kruinen zijn echter fraaie motieven geschilderd. Een bijzonder sieraad van deze kerk is de fraaie serie gewelfschilderingen, die in het hoofdkoor en het Mariakoor aan de noordzijde werden aangetroffen en die bij deze wit-rode periode behoren.

Hoewel het hoge nieuwe koor een aparte ruimte gevormd zal hebben, heeft men het lagere schip en de dwarsarmen vermoedelijk ook opnieuw gedecoreerd. In de gewelfkruin van de noorderdwarsarm zijn de resten aangetroffen van een eenvoudige schabloonbeschildering, die op de eerste pleisterlaag op de rode mozaïekgewelven voorkwamen (afb. 7). Of deze simpele decoratie uit dezelfde tijd is als de gewelfschildering van het koor, is moeilijk te zeggen. Dat het schip de wit-rode decoratie bezat, bewijzen de gevonden kleurresten op de nieuwe scheibogen van de in 1529 toegevoegde zuidbeuk. Deze bogen toonden duidelijk de roodgeschilderde steen met de wit aangezette voegen (afb. 14).

Ook bij de restauratie van de kerk van 't Zandt werd het wit-rode kleurenschema aangehouden (fig. 18-21). Evenals te Loppersum was hier aan het einde der 15de eeuw een hoger gotisch koor aan de 13de-eeuwse kerk toegevoegd. In dit koor

waren de gewelfribben, de muraalbogen en de muurcolonnaten rood, terwijl tevens om de vensters een rode band was getrokken. De onderkant van de vensters bleek gekoppeld door een doorgaande geschilderde rode band. Ook hier zijn de gewelven verrijkt met een fraaie serie gewelfschilderingen, die grote gelijkenis tonen met die van Loppersum. In de benedenhoeken van de gewelfvelden zijn op enkele plaatsen rode ranken met een als schabloon uitgevoerd bloemmotief aangetroffen (afb. 16). Aangezien dergelijke rode ranken in de kruin onder de huidige decoratie van bladmotieven en figuren niet gevonden zijn, nemen wij aan, dat zij tot de oudste decoratie van het koor behoren. Verwante schilderijen van rode ranken, gedeeltelijk vrij en gedeeltelijk als schabloonwerk uitgevoerd, werden aangetroffen op de gewelven van het schip van de kerk en schenen daar aangebracht op de eerste laag na de oorspronkelijke mozaïekschildering. Wij achten het waarschijnlijk, dat deze rode rankendecoratie op de schipgewelven tegelijk met de gewelfschildering van het koor is aangebracht. Deze fragmentarisch bewaarde rankenschildering is bij de restauratie prijsgegeven.

Welke veranderingen het schip bij het aanbouwen van het koor onderging, is niet geheel dui-

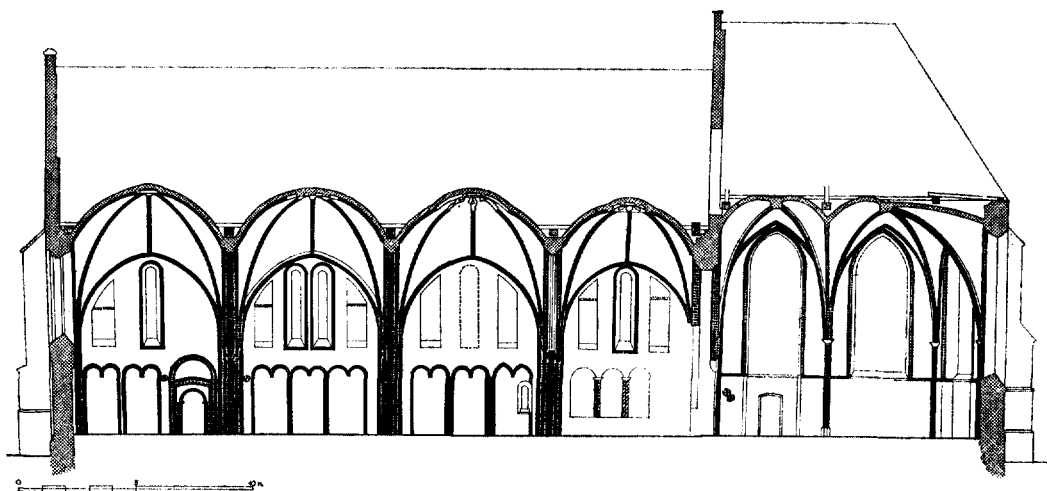

Fig. 18. 't Zandt, herv. kerk. Lengtedoorsnede met schildering in de rood-witte periode.
(Tekening Monumentenzorg)

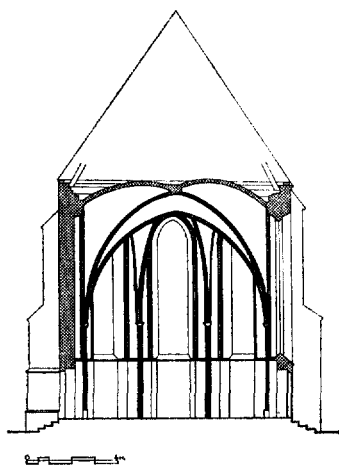

Fig. 19. 't Zandt. Doorsnede over het koor met schildering in de rood-witte periode.
(Tekening Monumentenzorg)

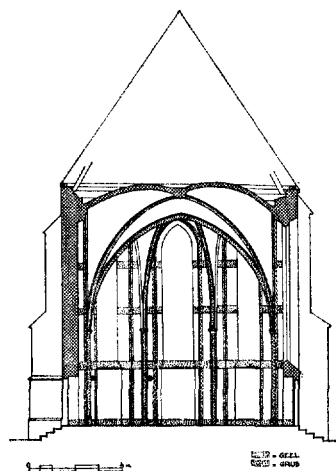

Fig. 20. 't Zandt. Doorsnede over het koor met schildering uit het midden der 16de eeuw.
(Tekening Monumentenzorg)

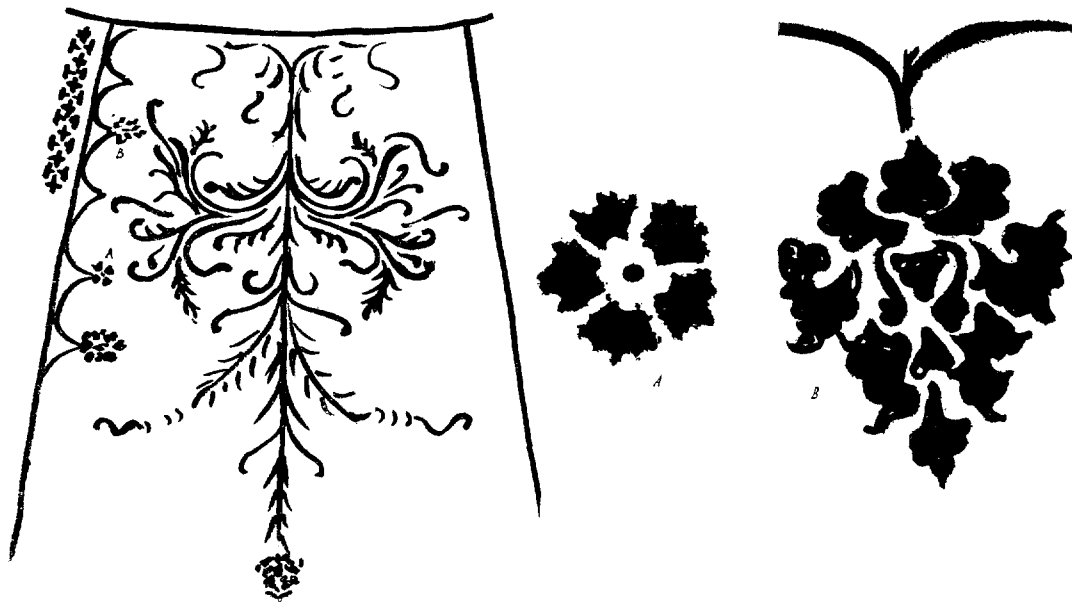

Fig. 21. 't Zandt, herv. kerk. Links rankenbeschildering uit de tweede periode. Rechts schablonen uit de tweede periode. (Schets van J. Otter)

delijk. Het schip kreeg, indien het dit niet reeds bezat, een beschildering van rode randen langs de gewelfribben en -bogen en langs de vensters en de nissengeleding van het basement. In het derde vak van de noordwand werd het Laatste Oordeel geschilderd waarvoor een venster moest worden dichtgezet. Ook andere vensters in het schip werden gewijzigd. Aan de noordzijde werd om de andere travee een groter venster aangebracht, aan de zuidzijde in alle traveeën. Ook langs deze vensters was een rode rand getrokken, die tot een tweede periode van decoratie met rode randen in het schip behoorde. Indien we veronderstellen, dat deze vensters tegelijk met het koor zijn aangebracht, zou het schip reeds voor het bouwen van het koor een wit-rode decoratie moeten hebben bezeten. Wij achten het waarschijnlijker, dat de vensters in het schip, die bij de restauratie verwijderd zijn, iets jonger zijn dan het koor. Vermoedelijk heeft men het schip een twintigtal jaren later bij het koor willen aanpassen door er grotere vensters in te breken, waarna de wit-rode decoratie opnieuw werd aangebracht.

Het meest grootse voorbeeld van het wit-rode kleurenschema, dat tot nu toe buiten de Groningse kerken is aangetroffen en thans weer hersteld wordt, vinden wij in de kerk te Kollum. De restauratie van dit gebouw is onder leiding van Ir.

J. J. M. Vegter sinds 1962 aan de gang. Deze kerk lijkt in allerlei details zoals de vorm van de wandcolonnetten, op de kerk van Loppersum. Ook het kleurenschema is gelijk. De helaas zeer beschadigde gewelofschilderingen tonen grote overeenkomst met die van Loppersum en 't Zandt.

Ook in Kollum bleken de zware kolommen rood te zijn afgewerkt. De scheibogen zijn eveneens rood, doch vermoedelijk niet in hun geheel; aan de onderzijde hebben ze een witte middenbaan, waardoor zij minder zwaar zijn. Op de kolommen gaan de geprofileerde rode colonnetten omhoog, die eindigen in de rode muraalbogen en gewelfribben. Bij deze kerk zijn ook de vensters omgeven door een rode rand. Bij de gewelfaanzetten is een klein zwart motief geschilderd, dat weer op volkomen gelijke wijze in de kerk van 't Zandt terugkeert. Het voorkomen van dergelijke, in details gelijke bouwwerken aan de verschillende kanten van Groningen, toont aan hoezeer de architectuur in deze tijd door de stad Groningen beheerst werd.

De kerk van Huizinge was reeds van oorsprong in het bezit van een polygonale koorsluiting. De modernisering in de tweede helft van de 15de eeuw bestond dan ook alleen uit het vergroten van de vensters in de zuidgevel, het verlengen van de vensters van de noordwand en het aanbrengen van een gotische ingang aan

noord- en zuidkant. Ook hier ging deze verbouwing vermoedelijk gepaard met het aanbrengen van het rood-witte kleurenschema en van de fraaie gewelfschilderingen; vooral het Laatste Oordeel op het gewelf van het tweede vak van het schip is van betekenis.

Ook bij de verbouwing van de kerk in Appingedam tot hallekerk moet de Groningse Martinikerkerk als voorbeeld gekozen zijn. Dit blijkt onder meer uit de vorm van de sacristie, die sterk op die van de Martinikerkerk geïnspireerd is. Ook in het kleurenschema is de invloed van de Martinikerkerk waarneembaar. Bij deze uitbreiding werd consequent het wit-rode kleurenschema gevolgd. De muraalbogen en gordelbogen zijn alle omlijst door een rode band en in het middendeel wit. De gewelfribben zijn rood met witte voegen. Het gedeelte bij de kruin heeft een afwijkende decoratie. Over dit deel werd de gewelfrib begeleid door een band van rode geschilderde boogjes. Ook bij het jongste deel van de kerk, de kapellen aan noord- en zuidzijde van het koor, werd op de ribben van de gewelven een rode laag met witte voegen aangetroffen.

Bij de kerk van Holwierde bleven in het fraaie gewelf in de kruising de fragmenten bewaard van een begeleidend motief, van een rode lijn en met schablonen aangebrachte bloemmotieven (afb. 6). Wij achten het waarschijnlijk, dat hierbij de rood-met-witte-voegenschildering heeft behoord, die op muraalbogen en gewelfribben werd aangetroffen. Het is mogelijk, dat het jaartal 1463 dat de heer Van der Wal op dit gewelf waarnam, bij deze decoraties heeft behoord⁴⁹. Bij de voortreffelijke restauratie van dit gewelf door Gerhard Jansen bleven de fragmenten van de verschillende perioden naast elkaar behouden.

Bij de kerk te Siddeburen zijn op de gewelven ook de resten aangetroffen van een beschildering met rode lijnen en door middel van schablonen aangebrachte bloemmotieven. In het meest westelijke gewelf bleef deze schildering gedeeltelijk bewaard. Of deze decoratie, zoals in de vele andere gevallen, ook samenhang met een wit-rode decoratie van het kerkgebouw, is niet bekend.

Aan de hand van deze voorbeelden komen wij tot de conclusie, dat het wit-rode kleurenschema in de tweede helft van de 15de eeuw en het begin van de 16de eeuw door de gehele provincie gebruikt werd.

⁴⁹ Rapport H. van der Wal 1950. Archief Monumentenzorg.

⁵⁰ J. A. Feith, *De Kroniek van Abel Eppens 130*

Het natuursteenblokverband uit het begin van de 16de eeuw.

Toen het koor van de Martinikerkerk ongeveer honderd jaar oud was, ging men tot een nieuwe decoratie over. De verandering kwam in hoofdzaak hierop neer, dat men de roodgeschilderde delen van vroeger nu een geelgrijze kleur gaf. Door middel van witte voegen werden hierbij grote natuursteenblokken afgetekend, die bij de colonnetten en vermoedelijk ook bij de vensters om de andere in het witte veld van het omringende muurwerk doorstaken. De buitenzijde van dit blokverband werd afgezet met een zwarte bies. Bij de gewelven van de omgang werd over het midden van de gewelfvelden een zwarte bies getrokken.

Het is mogelijk dat dit nieuwe, eenvoudige decoratiesysteem tegelijk met de fraaie muurschilderingen van het hoogkoor werd aangebracht. Aangezien echter de gehele kerk, ook het schip op deze nieuwe wijze gedecoreerd schijnt te zijn, is het evengoed mogelijk, dat het hier een normale opknapbeurt van een verouderd interieur betrof. Het kan zijn, dat deze decoratie ouder is dan de bekende schilderingen van het koor, die tussen 1530 en 1540 zullen zijn ontstaan. In dit verband is een mededeling uit de kroniek van Abel Eppens van belang. Naar aanleiding van het bezoek van Maria van Hongarije in 1545 vermeldt hij⁵⁰:

„dat die kercke to Sunte Meerten ock gestoffiert und gewittet muste worden. Daer dan twe arbeiders, myt wynde ant gevelt upgewonnen⁵¹, ongeluckelicken int koer up hoeghe altaer sindt weder ter doet gevallen, als ick gesien hebbe und eerste mede hoerde den sware vall myt het vat”.

Waarschijnlijk werd op dit moment de derde decoratie in het koor aangebracht, die opvalt door een haastige en zeer slordige wijze van uitvoering. Deze nieuwe decoratie week van de oudere aanzienlijk af. Ook hier was een natuursteenimitatie beoogd. De voegen waren echter niet wit, doch zwart, de kleur van het steenverband was lichtgrijs in plaats van geel. Er waren sterke kleurverschillen in de steenschildering toegepast. De grote kolommen en de scheibogen waren bijna wit. De colonnetten en gewelfribben bleken uitgevoerd in een afwisseling van lichte en donkerder blokken. Vermoedelijk waren de schilderingen in de nissen al aanwezig toen deze nieuwe deco-

Equart, Amsterdam 1911, I 105.

⁵¹ „tot het gewelf opgehesen”.

ratie werd aangebracht. Het meest waarschijnlijk achten wij het, dat de blauwe kleur van de gewelven van het hoogkoor eerst in deze derde periode werd aangebracht. Indien inderdaad de derde decoratie in 1545 zou zijn ontstaan, moeten we aannemen, dat de tweede decoratie, de eerste in natuursteenmantel, reeds tussen 1510-1520 is aangebracht, anders zou een vernieuwing in 1545 waarschijnlijk niet noodzakelijk geweest zijn.

De nieuwe decoratie van de Martinikerker met natuursteenblokken is zo algemeen voorkomend, dat een beschouwing over de herkomst van dit systeem weinig zin heeft. Wel schijnt over het algemeen in de 16de eeuw de decoratie in natuursteenmantel de andere systemen steeds meer te verdringen. Bij vele kerken in de provincie zien wij in het begin van de 16de eeuw de schilderijen met natuursteenblokverbanden voorkomen. Over het algemeen van een kleurrijker en gevarieerder type dan de Martinikerker toonde.

De tweede beschildering van de kerker te Zeerijp zou hier een voorbeeld van kunnen zijn. Uit de bewaard gebleven resten kon de heer H. van der Wal het kleurenschema reconstrueren. Het bleek, dat de rode kerker geheel werd gepleisterd. De wanden en vensterdagkanten bleven wit, slechts de kraalprofielen rond de vensters kregen een zandsteenkleur. Ook de gewelfribben en de langs de gordelbogen lopende kraalprofielen kregen een zandsteenkleur. Er werden op deze delen witte voegen aangetroffen en langs de zijkanten liep een zwarte bies. De gordelbogen en de pilasters waren wit en werden door zwarte voegen in blokken van ca. twee voet hoogte verdeeld (fig. 9 en 11). De gewelven waren bepleisterd en in de kruinen werd een beschildering van groene en gele ranken aangebracht. In het gewelf boven het koor is deze rankenbeschildering bewaard gebleven. Deze nieuwe uitmontering moet het kerkergebouw een geheel ander karakter gegeven hebben, dan het bezat gedurende de eerste rode fase.

Vermoedelijk heeft de kerker van Zuidbroek een soortgelijke nieuwe decoratie gekregen als de kerker te Zeerijp. De ranken die in de kruinen van de gewelven bewaard zijn gebleven, tonen grote overeenkomst. Gerhard Jansen constateerde bij de ontleistering van het schip op de wanden „effen kleuren met hier en daar steenindeeling”⁵². Op de gordelbogen zijn nog enkele fragmenten van blokverbanden bewaard gebleven.

⁵² Zie n. 38.

Dat de gotische rankenbeschildering tot diep in de 16de eeuw gebruikt moet zijn, bewijst het feit, dat zij vaak op de jongste laag wordt aangetroffen. Te Holwierde komen fraaie ranken voor op de laag van de periode met de decoratie van rode lijnen (afb. 6). Te Huizinge treffen we soortgelijke ranken aan over de grote beschildering van het Laatste Oordeel in het tweede vak van het schip. Wellicht behoren hierbij de bij de huidige restauratie herstelde blok- en keperverbanden op ribben en gordelbogen. Vooral in het koor is deze beschildering op ribben en colnetten in afwisseling van rood en zwart levendig van kleur (fig. 4).

Bij de restauratie van de kerker te Garmerwolde (1941-1944) kwamen fraaie gewelfschilderingen uit het begin van de 16de eeuw voor de dag. De gewelfribben en gordelbogen bleken te zijn bepleisterd in een blokverband. Dit blokverband, dat bij de restauratie behouden bleef en hersteld werd, toont grote blokken afwisselend in lichte en donkerder tinten, sommige voorzien van ornamenten. Aan de oostzijde van het gewelf in de kruising bevindt zich een opschrift dat op deze decoratie betrekking zal hebben; het jaartal ontbreekt helaas.

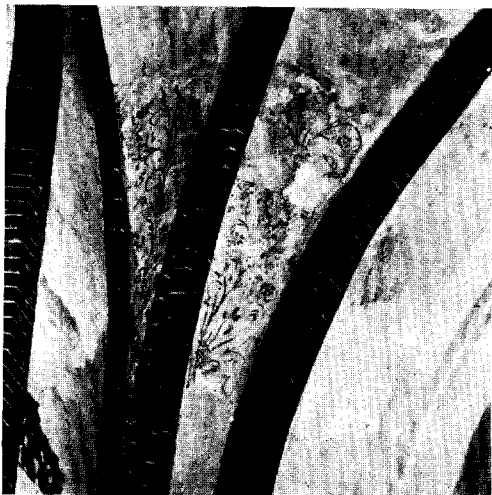
Soortgelijke blokverbanden bevonden zich na de restauratie van 1877 op de gordelbogen van de kerker te Stedum. Bij de restauratie van 1938 werden deze bogen naar de smaak van de architect A. R. Wittop Koning door schoonwerk vervangen. Gerhard Jansen, die de gewelfschilderingen toen herstelde, hield deze schilderijen voor origineel en omschreef ze als te bestaan uit blokken „van ongeveer 35 cm afwisselend bruin-rood, blauw en geel beschilderd”⁵³.

De kerker te Loppersum onderging een belangrijke verbouwing kort voor het midden van de 16de eeuw. Het lagere schip werd tot de hoogte van het koor opgetrokken en door een prachtig gewelf afgesloten. De ribben van dit gewelf waren in eerste aanleg lichtgeel geschilderd en begeleid door een zwarte bies, een systeem dat aan de Martinikerker herinnert. Nadien was hier overheen een grijze laag aangebracht. Op de scheibogen werd over de geschilderde baksteen een geschilderd blokverband aangetroffen (afb. 15).

De 16de-eeuwse kleurenschema's, die allengs de wit-rode decoraties gaan verdringen zijn over het algemeen minder strak en meer gevarieerd

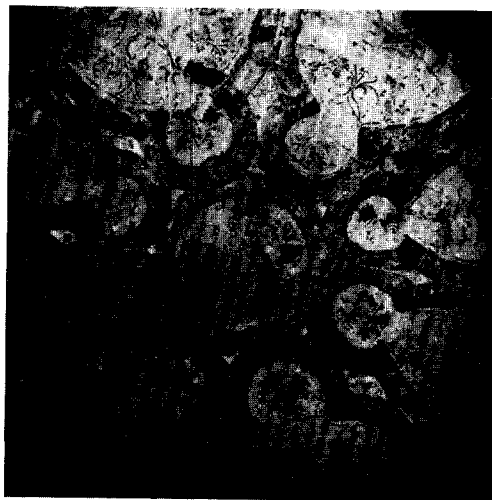
⁵³ Rapport Gerhard Jansen, februari 1939. Archief Monumentenzorg.

KLEUREN VAN DE MIDDELEEUWSE KERKINTERIEURS VAN GRONINGEN

Afb. 16. 't Zandt, herv. kerk. Gewelfschildering in het koor na restauratie.

(Foto Emmens)

Afb. 17. 't Zandt, herv. kerk. Gewelfschildering in het schip uit de tweede periode.

(Foto Monumentenzorg 1964)

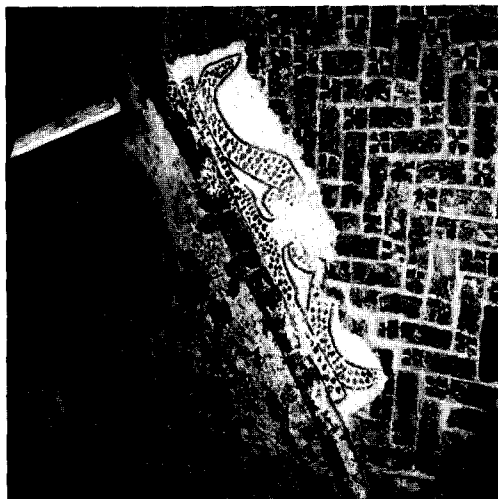

Afb. 18. Appingedam, herv. kerk. Pijler met vrijgelegde beschildering uit 1570.

(Foto Monumentenzorg 1949)

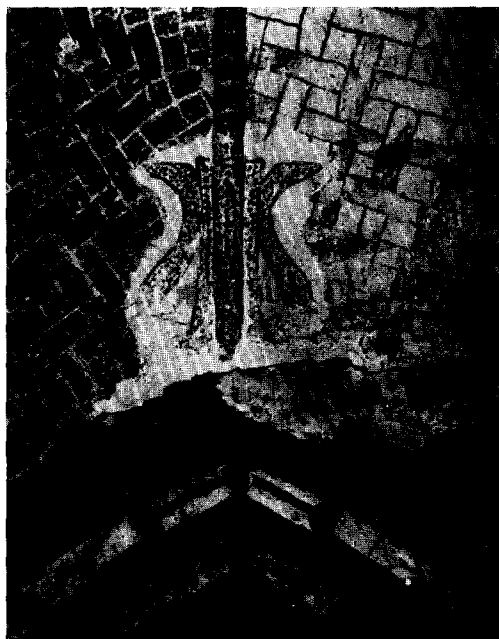
Afb. 19. Appingedam, herv. kerk. Tweede gewelf noordbeuk. Op gordelbogen, muralen en gewelfribben fragmenten v. d. beschildering uit 1570. (Foto Monumentenzorg 1949)

Afb. 20. Zeerijp, herv. kerk. Gewelfrib en versiering uit \pm 1570.
(Foto Monumentenzorg, 1963)

Afb. 21. Zeerijp, herv. kerk. Cartouche in het gewelf van de kruising.
(Foto Monumentenzorg 1963)

Afb. 22. Zeerijp, herv. kerk. Beschildering gordelboog en versiering gewelfrib van \pm 1570.
(Foto Monumentenzorg 1963)

Afb. 23. Zeerijp, herv. kerk. Decoratie op de onderzijde van een gordelboog uit \pm 1570.
(Foto Monumentenzorg 1963)

dan de decoraties van de wit-rode periode. De sobere opzet van de tweede en derde decoratie van de Groningse Martinikerk schijnt enigszins een uitzondering. Deze voorliefde voor kleurige decoraties zal zich nog eenmaal uiten in het laatste Groningse decoratiesysteem uit de tweede helft der 16de eeuw.

De kerkinterieurs tijdens het bisdom Groningen en na de Reformatie.

Toen de eerste bisschop van het in 1561 geestelike bisdom Groningen, dat de huidige provincies Groningen en Drenthe besloeg, in 1568 zijn intrede deed, trof hij de kerkelijke zaken in een zeer treurige toestand aan. Bovendien had het gewest onrustige jaren achter de rug en was de opstand tegen Spanje begonnen. Met grote energie trachtte hij het getij te keren. De kroniekschrijver Abel Eppens meldt hierover bij het jaar 1569 na de inrichting van het bisschopshof beschreven te hebben ⁵⁴:

„Ock in die geestelike saeken hefft die Bisscop zeer doende west. Tom eersten, dat he alle dode lichamen up kerckhoven begraven expieriede myt wijewater und lange exorcismis. Item dede kercke weder wijen und altaren conscreren, daer die pastoren Duyssche psalmen gesongen und belden uthbroken hadden offte krijsluyden in kercken offte up hoven gelegen hadden, und dat voer gelt van 50, 60 eder 100 gulden eder daleren sonder sijne scaden. Daertho gebodt he, dat alle kercken solden und musten myt belden, scilderinge und andere materie versieret und reformiert worden, indem dat daer soe geldent was”.

Inderdaad blijken in de jaren omstreeks 1570 een aantal kerken opnieuw te zijn beschilderd. Opmerkelijk is de grote haast en slordigheid, waarmee deze decoraties opgezet zijn. In detail lijken zij in vergelijking met de vroegere decoraties minderwaardig werk. In totaliteit bezien, moet deze manier van decoreren zeer karakteristiek zijn geweest. Helaas heeft zich tot nu toe geen restauratie voorgedaan, waarbij een decoratie in deze stijl in zijn geheel aan het licht gebracht werd, zodat we het beeld ervan uit kleine vondsten moeten opbouwen. De onderdelen van deze decoratiewijze waren volledig renaissancestisch en tonen aan dat Groningen toen geenszins achter was. In andere delen van ons land zijn soortgelijke decoraties nog niet aangetroffen, zodat het schijnt dat we hier met een even typisch Gronings verschijnsel te maken hebben als de rode kerkinterieurs, driehonderd jaar vroeger.

Het belangrijkste interieur in deze trant, dat tot nu toe werd aangetroffen, gaf de kerk te Appingedam te zien. Een grote cartouche op het gewelf voor het koor, vrijgelegd bij de restauratie, draagt het volgende opschrift:

„ANNO 1570 IN DER TIJD ALS ERVS VOS PASTOER VND COMMISARIS IOHA REINERS GALTH AMSWEER VND RVTGER VAN TITZ KERCKVOEGEDE TE DAME WERDEN IS DESSE KERCKE REPAREERT VND E GESTOFFEERT”.

De decoratie die toen werd aangebracht is bij de restauratie vrijwel geheel verwijderd, doch ligt door enkele foto's vast (afb. 18 en 19). Slechts in de zuid-oostelijke kapel komen nog fragmenten van deze decoratie voor. Het systeem van het geschilderde blokverband is hier in zover geëvolueerd, dat de liggende, in het muurwerk uitstekende blokken zeer groot zijn geworden en de staande blokken zijn vervangen door een dunne band van geschilderde baksteen met witte voegen. De natuursteenblokken zijn hier aangeduid met een merkwaardige stippeltechniek, die een herinnering aan marmerimitaties oproept. Op de pijlers, de gordelbogen en langs de vensters komt dit systeem voor. Ook de muraalbogen en de ribben tonen de afwisseling van een geschilderde natuursteenblok met telkens een aantal lagen baksteen. Het meest merkwaardige zijn de ornamenten, die ribben en muraalbogen begeleiden.

Een vrijwel gelijke decoratie gaf de kerk te Zeerijp te zien (fig. 22 en afb. 20-23). Ook hier was in het gewelf voor het koor een cartouche geschilderd, waarvan de tekst helaas zeer onvolledig was en niet ontcijferd werd. De gordelbogen waren voorzien van een grof bandwerkmotief, terwijl bij de ribben weer dezelfde soort cartouches werden aangetroffen, als we te Appingedam zagen. Van de decoratie van muren en lisenen kunnen we ons geen beeld vormen.

Bij de kerk te Oldenzijl werd bij de restauratie in 1952 op de noordwand vlak voor het koor het volgende opschrift aangetroffen: „AN DNI 1570 IS DEZE KERK VAN BUITEN HERSTELD EN VAN BINNEN”. Aangezien de gewelven in het schip vermoedelijk toen reeds ontbraken, kon men dit opschrift niet op het laatste gewelf voor het koor plaatsen. De heer H. van der Wal merkte hier tijdens de restauratie enig schilderwerk op in de trant van de laatste periode van Appingedam.

In de kerk te Godlinze begon Jacob Por in

⁵⁴ J. A. Feith, *De Kroniek van Abel Eppens 1560-1570*

Equart, I 205.

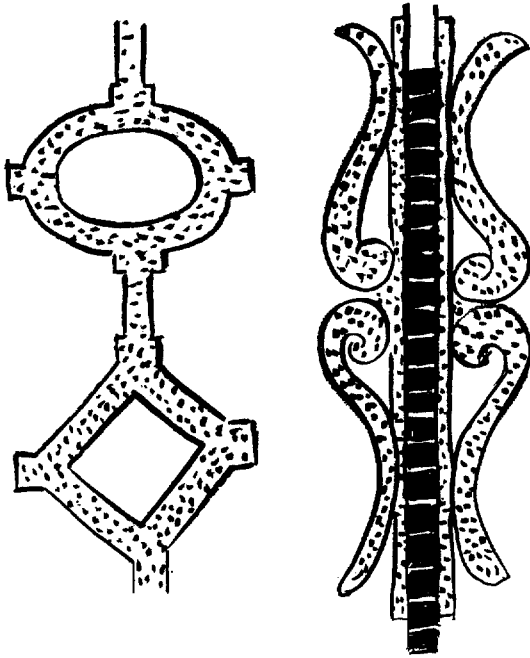

Fig. 22. Zeerijp, herv. kerk. Links beschildering van een gordelboog van omstreeks 1570. Rechts versiering van een gewelfrib uit dezelfde tijd.

(Schets van J. Otter)

1921 aan het blootleggen van de gewelfschilderingen op het koorgewelf, hetgeen door de hoge kosten geen voortzetting kon vinden⁵⁵. Langs de ribben zien wij dezelfde cartouches als te Appingedam, terwijl ook de gelobde band, die het bovenste deel van de ribben begeleidt, in Appingedam in het koor voorkwam. Hier vindt men eveneens een cartouche op het gewelf voor het koor. Deze cartouche bevat niet de namen van pastoor en kerkmeesters, doch van degenen, die vermoedelijk de laatste schildering hebben aangebracht. Het jaartal is helaas niet meer aanwezig. Het opschrift luidt: A.D. — HANS VAN DER STRALEN MIT SIJNE KNECHTEN VENKEHOEST VAN NORDEN, ABEL JOHAN VAN NORDEN, HELMOEDT — EKE VAN NORDEN". Bovendien is er een huismerk. Het is zeer goed mogelijk, dat dezelfde ploeg de kerken van Appingedam, Zeerijp en Oldenzijl gedecoreerd heeft.

Ook de kerk in 't Zandt zal een dergelijke

⁵⁵ Ozinga, *Oost-Groningen*, 42.

⁵⁶ Gemeente archief. Register Feith, 1571, nr. 80.

⁵⁷ Wellicht afkomstig uit Havixbeck bij Munster. Blijkens de stadsrekening van 1562 was Johan Haves-

decoratie hebben bezeten, die door de gehele kerk heenging, doch in het koor het beste bewaard was (fig. 19). De vensters waren om het andere versierd met een grijs en geel blokverband. De liggende blokken waren zeer groot, terwijl de staande verschrompeld waren tot grijze en gele banden. Op de sluitsteen van het koorgewelf kwam een enkel fragment van een gestippeld blok voor, zodat we aan deze periode mogen denken. Het is niet uitgesloten dat deze decoratie iets vroeger is dan de voorgaande. Op de noordwand werd temidden van de schildering van het Laatste Oordeel een niet leesbaar opschrift aangetroffen, dat wellicht op deze decoratie betrekking had. Hoewel aan de omlijsting reeds een renaissance ornament voorkwam, waren de letters nog gotisch en niet zoals bij de andere opschriften van omstreeks 1570romeins van karakter.

In Kollum werd op de pleisterlaag van een kolom en gevat in een slordige omlijsting het jaartal 1570 aangetroffen. Waarschijnlijk is deze kerk toen onder handen genomen en heeft het wit-rode systeem plaats moeten maken voor een ander, dat wij niet kennen, doch waarbij wij weten dat althans de kolommen bepleisterd waren.

Bij de Groningse Martinikerk, toen in gebruik als kathedraal, zijn geen sporen van een decoratie uit deze tijd gevonden. Vermoedelijk was het derde systeem uit 1545 nog modern genoeg. De Akerk daarentegen werd wel opgeknapt, doch later dan vele kerken op het platteland. Op 15 februari 1571 werd een contract gesloten⁵⁶ met de steenmesseler Johan van Haveskesbeke⁵⁷ om de kerk zo spoedig mogelijk.

„to witten unde renoveren alse to wetten dat gewelfft, muyren unde calummen der kerken, ein idem stuckwerckes wedder to geven syn coloir unde varve gelijk in vorigen inhoud sunder enigen scandalizatie der pictures, offte maculatiën der altare oider des geliken in planitie offte anderdesdeels der structuur. Myts dem to corrigeren unde betern alle gliven offte glissen, rethen so daer in den voirbenompte, superficio bevunden mochten werden. Dat groine an die soth muyren affthouwen unde wedder bestricken na gelijkformicheit to respanderen unde accorderen myt den anderen wercke". Als loon „sall mr. Johan Haveskesbeke entfangan uth handen der voirmelten kerckvoigden int gelijk offte ellick bysunders een summe van hondert dalren, ider stücke gerekent to dertich stuveren brabantz. Dertho voirsproken unde geaccordeirt voir Mr.

kesbeke op 17 december 1561 burger der stad Groningen geworden. Vriendelijke mededeling van de archivaris van de Gemeente Groningen, dr. A. T. Schuitema Meijer.

Johan na overlevinge syner personen eine sepultuir offte begrafnisse aldaer in der kerken toe Ae''.

Deze grootscheepse actie tot verbetering der kerkgebouwen die de eerste en laatste bisschop van Groningen gestimuleerd heeft, zou niet van lange duur zijn. Ook in het noorden bleek de reformatie niet meer te keren. Toch heeft de reformatie niet zo radicaal met deze kleurige wereld gebroken als wel eens wordt verondersteld. Niets wijst erop, dat men in het begin van de 17de eeuw enige bezwaren tegen de gekleurde kerkinterieurs had. Men nam altaren en beelden uit de kerken weg, bedekte wellicht enkele wandschilderingen met een witlaag, doch het gehele kerkinterieur werd niet overgewit. De lege plekken werden opgevuld door de geschilderde bijbelteksten, omlijst door een vaak fraaie cartouche. Aan de oostwand van de zuidelijke dwarsarm van de Martinikerk te Groningen zijn bij de vroegere restauraties fragmenten van een dergelijke cartoucheschildering gevonden en verwijderd. Ook in de noordarm van het dwarsschip blijken zij volgens thans gevonden sporen aanwezig te zijn geweest. Uit deze periode rest ons thans nog de fraaie cartouche boven de zuidelijke deur van het koor die een tekst van Jesaja omlijst (fig. 23).

Bij de thans in gang zijnde restauratie van de hervormde kerk te Dantumawoude werden op beide wanden van het schip in grote cartouches gevatte teksten aangetroffen, die het interieur zeer moeten hebben verrijkt. De kerk in 't Zandt werd in 1585 ingrijpend hersteld. Onder de gewelven werden trek balken aangebracht, waarvan in enkele dit jaartal werd gesneden. De gordelboog tussen het tweede en derde vak van de kerk werd ondersteund door een nieuwe boog, die eronder gemetseld was. In de ruïn van deze nieuwe boog was een geschilderd opschrift: „TONIS STEINMESSELER ANNO —85". Deze onderslagboog, die bij de restauratie is verwijderd, was voorzien van een rode steenschildering, waardoor hij sterk gemarkeerd werd. Het is niet duidelijk, of men de kerk, die kort tevoren in een grijsgeel blokverband gezet was, toen opnieuw in de wit-rode trant heeft overgebracht.

Bij de restauratie van de kerk te Siddeburen werd aan de noordzijde een geschilderde cartouche blootgelegd met een niet geheel leesbaar op-

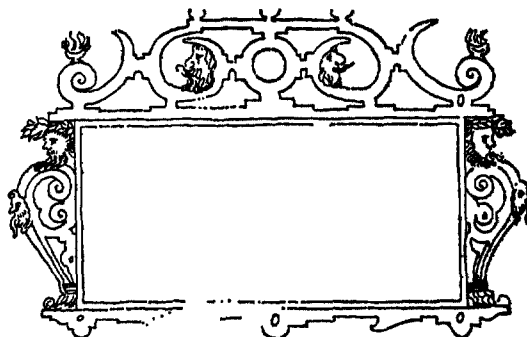

Fig. 23. Groningen, Martinikerk. Cartouche boven de zuiddeur van het koor. (Tekening Monumentenzorg)

schrift uit 1614 over een vernieuwing, met de namen van de kerkvoogden en „de Pastor". Misschien zijn toen de verzwaringen onder de gordelbogen aangebracht, die thans weer verwijderd zijn. De onderslagbogen waren van een steenformaat, dat in het begin van de 17de eeuw meer gebruikt werd⁵⁸. Zij waren versierd met rode randen en witte voegen. In de top was er een rankmotief met zwarte lijnen, dat zeer goed uit het begin der 17de eeuw kan stammen. Waarschijnlijk was hier het kerkinterieur met de herstellingen in 1614 opnieuw gedecoreerd. Nog in 1664 waren, blijkens een verslag van een bezoeker, gewelfschilderingen in de kerk van Loppersum zichtbaar⁵⁹.

Waarschijnlijk gaat men eerst omstreeks het midden van de 17de eeuw ertoe over het inwendige van de kerken geheel te witten. Bij de Martinikerk te Groningen is dit vermoedelijk, blijkens een ingekrast, niet geheel leesbaar jaartal, eerst na 1627 of 1667 gebeurd. Te Bolsward vermeldt een steen, dat in 1647 „deze kercke is verbeterd ende gewit"⁶⁰.

Het ideaal van het geheel witte kerkinterieur is dan ook meer van architectonische aard, dan van godsdienstige. Het opkomende classicisme dat onnodige details in de architectuur vermeed, liet zich ook hierin gelden. Wij weten uit ervaring, hoe bijzonder mooi de geheel witte ruimten kunnen zijn en welk een goede achtergrond zij vormen voor het rijke 17de- en 18de-eeuwse meubilair. Bovendien gaan wij steeds meer beseffen, welk een rijkdom onder deze witsellagen verbor-

⁵⁸ Siddeburen, herv. kerk. Rapport H. van der Wal. Archief Monumentenzorg.

⁵⁹ Loppersum. Ozinga, *Oost-Groningen*, 71 en 81.

⁶⁰ A. Baart, „De Sint Martinikerk te Bolsward",

Bull. K.N.O.B., 6de s. 8 (1955), 95.

gen ligt en welk een verlies het afhakken van een pleisterlaag betekent, zelfs al komt er een goede kopie van een vroegere situatie voor terug. De dunne huid aan de binnenzijde van de muren is het meest essentiële van een monument. De pleisterlaag is belangrijker dan het gebouw, dat immers alleen dient om deze huid te dragen. Hier vinden we terug hoe de oorspronkelijke bouwmeesters de architectuur zagen, hoe de latere geslachten het verouderde interieur vernieuwden en interpreteerden. Deze dunne laag bevat een neerslag van vele eeuwen. Laten we daarom zowel

onze vernieuwingsdrang, als onze nieuwsgierigheid zoveel mogelijk bedwingen en de oude pleisterhuid ontzien als het kostbaarste, dat een kerkgebouw te bieden heeft. Zelfs het meest grondige onderzoek blijft tegenover de schat van gegevens, die hier verborgen ligt, grenzeloos oppervlakkig. Daarom moeten we deze verborgen rijkdom zoveel mogelijk sparen voor het nageslacht, dat kan beschikken over meer kennis, betere onderzoekingsmethoden en naar wij hopen, wat meer tijd om de oude gebouwen te benaderen.

SUMMARY

COLOUR SCHEMES OF THE MEDIEVAL CHURCH INTERIORS IN THE PROVINCE OF GRONINGEN

BY R. MEISCHKE

The preservation and investigation of early colour schemes hidden beneath the layers of whitewash in old churches is one of the most neglected aspects of the national heritage of The Netherlands. A number of recent restorations in the province of Groningen, in the northern part of the country, have made it possible to determine the various successive styles of decoration used in these interiors.

Both the Romanesque tufa churches and the oldest brick churches, had white plaster interiors. St. Martin's Church in the city of Groningen, which was renovated in the beginning of the thirteenth century, showed a Lower-Rhine influence not only in its architecture but also in its colour scheme. This influence appears to have weakened in the second half of the thirteenth century.

In the period from about 1250 to about 1350 a most remarkable and very characteristic local school of architecture prevailed in Groningen, the most dominant feature of this school being interiors done entirely in red. The floors and walls of the church buildings are made exclusively of brick. The bricks in the walls were coloured red and the pointing was picked out in white. The most highly decorated were the eight-ribbed, domical vaults, the panels often filled in with a pattern formed of the bricks. Where this was not done, a similar pattern was painted on the covering plaster. At the top of the vaults was a ring filled in with a decorative painted pattern. Within this group, which is highly traditional and in which Romanesque architectural elements remain-

ed in use into the fourteenth century, little development can be observed. During the restoration of the church in Zeerijp, unusual circumstances made it possible to reconstruct the oldest colour scheme. This case will probably remain unique because most of the old churches in Groningen possess valuable mural or vault paintings dating from a later time.

The churches decorated in red remained restricted to the province of Groningen and the western part of East Friesland (Germany), a region which came under the bishopric of Münster. In the adjacent areas of Friesland and Drenthe the white churches were preferred, but there, too, the decoration of the interiors remained highly traditional and showed a continuation of the elements used in the thirteenth century. When the red period came to an end in Groningen around 1350 and the white interiors again became customary in the churches, the decorative schemes were extremely conservative.

The first signs of the commencement of a new period came with the construction of the choirs of St. Martin's Church and the A-Church in the city of Groningen, both of which had already been completed about 1425. This marked the end of the Romanesque tradition and the beginning of the late Gothic style. Many churches in the region were influenced by the two Groningen churches. The colour scheme of the choir of St. Martin's Church was very striking: white wall surfaces with red pillars and small columns and red borders of painted brick around the windows. This red-and-white colour scheme was

soon imitated throughout the province. In the period from about 1425 to 1525 it was used very generally. It has been maintained in the restoration of the churches of Loppersum and 't Zandt.

In the beginning of the sixteenth century St. Martin's Church was modernized. The red colouration made way for a painted imitation of stone. Two colour schemes then followed in rapid succession; the first, which was now used at the renovation, was greyish-yellow with white pointing, the second a very light grey with white and black pointing. Once again these combinations were imitated in churches in the vicinity, and this signified the end of the red-and-white period. The increasing preference for the lighter-coloured scheme of decoration became general in the sixteenth century.

A later decorative style, from the third quarter of the sixteenth century, is specific for Groningen. In 1561 Groningen became a bishopric, but the first Bishop of Groningen did not take office

until 1568. He attempted to re-establish the position of the church and directed that many churches be redecorated. The style in which this was done showed remarkable Renaissance details.

All this was not suddenly wiped out by the Reformation. Many churches retained their colour schemes, and for the time being many vault paintings remained visible. The places from which the altars had been removed were filled up with painted texts framed in cartouches.

Not until the middle of the seventeenth century, and more under the influence of the classicistic movement in architecture than that of Calvinism, the older colours disappeared under layer upon layer of whitewash. This white colour gave very characteristic and handsome interiors, which formed an unobtrusive background for the increasingly richer furnishings and at the same time concealed a lost world of sumptuous medieval colour.

DE RESTAURATIE VAN DE MARTINIKERK TE GRONINGEN, TUSSENTIJDSE BALANS

DOOR

P. L. DE VRIEZE

De Martinikerk te Groningen is een veelomvattend en gecompliceerd bouwwerk, dat in zijn huidige vorm ontstaan is uit een reeks van verbouwingen, afbraken en aanbouwen, zodat het een veelheid van stijlen te zien geeft, die op het eerste gezicht verwarrend werkt¹. Het restaureren van een dergelijk „document humain” is dan ook vaak een hachelijke onderneming, wanneer men niet een aantal objectieve normen als uitgangspunt aanvaardt. Indertijd noemde de Nederlandse Oudheidkundige Bond als grondbeginselen waarom oude bouwwerken bewaard dienden te blijven: de kunstwaarde, de oudheidkundige waarde en de herinneringswaarde. Verder moet bedacht worden dat restaureren niet betekent dat een gebouw in zijn totaliteit zonder meer in een of andere bekende of bekend veronderstelde „zuivere” stijlform wordt teruggebracht. In dat geval doet zich immers de vraag voor welke „stijl” de voorkeur verdient: de oudste of die waarvan het meeste is overgebleven, of die waarvoor opdrachtgever en architect de meeste voorkeur hebben. Hierbij zou het heersende schoonheidsideaal een overwegende rol spelen en dat is een veel te subjectieve maatstaf om bij restauratievraagstukken te hanteren. Immers de schoonheidswaardering wisselt met de tijden en zal zich ook na onze tijd wijzigen.

Eerste voorwaarde is daarom het zich inleven in de vormwereld, het artistieke karakter en de geestelijke achtergronden van een bouwwerk. Daarna moet men de bouwgeschiedenis van het te restaureren object bestuderen, teneinde te leren op welke wijze de diverse verbouwingen en aanbouwen tot stand zijn gekomen om rekening houdend met de herinneringswaarde tenslotte tot een zo objectief mogelijk en wetenschappelijk verantwoord restauratiebeleid te komen.

Om een dergelijk beleid bij een bouwwerk met een lange wordingsgeschiedenis als de Martini-

kerk uit te stippelen is het nodig in het kort iets over het ontstaan en de groei van dit uit zo verschillende delen samengestelde bouwwerk mee te delen.

De romaanse fase

Bij de opgravingen in het koor, eind 1961 verricht door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, is komen vast te staan dat het huidige gebouw een tufstenen voorganger heeft gehad, die uit de 11de of 12de eeuw zal hebben gedateerd. Vermoedelijk was dit een ruime eenbeukige kerk met aan de oostzijde een halfronde apsis. Tot nu toe is de helft van de halfronde apsisfundering onder de huidige koorvloer vlak achter de voormalige glazen afsluitwand teruggevonden. Tijdens de opgravingen in 1963 in het dwarspand zijn tussen de huidige kruisingspijlers de resten van een keienfundering van de zuid- en noordmuur te voorschijn gekomen. Hoe ver deze eenbeukige kerk zich naar het westen uitstreckte zal pas aan het licht kunnen worden gebracht wanneer met de restauratie van het schip zal worden begonnen.

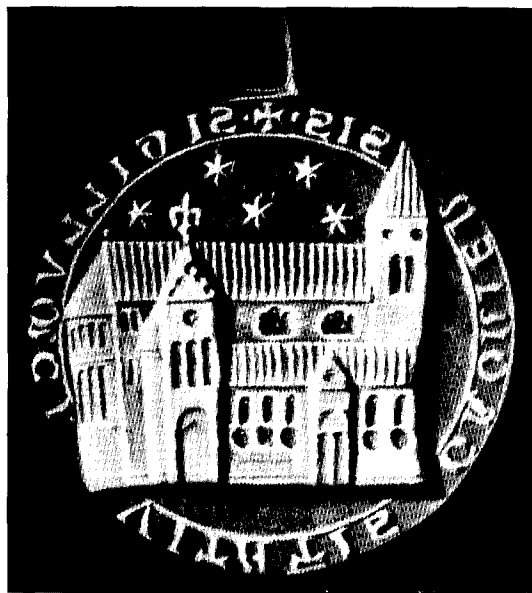
Bij deze opgraving in de kruising is tevens komen vast te staan dat de Martinikerk een (of meer?) houten voorganger(s) heeft gehad. Resten van gaaf bewaarde, aangepunte eikehouten palen duiden daarop². In het noordertransept werden naast deze keienfundering begravingen gevonden in uitgeholde boomstammen, welke wat hun ligging betrof $\pm 30^\circ$ afweken van de oost-west-as.

Omstreeks 1200 is de tufstenen Martinikerk kennelijk te klein geworden, want in die jaren begint men verder naar het oosten een veel groter koor van baksteen te bouwen. Het vervaardigen van dit bouw materiaal door het bakken van klei in speciale veldovens was in deze streken pas korte tijd bekend³. Meestal bouwde men eerst het nieuwe koor met zijn halfronde

¹ De restauratie geschiedt onder leiding van architect Ph. J. W. C. Bolt en architect P. L. de Vrieze. Vgl. P. L. de Vrieze in: *Mbl. Groningen*, 7 (1965), 75-82.

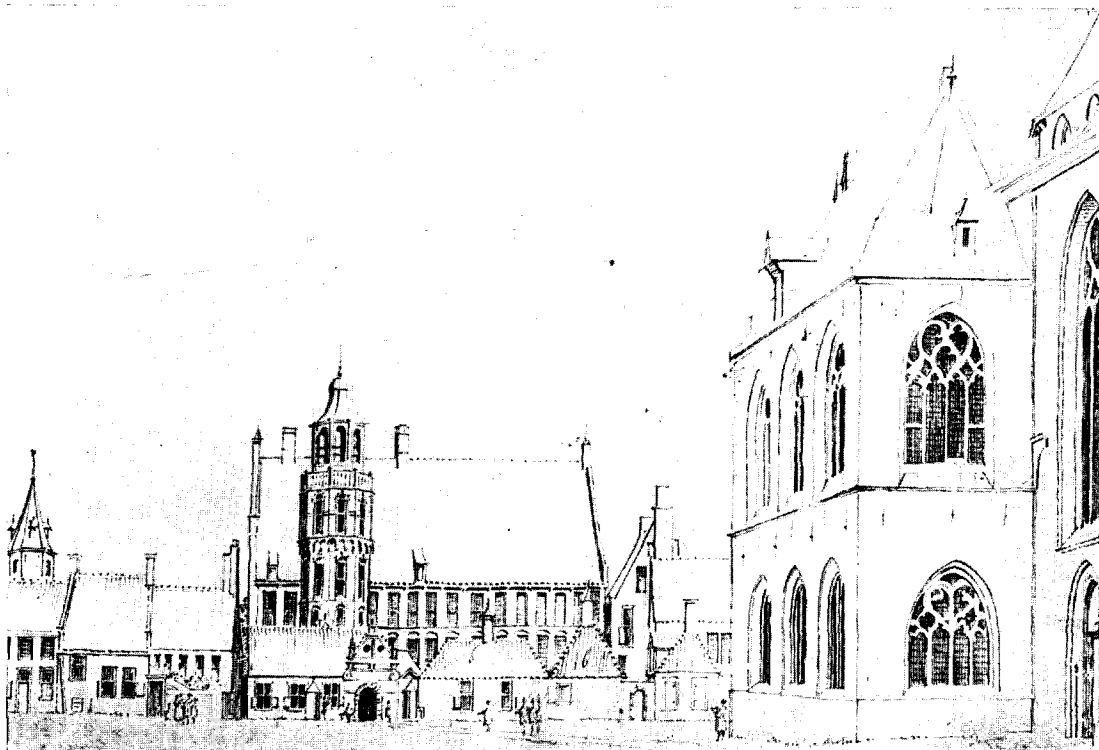
² H. Halbertsma, „De Groninger Sint Maartenskerk eist het eerstgeboorterecht op”. *Nieuwsbl. v. b. Noorden*, 6. 3. 1965.

³ J. Hollestelle, *De steenbakkerij in de Nederlanden*

Afb. 1. Bronzen stempel van het zegel der stad Groningen, 13de eeuw, met afbeelding van de romaanse Martinikerk.

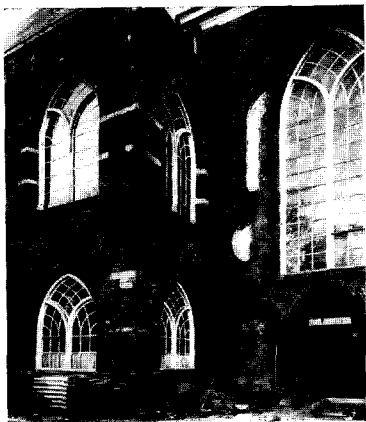
(Foto P. Boonstra, Groningen)

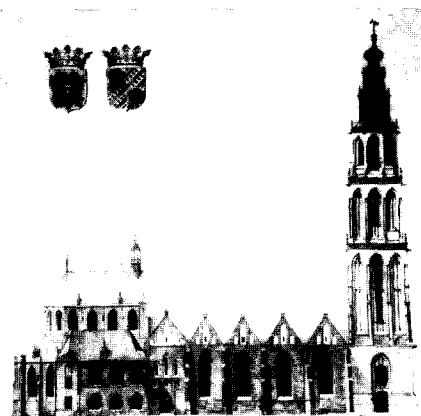
Afb. 2. Martinikerkhof in 1754 naar een tekening van C. Pronk. Rechts de noorderkapel en een deel van de noordelijke dwarspandgevel der Martinikerk, nog met gotische tracteringen; de transeptgevel met restant van een romaanse spaarboog.

(Groninger Museum)

DE RESTAURATIE VAN DE MARTINIKERK TE GRONINGEN

Afb. 3. Deel van de noorderkapel en van de noorderlijke dwarspandgevel. Resten van de romaanse muurgeleding en vensters. (Foto P. Boonstra, 1964)

Afb. 4. Restauratieontwerp met o.a. reconstructievoorstel van de romaanse dwarspandgevel.

Afb. 5. Overblijfsel van de romaanse dwerggalerij aan de oostgevel van de noordelijke dwarsarm. (Foto P. Boonstra, Groningen, 1965)

apsis en werd de oude oostgevel pas daarna weggebroken, opdat weer en wind geen vrij spel zouden krijgen in de bestaande kerk. Daarna zal het schip gedeeltelijk zijn afgebroken om groter te worden herbouwd, ten dele op de bestaande keienfundering van de tufstenen kerk.

Van deze vergrote kerk, die omstreeks 1215 voltooid zal zijn geweest, zijn tot op de huidige dag nog grote gedeelten bewaard gebleven. De noord- en de zuidgevel van het dwarspand zijn van buitenaf duidelijk als 13de-eeuws te herkennen (afb. 3) ⁴. Ondanks de latere gotische vensters en aan de zuidzijde de neogotische ingang zijn er speciaal aan de noordzijde prachtige sporen van 13de-eeuws siermetselwerk en vensternissen te voorschijn gekomen.

Zeer verrassend was de ontdekking van een goed bewaard gebleven gedeelte van een dwerggalerij, namelijk aan de oostgevel van de noorddwarsarm. Curieus is het cassetten fries opgebouwd uit ronde en ruitvormige figuren waarin gedeeltelijk tufsteen uit de voorgaande kerk is verwerkt. Het ritme van dit fries is fijner dan dat van de bovenliggende rondbooggalerij. Deze galerij is overdekt door een tongewelf in de lengte van de muur. Duidelijk is hier het uit de 13de eeuw stammende en in elk geval sedert ± 1450 onveranderd gebleven voegwerk te zien (afb. 5). Ter hoogte van deze dwerggalerij is aan de binnenzijde van dezelfde gevel een gedeeltelijk gespaarde ronde blindnis blootgelegd, waaronder de resten van een nis met driepas bekroning. Inwendig zijn nog vijf gewelven uit het begin van de 13de eeuw te zien, namelijk boven de beide dwarsarmen, de kruising en de twee meest oostelijke traveeën van het middenschip. Een en ander wijst duidelijk op invloeden uit het Rijnland en Westfalen.

In de zwikken der gewelfvelden van de noorddwarsarm zijn 8 × 4 ingemetselde klankpotten van bruin aardewerk gevonden. De potten zijn kogelvormig met een opening van ± 20 cm doorsnede en geplaatst in groepen van vier stuks, in een ruitvormige figuur, die door middel van rode en zwarte contouren is omlijnd. In enkele andere kerken zijn eveneens dergelijke klankpotten gevonden en hierdoor weten wij dat ze iets met de akoestiek in de kerk te maken hadden. In een kroniek van het Coelestinerklooster te

Metz, staat vermeld dat de prior in 1432 potten liet aanbrengen om het zingen in de kerk te verbeteren. Ook in de St.-Severin te Keulen komen dergelijke potten voor, welke opgenomen zijn in een gewelfschildering en dienst doen als de monden van bazuinengelen ⁵.

Helaas biedt dit alles te weinig gegevens voor een duidelijke reconstructie van de kerk omstreeks 1215. Maar gelukkig zijn er nog andere hulpmiddelen. Er bestaat namelijk een stadszegel, dat vrij zeker uit het midden van de 13de eeuw stamt (afb. 1). Hierop nu staat de Martinikerk afgebeeld en wel zodanig dat er grote overeenkomst valt op te merken met de nog overgebleven resten uit die tijd.

Dr. F. Philippi heeft in 1924 studie van dit stempel gemaakt; hij komt o.a. op grond van het lettertype tot de conclusie dat het omstreeks 1250 gemaakt moet zijn. In verband met de ronde vensters met vierpas, die zo karakteristiek zijn voor de Rijnlandse bouwkunst tussen ± 1200 en ± 1240, neemt hij de eerste helft der 13de eeuw aan als tijd van ontstaan der bakstenen Martinikerk ⁶.

Reeds omstreeks 1910 maakte de toenmalige rijksbouwmeester, de Groninger Peters ⁷, een reconstructietekening van de plattegrond (afgebeeld op blz. 94) en de opstand der 13de-eeuwse Martinikerk. Uit de opgravingen en verdere onderzoekingen is gebleken dat Peters een vrij goed beeld wist te geven, hoewel verschillende details er anders uitgezien moeten hebben. Momenteel beschikken wij nog niet over voldoende gegevens om een nieuwe reconstructie-poging te kunnen wagen.

De gotische verbouwing, ± 1400-± 1425

K o o r

Omstreeks 1400 wordt blijkbaar behoefte gevoeld de kerk te vergroten. Groningen is als enige grote stad in het Noorden met een belangrijke handel tot grote bloei gekomen. Vele stenen huizen zijn er inmiddels gebouwd (waarvan er nog slechts één met een gotische voorgevel over is, welke helaas in zeer slechte toestand verkeert); daarnaast zijn er drie grote kerken verzeen, te weten de Martinikerk, O. L. Vrouwe ter Akerk en de St.-Walburgskerk, en verder nog verscheidene klooster- en gasthuiskerkjes.

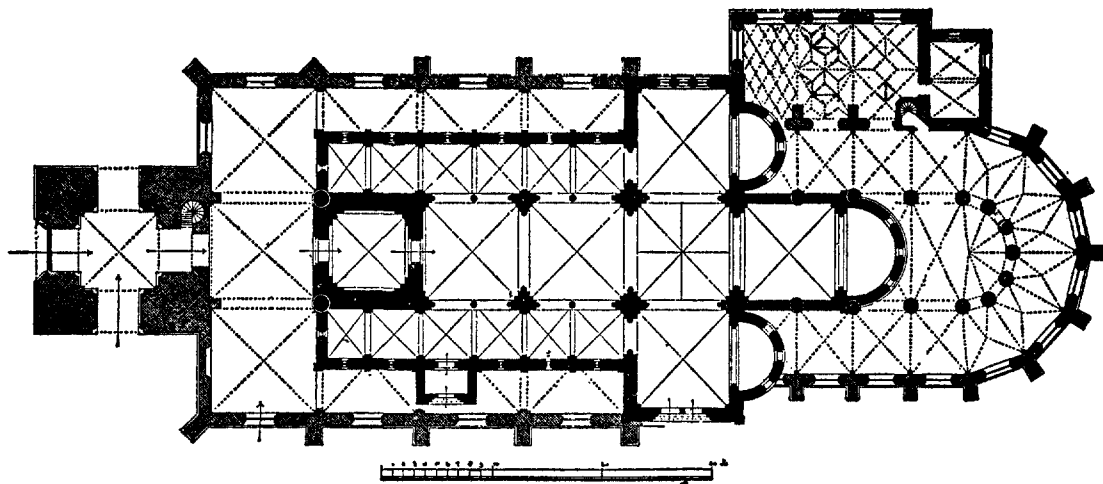
tot omstreeks 1560, Assen 1961, 12 e.v.

⁴ Zie P. L. de Vrieze in *Mbl. Groningen*, 7 (1965), 75-82.

⁵ H. Janse, *Bouwers en bouwen in het verleden*, Zaltbommel 1965, 86-87.

⁶ F. Philippi, „Das älteste Gröninger Stadtsiegel“, *Gron. Volksalmanak* 1924, 1-9.

⁷ C. H. Peters, *Oud-Groningen Stad en Lande*, Den Haag 1921, 50-51.

Plattegrond van de Martinikerk naar een tekening van de vroegere rijksbouwmeester C. H. Peters. Zwart reconstructie van de 13de-eeuwse kruiskerk. Gearceerd: het laatgotische koor uit $\pm 1400 - \pm 1425$ met noorderkapel en sacristie, het halleschip uit 1460-1480 en de in 1469 begonnen toren.

Het stadsbestuur neemt een bouwploeg in dienst die opdracht krijgt een groter koor te bouwen, naar de stijl van die tijd. C. H. van Rhijn tekent hierbij in zijn *Templa Groningana*⁸ aan dat volgens W. Moll in de 13de en 14de eeuw de koren onzer oudere kerken bijna overal afgebroken werden en door nieuwe en grotere vervangen, mogelijk als gevolg van de destijds versterkte of kerkelijk bekrachtigde transsubstantiatieleer. Of moeten wij een van de belangrijkste oorzaken voor dit verschijnsel zoeken in de grote toename van het aantal vicarieën juist in de 14de eeuw?

Dit nieuwe koor krijgt uitwendig de afmetingen van 24×32 m, terwijl de hoogte in de top van de gewelven 25 m is; de nok van het dak ligt op 34 m boven de kerkvloer. De bijzonderheid van dit koor is o.m. gelegen in de volgende feiten. Inplaats van het normale even aantal kolommen tussen lichtbeuk en kooromgang, maakt de bouwmeester hier gebruik van een oneven aantal, dertien kolommen; dit heeft tengevolge dat er, inplaats van een opening met daarachter een raam in de kooromgangsmuur, een kolom en een steunbeer in de lengte-as van de kerk komen te staan. Wanneer men bedenkt dat de symboliek in die tijd een grote rol speelde (de kolommen zijn het beeld der twaalf aposte-

len) dan moeten wij wel met een zeer eigenzinnig man te doen gehad hebben. Inplaats van een vijfzijdige gebruikte de bouwmeester hier een zeszijdige koorsluiting.

Verder werd dit hoge koor voorzien van een stenen gewelf dat een enorm zware belasting en zijdelingse druk op de muren met zich meebracht. Desondanks durfde de bouwmeester het aan zonder luchtbogen te werken. Wel liet hij zware ijzeren trekstaven (5×5 cm) ter hoogte van de aanzet van de gewelven aanbrengen.

Dat men in de loop der eeuwen wel eens benauwd is geweest dat deze gewaagde constructie het niet zou uithouden blijkt uit het feit dat men in 1774 heeft gepoogd vlak onder de goot en vlak boven de gewelven van de kooromgang een soort ijzeren corset te formeren door het aanbrengen van rondgaande, aan elkaar gekoppelde ijzeren staven.

Bij de restauratie zijn deze laatste staven weer verwijderd en in de koorsluiting vervangen door voorgespannen stalen staven welke ingebetonneerd zijn, even onder de vensterbanken van de lichtbeuk. Verder zijn de eikehouten trekbalken boven de gewelven ter hoogte van de goten vernieuwd, waardoor de muren opnieuw onderling goed verbonden zijn.

Nog een bijzonderheid is dat de wanden van

⁸ C. H. van Rhijn, *Templa Groningana*, Groningen 1910, 17 noot 1.

⁹ H. Sedlmayer, *Die Entstehung der Kathedrale*, Zü-

rich 1950, 50-53.

¹⁰ A. T. Schuitema Meijer en W. K. van der Veen, „Bouw koor Martinikerk nog in het duister”, *Nieuws-*

de lichtbeuk, opgebouwd in drie „etages”, eertijds geheel opengewerkt waren: beneden de veertien opgehouden intercolumnia, daarboven de veertien spitsboognissen, die zich openen naar de kap op de kooromgang (de profilering der zijmontants en de merkwaardige kapconstructie met koningsstijlen der kooromgang maken deze conclusie aannemelijk; in het begin der 16de eeuw zijn deze openingen dicht gemetseld en voorzien van een serie goed bewaarde muurschilderingen, voorstellende het leven en sterven van Christus); tenslotte op de derde „etage”, vlak onder de bakstenen gewelven een reeks van veertien spitsboogramen (oorspronkelijk met eenvoudige zandstenen traceringen, omstreeks het midden der 19de eeuw vervangen door gietijzeren ramen, en in 1964 weer vervangen door een tracering van Krenzheimer kalksteen). In zijn oorspronkelijke opengewerkte toestand moet deze „diafane wand”⁹, ondanks de wat zware en plompe afmetingen der kolommen, toch een zeer luchtige indruk hebben gemaakt.

Intussen is gebleken dat er meerdere kerken bestaan die dezelfde kenmerken bezitten, namelijk een zeszijdige koorsluiting, ronde doch dicht op elkaar geplaatste kolommen en overeenkomstige profileringen van spitsbogen, kapitelen en raamtraceringen. Het zijn de St.-Ludgerkerk te Norden (bij Emden in Oost-Friesland), de St.-Nikolaikerk te Halmstad (westkust van Zweden ten noorden van Hälsingborg) en de kerk te Tartoe (het voormalige Dorpat, Estland). Deze overeenkomsten brengen mij ertoe rekening te houden met de mogelijkheid dat de bouwpløeg die het koor der Martinikerk bouwde langzaam voortrok naar het Noorden en daar de drie andere kerken eveneens bouwde of verbouwde. De datering der kerken is hier niet mee in strijd.

Uit de laatste onderzoekingen van een blootgelegde sluitsteen in het hoge koorgewelf, voorzien van het stadswapen van Groningen met eenkoppige (i.p.v. de tot nu toe alleen maar bekende tweekoppige) adelaar besluiten Schuitema Meijer en Van der Veen dat het koor wellicht vóór 1443 voltooid moet zijn geweest (*volgende artikel*, afb. 1)¹⁰. Van Norden is bekend dat de bouw van het koor, dat zowel in zijn totale verschijning als in zijn interieur en zijn details sprekend op het koor der Martinikerk lijkt, in 1445 begonnen is. De St.-Nikolaikerk te Halmstad is

gebouwd in de tweede helft der 15de eeuw, dus na 1450. Over Tartoe staan mij helaas geen gegevens ten dienste.

Sacristie

Voorzover uit het baksteenverband en de fundering valt na te gaan is de sacristie tegelijk met het koor gebouwd¹¹. Dit in afwijking van de constatering van dr. Elisabeth Neurdenburg dat de sacristie 16de-eeuws is. Dat ligt ook wel in de lijn, want bij een koor was nu eenmaal ruimte nodig waar misgewaden, altaargerei, hosties, wijn, olie e.d. bewaard moesten worden. Deze sacristie was oorspronkelijk alleen via een deur in de kooromgang bereikbaar, en dus niet zoals wel eens verondersteld wordt vanaf het kerkhof. Uit de merkwaardige opbouw en bedaking zou men kunnen concluderen dat de sacristie later is verhoogd met een overwelfde verdieping.

Hierop wijst ook het onder de houten vloer teruggevonden cirkelvormige fundament van een stenen wenteltrap (inwendige doorsnede 210 cm), waarvan de uitholling nog in de westmuur der sacristie aanwezig is, terwijl boven de later ingehakte doorgang op de begane grond (tussen sacristie en later aangebouwde kapel) nog drie aanzetten van stenen treden (hoogte 20 cm) terug te vinden zijn. Bovendien ziet men in het stenen gewelf der beganegrond duidelijk het ingezette stuk gewelfveld en de in metselwerk aangevulde zandstenen rib.

Helemaal duidelijk is de volgorde van bouwen, breken en uitbreiden echter niet. Men kan namelijk ook via een nog bestaande ingemetselde stenen wenteltrap in de westhoek tussen kooromgang en sacristie op de verdieping komen. Wel is duidelijk dat de kapel, met op de verdieping een librerie, aan de noordzijde van het koor tussen sacristie en noorderdwarspand later is aangebouwd. Misschien vond men de kleine ingemetselde wenteltrap (inwendige doorsnede 200 cm) te ongemakkelijk met zijn hoge treden (22 cm) en bouwde men tegelijk met de kapel de ronde wenteltrap in de sacristie.

Uit het hijsluik, dat op de verdieping der sacristie werd gevonden en dat uitkwam in de kooromgang, kan men concluderen dat het gewelf later is aangebracht, toen het dak en de ramen reeds geplaatst waren. Het materiaal als bakstenen, zandstenen ribben, metselkalk e.d. werd vanuit de kooromgang via het hijsluik op de sacristieverdieping gehesen en daar ter plaatse verwerkt. Ook dit gegeven duidt erop dat de ronde wenteltrap later moet zijn aangebracht.

In het midden der 17de eeuw moet deze trap weer weggenomen zijn, want dan construeert men een houten trap in de kapel langs de westgevel van de sacristie, daarbij het fraaie netgewelf doorbrekend. Omstreeks

bl. v. b. Noorden, 18. 9. 1965.

¹¹ E. Neurdenburg, *De historische Schoonheid van Groningen*, Amsterdam 1941, 41.

1840 wordt deze trap vervangen door een bredere en gemakkelijker lopende houten trap met gesneden balusters in verwaterde Empire-trant. Deze trap is bij de huidige restauratie komen te vervallen, terwijl het gewelf weer dichtgezet is.

Op grond van het dunnere opgaande muurwerk boven de verdieping der sacristie en de ietwat moeizaam geformeerde bekapping moet men aannemen dat deze verhoging is aangebracht toen de noorderkapel eenmaal op hoogte was en er een kap over sacristie en kapel moest worden geconstrueerd.

Met de restauratie zal de sacristie op de begane grond in tweeën worden gedeeld; het noordelijke deel met een vierdelig gewelf wordt predikantskamer. De twee aanwezige ramen worden volgens de teruggevonden resten weer gereconstrueerd, terwijl de dichtgemetselde 17de-eeuwse verbinding met de kapel weer in gebruik zal worden genomen. De zuidelijke helft met eveneens een vierdelig gewelf wordt entree voor kapel en predikantskamer. Het oorspronkelijke raam in de oostgevel wordt niet hersteld, alleen de begrenzing wordt zichtbaar gemaakt. Daar ter plaatse wordt een nieuwe deur gemaakt met een eenvoudige stoep. Ook de verdieping wordt in tweeën gedeeld: de noordelijke helft wordt theekeuken, de zuidelijke helft trapportaal, met een toegang naar de ± 1 m hoger gelegen kapelverdieping.

Noorderkapel

Zoals reeds eerder werd opgemerkt is de uit drie traveeën bestaande noorderkapel aangebouwd nadat koor en sacristie waren voltooid. Dat men reeds bij de aanleg van het koor rekening hield met een dergelijke kapel blijkt bijvoorbeeld uit de drie rijk geprofileerde schalkzuilen aan de binnenzijde van de noordmuur van de kooromgang. Wel heeft men de oorspronkelijke muur op de begane grond moeten doorbreken, en de ramen op de verdieping der librije moeten inkorten om de netgewelven van de begane grond tegen de buitenkant der noordmuur van de kooromgang te laten aansluiten. Twee van deze ingekorte ramen zijn bij het wegbreken der vulmuren compleet teruggevonden, namelijk met de natuurstenen tracering en de ijzeren brugstaven.

¹² Volgens prof. dr. R. R. Post, die wij om inlichtingen vroegen, heeft het geheel bestaan uit een lijst van aflaten welke in de kerk te verdienen waren. Hier van zijn uit de overgeleverde letters nog met tamelijke zekerheid drie te onderscheiden:

1. waarvan het woord *indulgentias* benevens enkele andere weinig zeggende woorden, maar met het slot *Innocentii octavi qui incepit ad monasterium ... Datum Rome* met datering waarvan nog slechts het woord *incar(nationis)* over is.

2. De tweede begint met de woorden: *Item sacer-*

In de 13de-eeuwse muur van de noorderdwarsarm, die voor een gedeelte de westwand van de kapel uitmaakt, is op de verdieping een oude deuropening gevonden met een rondgaande sponning aan de dwarspandzijde. Het vermoeden is gewettigd dat van hieruit via een trapje een directe verbinding met een oksaal bestond. Nader onderzoekingen zullen deze veronderstelling nog moeten bevestigen. Ook vindt men in deze gevel resten van de helaas vlakgekapte 13de-eeuwse gevelversiering terug, zoals die aan de noordgevel van het dwarsschip nog gedeeltelijk aanwezig is.

Bij het opbreken der houten vloeren, aangebracht bij een restauratie van 1901, werd een bijzonder interessante vloerconstructie gevonden. Zware eikehouten onderslagbalken (26×28 cm, lang 8.20 m) dragen eikehouten liggertjes (dikte: 9.5×13.5 cm) welke ± 29 cm hart op hart liggen. Over deze liggertjes zijn rode bakstenen van $28 \times 13 \times 6$ cm op hun plat gestraat gevoegd met kalkspecie. Over de zo verkregen stenen ondervloer was oorspronkelijk een dekvloer van groene en gele plavuizen ($13.5 \times 13.5 \times 3$ cm) in leem aangebracht.

De aanwezige houten ramen blijken in het midden der vorige eeuw de oorspronkelijke rijke zandstenen tracering te hebben vervangen. Aan de hand van oude afbeeldingen, zoals bijvoorbeeld de tekening van C. Pronk uit 1754 is de vroegere tracering weer gereconstrueerd (afb. 2).

Op de zwikken der gewelven werden grote hoeveelheden scherven van gebrandschilderde ramen gevonden, welke vermoedelijk uit de 17de eeuw stammen.

De huidige indeling van de verdieping in kerkeradskamer, kerkvoogdijkkamer en hal dateert uit het begin der 17de eeuw. Bij de restauratie blijft deze gehandhaafd.

Kleurgeving van het koorinterieur

Gelukkig wordt er de laatste jaren steeds meer aandacht besteed aan het onderwerp van de

dots et clerici et gocium pauperis sancti Anthonis de suis bonis aliquid, verder is duidelijk het woord *relaxat*: het eindigt met *Datum* met plaats en datering, waarvan alleen het woord *Kalendus* gelezen kan worden.

3. Deze begint na het afscheidingssteken met *Et*. Op het slot is nog *in anno* te zien.

4. Op een andere plaats is ook nog eenmaal *in anno* te zien.

Er hebben derhalve minstens vier data opgestaan, en het is wel zeer jammer dat geen van allen te lezen is.

Afb. 6. Lichtbeuk van het koor. Het gewelf heeft een diepblauwe kleur gekregen met gouden sterren.
(Foto John Stoel, Groningen, 1965)

Afb. 7. Resten van een gedrukte, in het latijn gestelde lijst van aflaten, \pm 1500, op de n.o.-pijler in de kooromgang.

(Centr. Fotodienst der Rijksuniversiteit, Groningen)

kleurgeving der interieurs van onze oude kerken. Was het vroeger heel normaal dat men oude pleisterlagen eenvoudig verwijderde zonder zich om kleurresten of beschilderingen te bekommeren — kooromgang (1923) en zuiderdwersarm (1910) der Martinikerk, interieur der hervormde kerk te Oldeberkoop (1930), hervormde kerk te Ulrum (1917), refter van de abdij te Aduard (1917-'28) — tegenwoordig komt men steeds meer tot de ontdekking dat onze voorouders veel meer kleur toepasten dan wij meenden. De periode van de calvinistische wtkwast heeft ons daarbij natuurlijk parten gespeeld en onze blik wat verduisterd.

In het koor van de Martinikerk zijn inmiddels vier kleurperiodes ontdekt.

Eerste periode ± 1420 e.v.

Bij de voltooiing van het koor omstreeks 1425 heeft het interieur er waarschijnlijk als volgt uitgezien:

a. De *gewelfvelden* in lichtbeuk en kooromgang: wit of met roomkleurige kalkverf afgewerkt.

b. De *gewelfribben* van baksteen: rood overgeschilderd en voorzien van geschilderde witte voegen.

c. Op de *sluitstenen* of *gewelfschotels*: in de hoge koorlichtbeuk figuratieve schilderijen tegen gouden achtergronden (Christuskop in basreliëf, Maria met kind, Johannes de Doper met lam, St. Maarten te paard, stadswapen van Groningen met eenkoppige adelaar; *volgende artikel*, afb. 2, 3 en 1); in de omgang: een serie familiewapens, een stadswapen(?), twee vrouwelijke heiligen, St. Maarten, de Vlucht naar Egypte (*volgende artikel*, afb. 4) en één waarvan de voorstelling verloren is gegaan (totaal 14 stuks).

d. De *ribben* zijn over een lengte van ± 1 m gerekend vanaf de sluitstenen voorzien van een vlechtbandversiering in verscheidene kleurcombinaties (zwart-rood met gele biezen, rood-wit-groen, enz.).

e. Over de lengte der vlechtbandversiering worden de ribben op de gewelfvelden begeleid door *rode boogfriesjes* met drielobbige bladen (*vorige artikel*, afb. 9 en 10).

f. De grote *muurschilderingen en omlijstingen* zijn nog niet aanwezig. Misschien was het profiel der omlijsting rood met witte baksteenvoegen.

Maar hoe dan ook, het opschrift moet gemaakt zijn minstens na het begin van de regering van paus Innocentius VIII, d.i. 12 september 1484. Hij regeerde tot 25 juli 1494. Vandaar zal deze inscriptie gedateerd moeten worden op het eind van de 15de of in het begin van de 16de eeuw.

Het schrift komt naar de mening van prof. Post daarmee geenszins overeen. Het is niet het renaissance, noch het laatmiddeleeuwse schrift. Hij houdt het voor een sierschrift, een natekening van een ouder schrift,

g. De bakstenen *spitsbogen* staande op de ronde zuilen (dagkant met hol profiel) zijn aan weerszijden (lichtbeukzijde en kooromgangszijde) rood beschilderd met witte geschilderde baksteenvoegen.

h. De zware *ronde bakstenen zuilen* zijn in schoon metselwerk uitgevoerd, (misschien eenmaal rood overgesausd met witte voegen, dit is niet met zekerheid te constateren; vgl. *vorige artikel*, afb. 11). (Direct op het schone metselwerk zijn resten gevonden van een in het latijn gesteld, gedrukt aanplakbiljet uit het begin der 16de eeuw (afb. 7) ¹², verder een zwarte omlijsting rondom een later ingehakte beeldnis en kaarsvetresten; zie *vorige artikel*, afb. 12).

j. De *omgangswanden* waren wit gepleisterd. In hoeverre de tot op de grond doorgaande colonnetten rood gekleurd waren valt niet na te gaan, omdat in 1923 alle pleisterwerk weggekap is.

Men moet zich het koor in deze periode voorstellen als een blanke rijzige ruimte met sterk getekende zware rode baksteenkolommen, vanwaar uit dunne schalkzuilen langs de muren naar de lichtbeukgewelven liepen, waar zij via zandsteenkapitelen zich splitsten in de dunne, krachtig gevormde, rode ribben, welke de witte gewelfvelden in vieren verdeelden. De omgangsmuren waren wit met dunne mogelijk rode schalkzuilen, die zich via een eenvoudig kapiteel eveneens in gewelfribben splitsten.

Tweede periode ± 1520 e.v.

In de 16de eeuw voltrekken zich grote veranderingen in de Martinikerk, waardoor het gehele interieur een totaal ander aanzien kreeg, in hoofdzaak ten gevolge van een andere kleurgeving. Wat de aanleiding is tot deze ingrijpende wijziging is tot nu toe geen uitgemaakte zaak. Sommigen veronderstellen dat het bezoek van de landvoogdes Maria van Oostenrijk aanleiding is geweest tot het geheel overschilderen der kerk. Dat zou dan omstreeks 1545 hebben plaats gehad.

In die periode moeten dan de spitsboogopeningen ter hoogte van de kooromgangskap dicht gemetseld zijn en de befaamde, vrijwel volledig bewaarde reeks muurschilderingen zijn aange-

met verschillende elementen van de Karolingische minuskel: o.a. de lange s en de ronde (deze alleen op het eind van de woorden); de zogenaamde unciale d en a. De hoofdletters zijn over het algemeen de *litterae capitales* van de Romeinen en zeggen niets over de tijd van schrijven. De unciale u in het laatste stuk, zo deelde prof. Post ons mede, duidt duidelijk op de wil een mooi stuk te tekenen.

bracht. Op grond van de stijlkenmerken kan men zuidnederlandse invloeden onderkennen. Het merkwaardige is dat er geen enkele duidelijke aanwijzing bestaat in de vorm van opdrachten, correspondentie of rekeningen, wie de schilder kan zijn. Wel is bekend dat er in 1556 een kunst schilder Arnoud de Keystere uit Brugge naar Groningen overkomt om daar zijn brood te verdienen. Volgens Carel van Mander was er op schilderkunstig gebied in het Noorden weinig te beleven. Er moet kennelijk een belangrijke opdracht voor de Keystere zijn geweest die hem deed besluiten naar Groningen te trekken. Uit de verscheidene stukken is bekend dat hij niet om geloofsredenen naar het Noorden is gekomen.

Dat zou betekenen dat de opdracht voor de schilderijen reeds in 1556 of kort daarvoor geformuleerd moet zijn.

Deze reeds door meerderen gedane veronderstelling blijkt echter geen grond van waarheid te kunnen bevatten. Zowel prof. dr. H. Gerson als dr. D. Bouvy houdt het erop dat de schilderijen omstreeks 1530 moeten zijn aangebracht. Deze uitspraak berust o.a. op de stijl der geschilderde costuums (*volgende artikel*, afb. 5).

Ook de veronderstelling dat de in 1561 benoemde bisschop Johan Knijff die in 1569 gebod „dat alle kercken solden und mosten mit beelden, scilderungen und andere materie versiert und reformiert worden in dem dat daer soe geldent was“, de kerk van schilderijen zou hebben doen voorzien komt hiermee te vervallen. Op dezelfde gronden moet ook de gedachte dat Barend van Orley (de hofschilder van de landvoogdes) de schilder zou zijn verworpen worden.

In februari 1964 werden 16de-eeuwse schilderijen ontdekt op de panelen van een eikehouten preekstoel in de kerk te Woltersum (zie *volgende artikel*, afb. 6). Tengevolge van een hardhandige schoonmaakbeurt met een afbijtmiddel zijn de oorspronkelijke kleuren vrijwel verdwenen. De tekeningen zijn echter nog duidelijk te herkennen namelijk: een geseling van Christus, Christus voor Pilatus en de kruisiging met links Maria en rechts Johannes. Het voorste paneel is helaas zo radicaal schoongemaakt dat er geen tekening meer te zien valt.

Wanneer wij nu de Pilatus-figuur vergelijken met die van de schilderijen in de Martinikerkerker dan treft ons de grote overeenkomst in muts, mantel en schoeisel. Ook de overeenkomst tussen de ontklede Christusfiguur op de voorstelling van de geseling en de gekruisigde Christus in de Martinikerkerk is opvallend, evenals het hoofdek-

sel van de knielende soldaat en die van de soldaten in de Martinikerkerk (gevangennamen). De perspectivisch verloopende architectuurboog aan de bovenzijde en de eveneens perspectivisch verloopende plavuizenvloer aan de onderzijde vertonen grote gelijkenis met soortgelijke zaken op de schilderijen in de Martinikerkerk.

Alles wijst erop dat ook deze paneelschilderingen omstreeks 1530 zijn gemaakt. Het is niet denkbeeldig dat zij zijn vervaardigd door dezelfde schilder die ook de schilderijen in de Martinikerkerk gemaakt heeft.

Behalve deze reeks muurschilderingen zijn in de tweede periode nog meerdere verfraaiingen aangebracht.

a. De *gewelfvelden van de lichtbeuk* werden — nu of in de volgende periode — diepblauw geschilderd. Op het blauw bracht men vergulde papieren sterren met gipskalk aan (vgl. afb. 6). Om de gemakkelijke verkleurbaarheid van de blauwe verf, direct op de kalk aangebracht tegen te gaan, was er een zwarte ondergrond van roet met caseïnebinding toegepast. Niettemin was de kleur toch vrijwel geheel naar groen verkleurd. De gewelfvelden van de kooromgang bleven onveranderd.

b. De *gewelfribben van lichtbeuk en omgang* werden zandsteen-geel gekleurd met witte voegen, als een natuursteenimitatie.

c. De *sluitstenen* bleven in de oorspronkelijke toestand van omstreeks 1425 gehandhaafd; er zijn geen overschilderingen gevonden in de lichtbeuk. Wel echter zijn er resten van overschilderingen geconstateerd op de sluitstenen in de kooromgang; helaas is geen enkele overschildering zo duidelijk aan het licht gekomen, dat men er een voorstelling uit kon aflezen.

d. *Decoratie der ribben* rondom de sluitstenen in de lichtbeuk en kooromgang over een lengte van ± 1 m: grijs-zwarte en witte schuingewikkelde banden.

e. De *colonnets* van lichtbeuk en omgang: zandsteen-geel met witte voegen, waarlangs dunne zwarte omrandingslijnen.

f. De *omlijsting der muurschilderingen*: zandsteen-gele blokken met witte voegen en dunne zwarte omrandingslijnen.

g. De *spitsbogen* staande op de ronde zuilen: als f.

h. De *ronde zuilen* nu bepleisterd, zandsteen-geel gekleurd, verdeeld in grote blokken in halfsteensverband, door middel van witte voegen.

j. De *omlijsting der kooromgangsramen*: zandsteen-gele blokken met witte voegen en zwarte lijnen.

Derde periode ± 1545 e.v.

a. De *gewelfvelden* in de lichtbeuk waarschijnlijk (nog ?) blauw, in de kooromgang licht grijs overgeschilderd met zwarte lijn midden over elk gewelfdeel.

b. De *gewelfribben* in de lichtbeuk en de omgang

opnieuw grijs geschilderd maar lichter van kleur met zwarte voeg.

c. De *sluitstenen* in de lichtbeuk uit de eerste periode gehandhaafd of hersteld (geen overschilderingen gevonden); in kooromgang de overschilderingen uit tweede periode vermoedelijk gehandhaafd.

d. De *decoratie der ribben* rondom de sluitstenen in de lichtbeuk en de omgang: weer overgeschilderd met donkergrijs-witte blokken, soms in een andere verdeling dan in de vorige periode; het donkergrijs is bij zwart af.

e. De *colonnetten*: lichtgrijs met zwarte voegen.

f. De omlijsting der muurschilderingen werd voorzien van een lichtgrijze omlijsting met zwarte voegen, overeenkomstig de behandeling van de gewelfribben.

g. *Spitsbogen staande op de ronde zuilen*: lichtgrijs met zwarte voeg.

h. De *ronde zuilen*: lichtgrijs met zwarte voeg.

j. *Kooromgangsmuur*: onbekend, wegens de ontpleistering in 1924. Op de nog gepleisterde van laatgotische peerkralen voorziene schalkzuilen aan de noordelijke kooromgangswand zijn nog resten van grijs - met - witte blokken ontdekt. Dat ook de raamomlijstingen in lichtgrijs met zwarte voegen waren uitgevoerd, valt af te leiden uit de teruggevonden omlijstingen der 15de-eeuwse schipramen.

Vierde periode na ± 1594

Na de reformatie (eerste reformatorische prediking in 1594) werden er op verschillende plaatsen bijbelteksten in renaissance-omlijstingen geschilderd. Hiervan rest er nog een (*vorige artikel*, fig. 23).

In het begin der 17de eeuw is de gehele kerk (koor en schip) wit gekalkt. Op de lichtgrijze kleur der derde periode op de achterzijde van de meest noordoostelijke ronde zuil in de kooromgang komt de naam F. Botman voor met huismerk en ingekrast jaartal 1627 of 1667.

Restauratie

In overleg met de Rijkscmissie voor de Monumentenzorg is de tweede periode, aansluitend bij de reeks grote muurschilderingen, bij de restauratie aangehouden. De hoofdtonen zijn nu: blauwe hemel met gouden sterren, zandsteenkleurige ribben, schalkzuilen, kolommen en omlijstingen (afb. 6).

In verband met het aanbrengen van een verwarmingsinstallatie is het noodzakelijk dat onder de noorderkapel een kelder wordt aangebracht. Tevens worden hierin ondergebracht een bergruimte, enkele toiletten en een garderobe.

Schip

Voor het overige gedeelte van de kerk, name-

lijk het schip in de vorm van een „hallekerk” met drie even brede en even hoge beuken, liggen de volgende plannen klaar (afb. 4). De indeling zal gewijzigd worden, waarbij rekening wordt gehouden met de architectonische structuur van het gebouw. Verder is hierbij uitgegaan van de wens der hervormde gemeente de tweedeling schip - koor te handhaven. Daarvoor zijn meerdere motieven aan te voeren, o.a.:

a. In de ontwikkeling van het kerkgebouw zowel vóór als na de reformatie is het schip altijd het huis der gemeente geweest, waar de prediking plaats vond. Waaruit de afscheiding tussen koor en schip vóór de reformatie heeft bestaan is niet precies bekend; het ligt voor de hand te veronderstellen dat er een koorhek is geweest, zoals dat in de gotische kerken gebruikelijk was, hoewel een oksaal ook niet tot de onmogelijkheden behoort. Bekend is dat er na de reformatie vanaf 1664 een koperen koorhek gestaan heeft, dat helaas in 1836 verkocht is, waarna het middenschip afgesloten werd door een classistische deurpartij met glazen wand, terwijl de beide zijschepen geheel met eiken schotten werden dichtgezet.

b. Verwarmingstechnisch is het vrijwel ondoenlijk en onbetaalbaar elke zondag koor en schip beide geheel te verwarmen (totale inhoud $\pm 31500 \text{ m}^3$). Dit klemt te meer wanneer men bedenkt dat het koor 10 m hoger is dan het schip, waardoor bij een open verbinding alle warmte zich boven in het koor zou ophopen.

c. Ook uit akoestische overwegingen lijkt het wenselijk de grote holle ruimte van het koor niet bij de „preekkerk” (het schip) te betrekken.

d. Architectonisch gezien sluiten de ruimte van koor en schip niet organisch op elkaar aan. Zowel qua interieur als exterieur heeft het bouwwerk sedert de bouw van het gotische koor iets tweeslachtigs gehad. Door het lompe dak dat in 1688 aangebracht werd, ter vervanging van de bedaking en de vijf topgevels aan weerszijden van het halleschip, is deze tweeslachtigheid nog sterker geworden. Een zekere mate van verzelfstandiging der beide ruimten is uit architectonische overwegingen zeker op zijn plaats.

Uitgaande van deze tweedeling verandert er in principe niets aan het huidige gebruik der Martinikerk. Dit wil niet zeggen dat er geen wijzigingen plaats vinden. De belangrijkste daarvan zijn de volgende:

a. *Scheidingswand koor-schip*. De bestaande houten scheidingen tussen koor en schip zullen worden vervangen door glaspuien, welke alle drie gelijkvormig zullen worden uitgevoerd. De onderste openingen zullen worden voorzien van glasdeuren, zodat het mogelijk is een open verbinding tussen koor en schip tot stand te brengen.

b. *Galerijen*. De rijkgesneden eikehouten bovengale-

rijen langs de noordwand zullen verplaatst worden naar de oostzijde van het schip; op deze wijze ontstaat er als het ware een oksaal en wordt de zelfstandigheid van de schipruimte ondersteund. Vanuit het schip blijft er ruim zicht boven deze galerij op de sterk oplichtende koorruimte. Dit betekent dus dat het grote zogenaamde vrouwengestoelte, dat tot voor kort de blik op het koor wegnam, niet zal terugkeren. De nieuw te plaatsen galerij kan zowel voor de gemeente als voor een zangkoor dienen.

c. *Preekstoel, doopvont, avondmaalstafel.* De preekstoel zal één kolom naar het oosten opschuiven; de historische omtuining uit de 17de eeuw (het doophek) zal opnieuw geplaatst worden. Tegenover de preekstoel bij de noordwestelijke kruisingspijler is een bank voor de ouderlingen en diakenen gedacht. Midden tussen deze beide meubelstukken kan een nieuw, door een hedendaags kunstenaar uit te voeren doopvont zijn plaats krijgen. Voor de glaswand in de galerij, dus in de as van het dwarspand der 13de-eeuwse kerk, ontstaat op deze wijze een bijzonder geschikte en zinvolle ruimte om het sacrament van het avondmaal te vieren.

d. *Zitplaatsen.* Teneinde de oorspronkelijke ruimtewerking van het gedeeltelijk nog aanwezige 13de-eeuwse schip weer te herstellen, zijn de banken in deze ruimte gericht naar het koor. Het voordeel hiervan, boven de huidige opstelling is, dat de predikant niet vlak tegenover een pijler staat met weinig mensen voor zich, maar dat het grootste gedeelte der gemeente voor de kansel zit. In hoeverre hier van stoelen of banken gebruik moet worden gemaakt, in verband met eventuele concerten rondom het grote orgel, zal nog nader moeten worden bestudeerd. Een van de vaste banken onder de huidige galerij langs de noordwand blijft op zijn plaats, terwijl de andere naar de tegenover liggende zuidwand verschoven wordt. Voor deze banken zijn nog twee bankenblokken gedacht. De overige ruimte kan naar behoefte met stoelen worden gevuld.

e. *Deuren en ramen.* Uit het onderzoek is gebleken dat de huidige hoofdtoegang in de zuidgevel van het schip (bij de kosterwoning) pas in 1854 is aangebracht. Het is de bedoeling de ingang weer op zijn oorspronkelijke plaats terug te brengen, namelijk een travee naar het oosten; op die wijze is hier tevens de gelegenheid een nieuw voorportaal met enkele toiletten te bouwen, waarmee iets van de vroegere toestand (het zogenaamde boter- en broodhuisje) zal terugkeren, zij het in

andere vormen. Met deze oplossing wordt vermeden dat midden in de kerkruimte een groot tochtportaal moet worden getimmerd. De zuid- en noordtoegangen in het 13de-eeuwse dwarschip blijven uiteraard gehandhaafd. Verder wordt voorgesteld, aan de buitenzijde de 13de-eeuwse gevels te herstellen (zie afb. 4); aan de binnenzijde zullen luchtige glazen tochtportalen worden gemaakt. De grote laatgotische kerkraden, welke in de vorige eeuw ingekort werden, zullen weer hun oorspronkelijke vorm krijgen, hetgeen aan de noordzijde mogelijk wordt dank zij het verplaatsen der galerijen. Hierbij zullen de oude indelingen door middel van baksteen of natuursteen met glas-in-lood-ramen weer worden aangebracht. De problemen van verlichting, verwarming en bevoering zijn nog in studie, terwijl voor de akoestische vraagstukken contact opgenomen is met het T.N.O. te Delft.

K O O R.

a. *Midden- of lichtbeuk.* De stoelenindeling blijft praktisch gelijk aan die van voor de huidige restauratie. Op het ontwerp is een opstelling zonder middenpad aangegeven, welke echter evengoed door een met middenpad kan worden vervangen. De in 1923 weggenomen verhoging in de halfcirkelvormige koorsluiting zal weer worden aangebracht, waardoor bij trouwdiensten en andere gelegenheden de gemeente de voorganger beter kan zien en horen.

b. *Galerij.* Langs de glaspui tussen koor en schip is een galerij gedacht welke op dezelfde hoogte ligt als die in het schip. Voor de terecht befaamde avondmuziekuitvoeringen komt er op de galerij in de middenbeuk een orgel, waarvan men het silhouet vanuit het schip zal kunnen zien oprijzen. De aldus beschreven voorstellen zullen naar de mening der ontwerpers, een kerkgebouw opleveren dat in zijn bruikbaarheid nauw aansluit bij de in de praktijk opgedane ervaringen van de laatste decennia. Door het schip van een andere indeling te voorzien met stoelen en/of banken is een grotere bewegelijkheid verkregen, welke nodig is met het oog op andere manifestaties als bijvoorbeeld kerkconcerten, oratoria, lekespelen, universitaire lustra e.d. De wijzigingen beogen in hoofdzaak het bouwwerk als religieus en historisch monument weer zijn volle rijkdom terug te geven, zonder daarbij aan de praktische bruikbaarheid met betrekking tot de hervormde eredienst tekort te doen.

SUMMARY

THE RESTORATION OF ST. MARTIN'S CHURCH IN GRONINGEN

BY P. L. DE VRIEZE

In connection with the restoration of St. Martin's Church, which was begun some years ago, investigations are also being made of its architectural history in order to plan the restoration with the greatest possible validity.

Excavations in the crossing revealed that the

church had had at least one wooden predecessor. In the eleventh or twelfth century a unaisled tufa church was built, remnants of the side walls and of the semicircular apse of which were found during the excavations.

In the early decades of the thirteenth century

the tufa church was replaced by a cruciform church built entirely of brick. Of this, the transept and a few bays of the central nave with their vaults, at present part of the late medieval hall church, are still preserved. The façades of the transept still show external survivals of the Romano-Gothic style. During the restoration, an eaves gallery was found on the eastern side of the northern transept. The contemporary St. Martin's Church is represented in a thirteenth century seal of the city of Groningen.

Between 1400 and 1425, the thirteenth-century choir was replaced by the present hexagonal closed choir with ambulatory and sacristy. The northern chapel was added later.

The church took on its final proportions with the extension of the basilical nave to hall church, the construction of the present tower, and westwards elongation of the hall church.

In the process of restoration — the eastern parts of the church are being worked on at present — special attention is being given to the colours the interior has carried.

In the choir completed around 1425 there was

originally a painted decoration in which the red of the columns, arches, colonnettes, and vault ribs contrasted with the white of the walls and the vault surfaces. A few of the keystones still show beautifully painted pictures from the same period.

Around 1530, paintings in the Renaissance style with representations from the New Testament were added in the originally open niches under the clerestory windows. The borders were given at that time a sandstone-colour with white imitation grooves, like the columns, arches, colonnettes, and vault ribbing. The vault of the clerestory was given a deep blue colour and gold stars.

For the restoration, the sixteenth century colour scheme was followed. The choir, intended for marriage services, Communion, church concerts, etc., is to be separated from the nave by a glass wall. Against this wall, on the choir side, an old organ is to be placed, and on the nave side a seventeenth century gallery. Further plans include reconstruction of the gable complex of the hall church and perhaps also of the thirteenth century form of the transept gables.

BESCHILDERDE SLUITSTENEN EN MUURSCHILDINGEN IN DE MARTINIKERK TE GRONINGEN

DOOR

D. P. R. A. BOUVY *

Het is altijd een vreugde een historisch bouwwerk in volle restauratie aan te treffen. Een dergelijk werk betekent een triomf — zij het een niet duurzame — op de tijd, die immer uit is op afbrokkeling, verpulvering en algehele vernietiging. Dergelijke gedachten worden gewekt bij een bezoek aan de Martini-kerk te Groningen.

Onder de gedegen leiding van de architecten Ph. J. W. C. Bolt en P. L. de Vrieze, die met de restauratiewerkzaamheden belast zijn, wordt de sluijer van de historie een weinig teruggeslagen. Wij passeren de stadia, die alleen door opgravingen zijn vastgesteld, die van de houten en de tufstenen kerken uit de pre-romaanse en romaanse tijd.

Maar de romano-gotische periode heeft duidelijk zichtbare sporen nagelaten: de transeptmuren aan de noord- en zuidzijden van de kerk met de monumentale dwerggalerij, die zich alleen dan laat zien, wanneer men er een klimpartij voor over heeft langs smalle trappen en hooggelegen gangen. Een dergelijke speurtocht brengt de bezoeker tevens boven de gewelven van de 15de-eeuwse kooromgang en vervolgens boven die van het middenschip. Deze laatste, ten dele uit de 13de eeuw, doemen als nijlpaardruggen uit het schemerdonker op.

De tijdelijke aanwezigheid van het steigerwerk bood de mogelijkheid voort te kruipen tot precies onder de gewelfsluitstenen van de kooromgang. Op deze sluitstukken zijn, evenals in het hoge koor zelf, kortelings enkele schilderijen ontdekt, die m.i. een herdatering van de bouw van het koor met de omgang noodzakelijk maken. Het meest valt op een schildvorm met een schildering, voorstellend de Vlucht naar Egypte. Ondanks beschadiging is er nog veel op te zien (afb. 4). St. Jozef leidt de ezel voort, waarop Maria met het ingebakerde Christuskindje gezeten is. De achtergrond is rood. De grasgrond wordt natuurlijk in het groen gehouden. Lichtgroen is de vegetatie op de voorgrond. Links op

de achtergrond prijkt een groene boom met blaadjes van een lichtere tint; lichtgroen zijn tevens de mantel en de hoed van Jozef. Maria's mantel is blauw, haar sluijer wit. Het wikkeldinckje is ingesnoerd in witte windselen. De aureolen rond de hoofden van Maria en Kind zijn goud met rode omlijnningen. De ezel is meer in natuurlijke kleuren geschilderd: grauwwit. De gebeeldhouwde bladerkrans, als omlijsting van de gepunte schildvorm, is verguld. De mouw van Jozefs gewaad vertoont een haarspeldachtige plooivorm zoals gebruikelijk gedurende de ganse periode van de Internationale Stijl (tweede helft der 14de eeuw tot in het midden der 15de eeuw). De schildering is bijzonder verfijnd en zeer gedetailleerd. Zij doet beslist niet onder voor de Westfaalse paneelschilderkunst uit de bovenvermelde tijdsspanne. Dezelfde stijl treffen wij aan bij een groot Oostnederlands-Duits meester Nicolaas Francke uit Zutphen, die te Hamburg werkte in het tweede kwart der 15de eeuw. Op zijn beurt behoort deze meester weer geheel tot de sterk Zuidnederlands-Frans georiënteerde richting van de Internationale stijl.

Eveneens een vroege indruk wekt de staande Johannes de Doper met het Lam op een sluitsteen in het koor zelf (afb. 3). De Voorloper van Christus, staande tegen een gouden achtergrond, draagt een roze kleed over een kameelharen boetekleed. De kop van de kameel of kameel is vagelijk tussen de voeten zichtbaar. De grasgrond met vegetatie werd natuurlijk groen gehouden. Het Lam is uiteraard wit van kleur. De stijl van draperie, de lichtelijk gemaniëerde houding en het ietwat vrouwelijk gelaat passen weer geheel in die internationale periode, die de Duitsers terecht betitelen als „der weiche Stil”.

Deze beide hier behandelde schilderijen geven een indruk van het hoge peil van de gewelfdecoratie in koor en omgang, waarvan maar weinig gespaard bleef. Daar deze geringe restan-

* Dit artikel verscheen reeds in *Elseviers Weekblad*

van 9 april.

SLUITSTENEN EN SCHILDERINGEN IN DE MARTINIKERK TE GRONINGEN

Afb. 1. Sluitsteen in de lichtbeuk van het koor. Stadswapen met eenkoppige adelaar, voor 1443.
(Centr. Fotodienst der Rijksuniversiteit, Groningen)

Afb. 2. Sluitsteen in de lichtbeuk van het koor. Christuskop in basreliëf, gepolychromeerd.
(Centr. Fotodienst der Rijksuniversiteit, Groningen)

Afb. 3. Sluitsteen in de lichtbeuk van het koor, met geschilderde voorstelling van Johannes de Doper, \pm 1425.
(Foto P. Boonstra, Groningen)

Afb. 4. Sluitsteen in de kooromgang met geschilderde voorstelling van de Vlucht naar Egypte uit \pm 1425.
(Foto P. Boonstra, Groningen)

Afb. 5. Muurschildering van \pm 1530 in de lichtbeuk van het koor aan de zuidzijde.
(Foto P. Boonstra, Groningen)

Afb. 6. Preckstoel uit de kerk van Woltersum, bestemd voor de Martinikerk. Geschilderd paneel, eerste helft 16de eeuw.

ten geheel passen in het vroeg-15de eeuwse tijdsbeeld, moeten zij vanwege het hoge peil ook in het begin der 15de eeuw gedateerd worden. Wij doen er derhalve goed aan de voltooiing van de bouw van koor en omgang te stellen op omstreeks 1425.

De renaissance-achtige schilderijen in de lichtbeuk van het koor, gewijd aan het leven van Christus, moeten op grond van bepaalde costuumdetails daar omstreeks 1530 aangebracht zijn. Wij denken hierbij aan de platte hoed, zoals die door keizer Karel V gedragen werd, het geplisseerde hemd, geplisseerde paltrokken en rechthoekig schoeisel (afb. 5).

Het ontstaan van deze ongetwijfeld monumentale werken kan geen enkel verband houden met het bezoek van de Landvoogdes der Nederlanden, Maria van Hongarije, in 1545. Zij moeten toen ongetwijfeld reeds geruime tijd hebben bestaan. De kunstenaar zou wel eens een Zuidniederlander geweest kunnen zijn, getuige het toegepaste boerderijtype op de achtergrond. Volgens het oordeel van mejuffrouw M. F. Burger bevindt zich een verwante schildering, voorstellend de ontmoeting van de kruisdragende Christus met Veronica, in de herv. St. Lebuïnuskerk te Deventer*.

Toch is de schildershand in Deventer minder geoefend, maar het tafereel vertoont meer dynamiek. Wel ontmoeten wij dezelfde soldaten in

* E. H. ter Kuile, *Zuid Salland = De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*, Den Haag 1964, 51 en afb. 92.

SUMMARY

KEYSTONE AND MURAL PAINTINGS IN ST. MARTIN'S CHURCH IN GRONINGEN

BY D. BOUVY

The restoration of St. Martin's Church offered an opportunity to use the scaffolding for a close study of some of the keystone paintings of the vault and the mural paintings in the clerestory of the choir.

A representation of the Flight from Egypt on one of the keystones is painted with great refinement. It shows the international style current from about 1350 to about 1450. This is the same style as that of Nicolaas Francke of Zutphen, an East Netherlands - Dutch artist who worked at Hamburg in the second quarter of the fifteenth century and who belongs entirely to the strong South Netherlands - French-orientated di-

gestreepte costuums. In Groningen doorsteken zij de Onnozele Kinderen; in Deventer drijven zij met geweld Christus voort en gunnen Hem nauwelijks tijd zich even met Veronica te verstaan. Groot is het verschil in de toepassing van de architectuur. In Groningen pronkt de schilder met zijn kennis van de Antieken; hallen met architraven, kroonlijsten, schelpmotieven, friezen en pijlers maar op het derde plan zoekt hij zijn bouwmotieven op het platteland: boerenwoningen en standaardmolens, zoals Pieter Brueghel de Oudere ze een generatie later zou schilderen. In Deventer echter is de architectuur van Jeruzalems stadspoort nog geheel gehouden in laat-middeleeuwse trant, zware muren met kantelen en smalle raampjes.

Uit dezelfde tijd stammen ook de paneelschilderingen van de preekstoel uit Woltersum (afb. 6). Ook hier zijn nog, ondanks het feit dat men onlangs zijn uiterste best heeft gedaan om de laatste sporen van beschildering weg te schuren, duidelijk waarneembaar het rechthoekig schoeisel, de platte hoed en het geplisseerde hemd. Het ligt in de bedoeling dat deze kansel, in Nederland enig in haar soort, na voltooiing van de restauratie een plaats zal krijgen in het koor van de Martinikerk.

Verwacht mag worden, dat deze zorgvuldige en wetenschappelijk verantwoorde restauratie van de Martini nog allerlei verrassingen zal brengen.

Voor deze Groningse moederkerk zal zeker een belangrijke plaats gereserveerd worden in het stramien van de kunst- en cultuurgeschiedenis van Stad, Ommelanden en Nederland.

rection of the international style. An equally distinguished painting of St. John the Baptist on another keystone fits completely into the international-style phase called by the Germans „der weiche Stil“.

The Renaissance-style paintings of New Testament subjects in the niches under the clerestory windows of the choir must have been done, to judge from certain details of the clothes, around 1530. From the same time come the remains of panel paintings on a pulpit from Woltersum which will find a place in the choir of St. Martin's Church.

MR. GARWER PETERS EN DE GRONINGSE BOUWKUNST IN HET EERSTE DEEL DER ZEVENTIENDE EEUW

DOOR

A. T. SCHUIITEMA MEIJER

Degene, aan wie de naam Garwer Peters bekend is, weet deze verbonden aan het reusachtige werk, dat Groningen liet uitvoeren in het eerste deel der 17de eeuw, de aanleg der nieuwe vestingwerken. Weinigen slechts zullen vermoeden, dat Garwer Peters ook anderszins in zijn tijd een man van betekenis is geweest, gezien om zijn capaciteiten op velerlei gebied.

Wanneer wij bij een archiefonderzoek voor het eerst, chronologisch beschouwd, met Garwer Peters kennis maken, is het als ontwerper van enige Groningse munten, enkele en dubbele jagers. Voor het slaan van deze munten machtigde het stadsbestuur in 1586 de muntmeester Hanns thom Bussche¹. Garwer Peters zag zijn arbeid beloond met vier carolusgulden². Enige jaren later, in 1591, maakte hij ontwerpen voor een goudgulden en een „tijn stuver penck”³.

Maar vóór 1591 ontmoeten wij Garwer Peters al in zijn oorspronkelijke beroep, dat aanvankelijk zijn kostwinning zal zijn geweest. Met zijn broeder Johan Peters verwierf hij in 1588 het gildrecht der stad en beiden worden dan glazenmaker genoemd⁴. Aangezien het stadsbestuur in een missive aan prins Maurits d.d. 2 mei 1608 mr. Garwer aanduidde als „onnses stadts ingesetenn borger”⁵, mag men aannemen, dat hij dus ook het burgerrecht bezat. Het burgerboek vermeldt zijn naam niet, waaruit zou kunnen volgen, dat zijn vader reeds burger der stad was⁶. Wie overigens zijn vader is geweest? Daarover valt niets met zekerheid te zeggen; de afkomst van Garwer Peters blijft in het duister verborgen⁷.

Zonder twijfel heeft Garwer Peters als glazen-

maker dagelijks gewone ruiten geleverd, voor nieuwbouw en ter vervanging van gebroken vensters. Hij kon echter veel meer dan dat, hij was artist en zou zich, leefde hij thans, met recht glazenier hebben mogen noemen. Misschien is wel de belangrijkste opdracht, welke hij in dit beroep ontving, geweest de levering van een hoogopgaand gebrandschilderd glasvenster in de Akerk, bedoeld voor het grote raam aan de zuidzijde van de dwarsbeuk. Dit raam, voorstellende de aanstelling door Mozes van leidlieden over het volk, werd in 1590 door de stad ten geschenke gegeven en de maker kreeg het jaar daarop zijn werk gehonoreerd met 350 rijder⁸. Blijkens het bewaard gebleven ontwerp moet het een venster zijn geweest boeiend van opzet, maar niet al te sterk van compositie en wat tekortschietend in de weergave van belangrijke details; de gelaatsexpressies zijn zwak en te vluchtig behandeld⁹.

Dit raam in de Akerk is overigens niet het enige, dat Garwer Peters voor Groningse kerkgebouwen heeft gemaakt; uit de provincierekening van 1602 blijkt, dat hij ook twee „glasen” op kosten van de provincie voor genoemde kerk heeft geleverd en tezamen met een andere glazenmaker, Crijn Wolderinck, kreeg hij in 1596 van de provinciale rentmeester betaling voor een „groot glas” in de St. Maartenskerk. Het stadsbestuur betaalde in 1606 aan mr. Garwer Peters 100 daler, wederom voor een glas in de Akerk. In 1634, enkele jaren na zijn dood, onderhandelde een der Groningse burgemeesters op aandrang van de voogden der Akerk met zijn erfgenamen over overgave van „de patronen van

¹ G[emeente] A[rchieff] G[roningen], archief der stad Groningen vóór de reductie voorl. nr. 970 rood. Zie voor afb. van deze munten: A. T. Schuitema Meijer en W. K. van der Veen, *Zegel, wapen en vlag van de stad Groningen*, Groningen 1965, 50, afb. 28 en 29.

² Stadsrekening 1587, allerlei onzeker 1587 juli 5.

³ Idem 1593, all. onz. 1593 dec. 31.

⁴ G. A. G., hs. in 4° nr. 143 f. 69 („Garwert Peters und Johan Petters, gebroeders, glasmakers”).

⁵ Uitg. miss. boek 1608 mei 2.

⁶ Een zoon behoefde niet te worden ingeschreven, wanneer vóór zijn geboorte zijn vader reeds burger was.

⁷ Het officiële burgerboek vermeldt in 1557 een zekere Peter Garwertz, zonder verdere aanduiding; de stadsrekening van dat jaar noemt deze echter Peter Grawertz. Misschien hebben wij hier te maken met de vader van Garwer Peters, hetgeen ons overigens niet verder brengt.

⁸ Zie Schuitema Meijer en van der Veen, *o.c.*, 96

de glazen in der stadts kercken" 10. Het is wel heel gelukkig, dat althans één van deze ontwerpen nog bewaard is gebleven, nu al deze gebrandschilderde ramen zijn verdwenen. Nog heden kunnen wij constateren, dat Garwer Peters toch zeker een bekwaam ontwerper van zulke glazen is geweest. In ruime mate moet hij hebben bijgedragen aan de Groningse „biblia pauperum”.

Behalve voor kerken leverde Garwer Peters verscheidene „glasvensters” voor het stadhoudershof, reeds in 1599 11, en voor het nieuwe provinciehuis, waarvoor in 1602 het gebouw van de oude St. Maartensschool aan het St. Maartenskerkhof in gebruik werd genomen 12. Gezien de bedragen, welke hiervoor betaald zijn, mag men voor zeker houden dat ook hieronder gebrandschilderde ramen zijn geweest.

Uit latere jaren zijn opdrachten tot het maken van grote kerkvensters niet bekend, wel treffen wij soms betalingen, door stad of provincie, aan van „glasvensters”, welke de overheid particulieren wegens hun verdiensten vereerde 13. Verder bleef Garwer Peters gewone „Fransche glazen” leveren 14, maar zijn beroep van „glasmaecker” zou op den duur geheel schuil gaan achter de belangrijke functies, welke hij al vrij spoedig na 1600 zou gaan vervullen.

Een inval van de Spaanse krijgsoverste Ambrosio Spinola in Twente gaf Prins Maurits en zijn neef, stadhouder Willem Lodewijk, aanleiding bij de Staten-Generaal aan te dringen op versterking der Groningse fortificaties 15. De stadhouder wendde zich reeds in september 1605 tot de generaliteit met het verzoek de stad Groningen daarbij financieel te steunen. Maart 1606 herhaalde hij zijn bede. Hij schreef, dat de fortificatie van de stad zich in zeer slechte staat bevond. Dit mocht zo niet blijven, wilde men geen kans lopen op groot gevaar, meende de graaf. Zo spoedig mogelijk moest de stad goed versterkt worden, dan kon ze de vijand het hoofd bieden, zou ze een „voorburch” zijn voor de noordelijke gewesten en bijgevolg ook voor de geüni-

eerde provincies. De „goede borgerye” was zeer om de „swachheit” der stad „becommert” en verlangde naar de aanleg van een betere fortificatie 16.

Door het doen bouwen van het statenkasteel vóór de Oosterpoort, een dwangmaatregel der generaliteit, was de stad „van haere wallen ende vesten geblootet ende gans verswachet”, de wal tussen de Drenkelaarstoren en de Herepoort was daarbij bijna geheel weggenomen, de toren zelf werd tijdens het beleg van 1594 zeer gehavend en nadien niet hersteld. De Groningers wensten vereniging van het kasteel met de stad zelf, maar de Staten-Generaal konden daartoe nog niet goed besluiten.

Hangende de besprekingen in Den Haag maakten te Groningen de ingenieurs mr. Arent Arens en mr. Salomon Antoni al een kostenberekening van wat de vestingwerken vóór de Here- en Oosterpoorten en vóór de Boteringe- en Ebbingepoorten ten naaste bij zouden gaan kosten. Het stadsbestuur dacht aan nieuwe fortificatie zowel aan de zuidkant als aan de noordkant der stad, maar hield deze twee ondernemingen gescheiden. Een vernieuwing van de oost- en de westzijde van de vestinggordel was dus niet onder deze opzet begrepen.

Met deze berekeningen en met gemaakte „bestecken” werd burgemeester Rolof Gruijs naar Den Haag gezonden 17. De bestekken kregen daar denkelijk geen gunstig onthaal, want enige tijd daarna kwam de in dienst van de Staten-Generaal staande ingenieur mr. Hilbrant Smit op last van de prins naar Groningen om een „plannet van der stad end het casteell” te maken. Het stadsbestuur en de stadhouder gingen hiermede akkoord 18.

Het plan van Smit betreffende de versterking aan de zuidkant werd door de raad aandachtig bestudeerd. Na nog enige aanwijzingen te hebben gegeven keurde ook de stadhouder dit plan alsmede een verbeterd plan voor de noordkant van „mr. Arent Ingenieur” goed 19. Hem diende de ingenieur Rijswijck van advies 20.

vlg., waar ook een afbeelding.

⁹ A. van der Boom, *Monumentale glasschilderkunst in Nederland*, Den Haag 1940, 220 vlg.

¹⁰ G.A.G., R[echterl.] A[rch.] IIIa 32 1634 febr. 13.

¹¹ R[ijks] A[rchief] G[roningen], Rek. kloostergoederen 1599 f. 143.

¹² Rek. prov. 1601, 1602 en 1604 f. 111.

¹³ Stadsrek. 1616 f. 274, rek. prov. 1613 f. 54 en 1615 f. 113.

¹⁴ Idem 1622 f. 459v.

¹⁵ Verg. J. A. Feith, „Wandelingen door het oude Groningen”, VIII, *G[roningsche] V[olks] A[lmanak]*, 1898, 1 vlg.

¹⁶ R.A.G., reg. Feith 1606 nr. 24.

¹⁷ Stadsresolutieboek 1606 juni 6.

¹⁸ Idem 1607 febr. 13.

¹⁹ De stad betaalde Smit 150 carolusgulden voor zijn plan (zie stadsrek. 1607 f. 426 en 1608 f. 431).

²⁰ Feith *o.c.*, 11.

De stedelijke regering begon met het eerstgenoemde „plannte” ten uitvoer te doen leggen, maar al spoedig dacht men in de stad daarmede toch niet op de goede weg te zijn; met minder kosten kon, naar het leek, een beter resultaat worden bereikt. Het plan van Smit vertoonde fouten²¹. Het zou mr. Garwer Peters zijn, die een nieuw bestek maakte van de fortificatie „buten Heerpoorte” en de raad zond hem en ingenieur Jan Ariëns van denn Buss²² met twee gecommiteerde burgemeesters naar Den Haag, want in Groningen wilde men niet zonder advies van zijne excellentie veranderingen in het werk laten aanbrengen. Het was volgens het door Garwer Peters verbeterde en nog door de raad aangevulde plan, dat de werkzaamheden zouden worden voortgezet²³.

Mr. Garwer Peters kreeg de leiding bij de aanleg van de vestingwerken. Jaarlijks ontving hij een beloning van 400 carolusgulden voor „syn angewendete arbeyt”. Een bedrag, tweemaal zo groot als het jaarsalaris van de stadsbouwmeester Jacob Jacobs, wiens traktement echter in 1610 met terugwerkende kracht tot 1608 eveneens op 400 gulden werd gebracht, aangezien hij wegens de nieuwe stadsversterking een zwaardere taak had gekregen²⁴. Tot de eigenlijke „stadsofficianten” werd mr. Garwer Peters niet gerekend; zijn betrekking tot de stad had een tijdelijk karakter en de stadsrentmeester noteerde zijn salaris onder de post „allerlei onzeker”, welke vele ongelijksoortige uitgaven omvatte.

Samen met de stadsbouwmeester heeft Garwer zich beijverd het werk goed te doen uitvoeren²⁵. De bedoeling was eerst aan de zuidkant nieuwe vestingwerken aan te leggen, een moderne fortificatie, als vervanging van de oude stadswal. Toen in 1612 deze onderneming ten einde liep, meenden burgemeesters en raad niet langer van de diensten van mr. Garwer Peters als vestingbouwkundige gebruik behoeven te maken. Althans voorlopig niet, zo lieten zij blijken, want mochten zij zijn hulp opnieuw nodig hebben, en wilde hij zich wederom beschikbaar stellen, dan zou „men eerlick daervoer contenteren ennd thovreden stellen”²⁶. M.a.w. hem werd voor dat geval een acceptabel honorarium in het vooruitzicht gesteld. Na enkele maanden zou het al dui-

delijk worden, dat de stad het zonder deze verdienstelijke man niet kon stellen; zij engageerden hem opnieuw op het oude salaris.

De fortificatiewerken vormden uiteraard een zware financiële belasting voor de stad, met dat gevolg, dat ze krap in haar geldmiddelen kwam te zitten. Het stadsbestuur moest daarom in juli 1612 besluiten „het optreckent des muijres ande suijder sydt van der stat voer dit mael” te staken, zodra dit werk was gevorderd tot de Drenkelars-toren; opdat de stad bij de Marwixpijp — aan de zuidwestkant — niet zou openliggen, diende daar eerst nog, ter betere defensie, een beer of muur te worden gemetseld²⁷. Daarmede sloten dan de nieuwe werken aan bij de oost- en de westzijde van de oude fortificatie, zodat de stad wederom een volledige ring van vestingwerken had.

Toch zouden juist in de eerstvolgende jaren stoutmoedige gedachten rijpen over voortzetting van het werk op veel royaler grondslag. De werkzaamheden aan de zuidzijde der stad hadden gediend tot versterking der fortificatie, de leefruimte der burgers was er niet door vergroot. De periode van ontwikkeling en welvaart, welke de stad beleefde en de goede verwachtingen voor haar toekomst, deden het stadsbestuur verlangend uitzien naar mogelijkheid tot uitbreiding, naar meer beschikbare terreinen binnen de poorten. Dit leidde ertoe, dat een werkelijk indrukwekkend plan werd opgesteld, dat in ruime mate aan de stadswensen zou voldoen: uitleg van de stad aan de noordkant op zo grote schaal, dat gronden, vrijwel van de omvang der oude stad, beschikbaar kwamen.

Garwer Peters had in augustus 1612 de opdracht gekregen te berekenen hoeveel ongeveer voor de vestingwerken reeds was uitgegeven en welke kosten nog gemaakt moesten worden. Het lag namelijk in de bedoeling, dat Abele Coenders, stadsafgevaardigde ter Staten-Generaal, bij hunne hoogmogenden om enige „ampliatie tott subsidie van deser stadtz fortificatiewarcken” zou verzoeken²⁸.

Voor de werkzaamheden aan de zuidkant hadden de Staten-Generaal subsidie verleend en bovendien was daartoe bestemd het aandeel door de provincie bijgedragen in de jaarlijkse kosten „tot de fortificatie der frontieren”. Ook nu zou-

²¹ Stadsres. 1608 april 27.

²² In 1612 is mr. Johan Adriaens van den Bosch opzichter van de fortificatiewerken te Coevorden (rek. prov. 1612 f. 35).

²³ Uitg. miss. 1608 mei 2; R.A. IIIa₁₂ 1608 mei 19.

²⁴ Verg. stadsres. 1610 april 7.

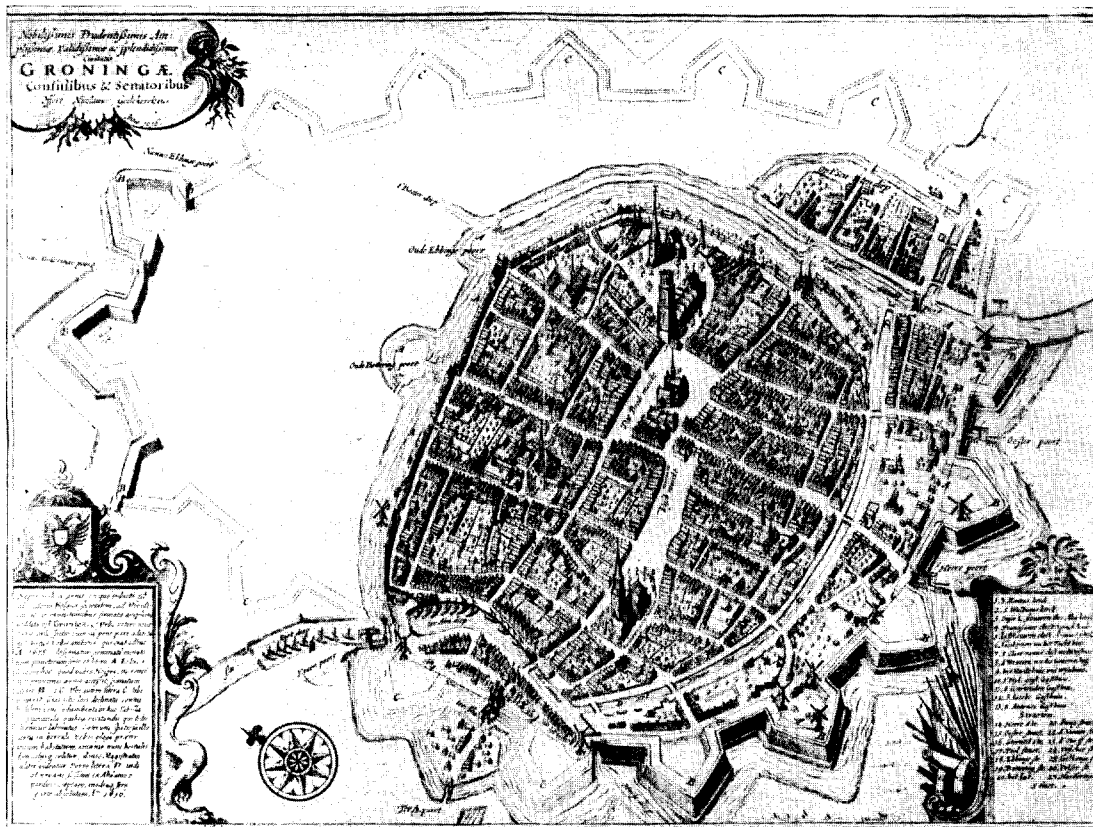
²⁵ Zie bijv. stadsres. 1610 jan. 15.

²⁶ Stadsres. 1612 febr. 15.

²⁷ Idem 1612 juli 9.

²⁸ Idem 1612 aug. 19.

²⁹ Stadsres. 1614 juli 9 en 14 en uitg. miss. 1614 juli 18.

Afb. 1. Plattegrond van Groningen door Nicolaas Geelkerk, 1616, met uitleg van de vestinggordel volgens het in 1614 door Garwer Peters verbeterde plan.

Afb. 2. Herepoort, 1621, toegeschreven aan Garwer Peters; later herbouwd in de tuin van het Rijksmuseum te Amsterdam.

Afb. 3. Academicpoortje, 1614, toegeschreven aan Garwer Peters; afgebroken in 1847. Titelbladzijde van *Effigies & vitae Professorum Academiae Groningae & Omlandiae*, 1654.

Afb. 4. Poort van het Rodeweschuis, 1627, wellicht toe te schrijven aan Garwer Peters. (Foto Steenbergh)

Afb. 5. Toegangspoort tot het Nieuwe Kerkhof, ± 1623, toegeschreven aan Garwer Peters. Tekening C. Pronk, 1754/1756. (Groninger Museum)

den de Staten-Generaal blijk geven de stad krachtig financieel te willen helpen en een „plante” voor de nieuwe uitleg werd met advies van prins Maurits ontworpen. De heer Coenders bracht dit plan in de zomer van 1614 mee van Den Haag, het stadsbestuur beried zich daarover, bedenkingen werden geopperd en daarna kreeg Garwer Peters opdracht een nader „besteck” uit te werken. Nadat de raad mede hiervan kennis had genomen, volgde het besluit mr. Garwer — hun „fabryckmeister” — met Abele Coenders naar de prins te zenden voor het bespreken van enige „swaricheiden in de plante”. Bij hun aanvraag om audiëntie voor hun afgezanten verzochten burgemeesters en raad om 's prinsen raad en advies inzake dit „warck van groete ende sware onkosten”. „Then hogesten reverentlijck” bedankten de stadsbestuurders de prins voor zijn, reeds gebleken, „goede affectie und princelijke genegen wille tott onswart end de welfaert van onse goede stadt” en ze hoopten, dat hij hun het maken van de te bespreken bezwaren niet voor „ongoot” zou afnemen²⁹.

Op 2 augustus 1614 bracht mr. Garwer Peters in de stedelijke raad rapport uit over de onderhandeling met de prins; diens approbatie was verkregen³⁰. Terstond daarop reisde hij, deze keer in gezelschap van de stadssyndicus dr. Casticum naar Leeuwarden af om het ontwerp van de stadsuitleg ook met de stadhouder te bespreken. Hoewel graaf Willem Lodewijk eveneens zijn goedkeuring eraan hechtte, berichtte deze kort daarop, dat zijn regimentshopman Hendrick van der Merwede hem een „desseyng” had laten zien, door deze officier gemaakt, „t'welck int midden compt tusschen dat van syner excellentie ende den ouden wal”. Het leek de stadhouder verstandig toe, dat het stadsbestuur ook daarvan nog eens kennis nam³¹. Dit bracht echter geen wijziging in de plannen van de stad; op 25 maart van het volgende jaar werd besloten over te gaan tot aanleg van „de fortificatie op de grote form end plante”³² (afb. 1).

Bij de verwerkelijking van dit grote plan kreeg Garwer Peters wederom de leiding; als voornaamste figuur werd hij bij de uitvoering geassisteerd door de stadsbouwmeester Jacob Jacobs³³. Garwers salaris van 400 carolusgulden

bleef de stadsrentmeester jaarlijks in de rekening verantwoord als een „onzekere post”. Toen Garwer in 1617 „omme verbeteringe van zijn traktement en commissie” vroeg, wist het stadsbestuur toch wel, wat hij waard was; overeenkomstig het verzoek stelde de stedelijke magistraat zijn jaargeld voortaan op 600 carolusgulden en men noemde hem in dat raadsbesluit niet fabriekmeester, noch mr. Garwer Peters of, zoals nog eerder gebruikelijk was, mr. Garwer Glasmaecker, maar „ingenieur van dese stadt”³⁴ en zijn salaris werd voortaan geboekt onder het hoofd „officianten verdensten”.

De aanleg der Groningse vestingwerken zou Garwer Peters jarenlang werk geven. Behalve als vestingbouwkundige was hij de stad ook op ander gebied van dienst. Om enige voorbeelden te noemen: mr. Garwer peilde in 1611 op last van de stad de sluis en de „mude” (= mond) van het diep bij Termunterzijl. Nadat hij „die goede hoope gegeven [had], nu die mude tho verdiepen, niettegenstaende het water”, werd besloten, dat het zijlvest dit op eigen kosten zou laten doen onder leiding van mr. Garwer³⁵. — Het stadsbestuur wenste in 1612 binnen de stad een doorlopende kanaalverbinding te hebben tussen de A en het Schuitendiep; in verband daarmee bestudeerden burgemeesters en raad „de delineatie oder het ontwerp” van de opgraving van het Kattendiep, door mr. Garwer op papier gezet³⁶. Het graafwerk werd mede onder diens toezicht uitgevoerd³⁷. — Een kanaal naar het Oldambt, tot aan Muntendam, voor het vervoeren van turf en andere zaken per schip naar de stad behoorde tevens tot de wensen van het stadsbestuur, dat in juli 1612 daarover plannen maakte³⁸. De daarop aangevangen grondwerken bij Foxhol, welke jarenlang belangrijke uitgaven vroegen, geschieden onder leiding van mr. Garwer³⁹.

De omschrijving van Garwer Peters' werkzaamheden, welke genoteerd staat bij de verantwoording van zijn traktement van 600 gulden in de stadsrekeningen, deelt dan ook mede, dat hij was aangenomen „tot des stadtz fortificatiewerken, structuren ende eedificeeren, wateringen so wall tho Fossholl ende elders, alss buten ende binnen deser stadt, die rede angefangen ende

³⁰ Idem 1614 aug. 2.

³¹ Reg. Feith 1614 nr. 44 (1614 aug. 13).

³² Stadsres. 1615 maart 25.

³³ Verg. bijv. stadsres. 1616 april 8, 1618 dec. 31 en 1621 maart 2.

³⁴ Stadsres. 1617 febr. 15.

³⁵ Stadsres. 1611 juli 20.

³⁶ Idem 1612 juli 31.

³⁷ Zie ook R.A. IIIa13 1613 aug. 7.

³⁸ Stadsres. 1612 juli 9 en 31.

³⁹ Zie bijv. stadsrek. 1613 f. 399.

noch voorgenomen worden met unsen advis" 40. Men verwacht echter daarbij niet meer, dat ook het volgende tot Garwers taak werd gerekend. Toen in de zomer van 1619 turf uit Foxhol naar Groningen verscheept kon worden, droegen burgemeesters en raad, die van deze turf wilden „beholden so veel als de stadt van doen heeft", Garwer op „met advijs van d'andere heren tot de Foxholster saecken . . . de overige [te] vercopen ten einde also de stadt tot rembursement van de verschotene penningen mach weder geraeken" 41.

Nog is dan geen gewag gemaakt van Garwers arbeid als kaartmaker. Ook als zodanig diende hij de stad. Hij kreeg in 1611 de opdracht een „pertinente caerte" van Ulsda „met die anngrenssende landen end swetenn" te maken 42. Het stadsbestuur „committeerde" Garwer in 1618 om „mit d'eerste ende beste gelegenheit" een „grote ende pertinente caerte" te vervaardigen van de stad en de stadstafel, het Gorecht, de Oldambten „mit den Dullert ende blincken daerinne wesende mit oock alle wateren, wegen ende limiten van dien"; deze kaart zou op het raadhuis worden bewaard en opgehangen „als een secretum, sonder desulve in druck te laten gaen, emants te communiceren offte copie daeruuth te geven" 43.

De provinciale regering had eveneens begrepen, welk een bekwaam man Garwer Peters was en ook zij gaf hem opdrachten, o.a. in 1613, verbandhoudende met graafwerkzaamheden aan het Kolonelsdiep 44.

Meer opmerkelijk is nog een ander werk, dat mr. Garwer Peters ten dienste van de provincie uitvoerde. Hij en Wijbe IJlkes beurden in 1615 „voer t' sluijten van de plaetze voer de hooge schoole" 4350 carolusgulden 45. Het jaar tevoren was de provinciale hogeschool in Groningen geopend en daarvoor waren o.a. twee gehoorzalen ingericht in het oude gebouw van het Vrouw Sywenconvent aan het Broerkerkhof, terwijl een renaissancepoortje, nieuw gebouwd, toegang gaf tot de binnenplaats 46. De betaling heeft op deze verbouwing betrekking. Wijbe IJlkes was de stadstimmerman 47 en wij kunnen ons dus wel een voorstelling maken van zijn aandeel in deze werkzaamheden. Maar welke bijdrage leverde mr.

Garwer in deze samenwerking? En welke architect dankte het poortje zijn ontwerp?

Steeds wanneer Wijbe IJlkes een of andere arbeid voor de stad of de provincie heeft verricht, blijkt uit de betaling daarvan wel, dat hij werk leverde zoals een timmerman-aannemer dat doet 48; van het eigenlijke werk van een architect is bij hem geen sprake. Men zou kunnen veronderstellen, dat noch Garwer Peters noch Wijbe IJlkes het academiepoortje heeft ontworpen, maar een derde. Diens betaling zou dan mede verborgen moeten zijn in de totale som van 4350 carolusgulden, want een afzonderlijke post voor een architectonische tekening komt in de rekening niet voor. Het maken van deze veronderstelling lijkt evenwel overbodig, wanneer wij weten, dat Garwer Peters zelf bouwwerken heeft ontworpen, o.a. een ontwerp maakte voor een nieuwe waag.

Reeds in 1612 kwam de bouwvalligheid van de waag, toen nog gevestigd in de benedenverdieping van het raadhuis, in de raad ter sprake 49. Langdurig overwoog men de mogelijkheid van herstel zowel als van verplaatsing en zo doende kreeg mr. Garwer in 1616 de opdracht een „besteck und overslach van kosten" te maken 50. Kort daarop viel het besluit, dat mr. Garwer, wanneer hij terug was uit Emden, „2 proieter maken sall, het eene vant warck int wijde uthstellen . . . end t'ander, dewijle tvoers. warck int wyde groot gelt costen will, daer tho de stadt niet wall versien, ter plaetzen daer die wage nu is" 51. De slechte staat van de stadskas, waaruit ieder jaar opnieuw terdege voor de vestingwerken moest worden geput, was er de oorzaak van, dat de stad zich voorlopig voor waagdoeleinden tevreden stelde met een eenvoudige overkapping op het westelijk deel der markt.

Men ziet, burgemeesters en raad achtten mr. Garwer in staat een waaggebouw naar hun zin te ontwerpen; de architectuur van een poortje, zoals dat voor de academie in 1614 is gebouwd, kan hem, die als glazenier toonde artist te zijn, gerustelijk worden toegerekend.

De sculptuur van dit renaissancepoortje, dat in 1847 is afgebroken, heeft een opmerkelijk facet, namelijk figuurtjes met enigszins ontplooid vleugels zijn aan weerszijden in de contour

1616 f. 515v.

46 J. Huizinga, „Geschiedenis der universiteit gedurende de derde eeuw van haar bestaan", *Academia Groningana MDCXIV-MCMXIV*, Groningen 1914, 1 vlg., ald. 25.

47 Zie bijv. stadsrek. 1614 onder „officianten ver-

40 Zie bijv. stadsrek. 1617 f. 271v.

41 Stadsres. 1619 juni 14.

42 Idem 1611 juli 20.

43 Stadsres. 1618 febr. 19.

44 Verg. rek. prov. 1613 f. 52 en 1615 f. 107.

45 Rek. kloosterg. 1615 f. 556; zie verder idem

van de geveltop opgenomen (afb. 3). Dit is een architectonische bijzonderheid, die wij in min of meer gewijzigde vorm aan meer Groningse gebouwen uit de eerste decennien der 17de eeuw kunnen waarnemen. Enkele van deze gevels zijn door de tijden heen gespaard gebleven, andere zijn slechts van afbeeldingen bekend.

Dr. Elisabeth Neurdenburg heeft reeds op de verwantschap tussen een aantal Groningse gevels gewezen⁵². Zij ging bij haar belangrijke beschouwing daarover uit van een huis met een bijzonder fraaie façade, dat vroeger, voor het oorlogsgeweld der bevrijdingsdagen van 1945 over Groningen had geraasd, aan de oostzijde van de Grote Markt stond (afb. 6). Het is lange tijd, van 1774 af, in gebruik geweest bij „de groote sociëteit”. Weliswaar waren in de 19de eeuw de ramen ervan verknoeid en had men een zonderlinge veranda met gietijzeren pilaren en tierlantijnen vóór de benedenverdieping gebouwd, waarvan de overkapping weer werd afgebroken, maar de topgevel bezat zulk een charme en de veelheid van lijnen was zo zwierig en toch krachtig, in harmonisch samenspel gecomponeerd, dat het geen twijfel leed of slechts een begaafd kunstenaar kon de schepper van dit huis zijn geweest. Met Elisabeth Neurdenburg bekijken wij de top van dit huis wat nader.

Wij zien aan de zijkanten der vleugelstukken ter weerszijden van de drie vensters monstertieren ook wel chimaeren genoemd; het bandwerk loopt hier naar boven toe uit in een soort drakenkop. Twee kariatiden, elkaar rakende met de vlucht van haar vleugels, houden hun lichamen krachtig achterovergebogen in een s-vorm; zij schragen het fronton. De forse armen van deze vrouwenfiguren houden de slippen van een smalle geschulpte doek met vruchtenmotieven vast, welke afhangt over het ovale venster. De voluten met leeuwenpoot, waarin de lichamen van deze kariatiden eindigden, sluiten naar beneden en opzij aan bij het platte band- en omkrullende rolwerk, dat eindigt in ram-achtige mensenhoofden, die zich aan de zijkanten op de afsluitende lijst bevinden. Obeliskken, ter halve hoogte geplaatst, verlevendigen de schuine gevellijn en verbreden voor het oog de geveltop; bo-

denst”.

⁴⁸ Zie bijv. rek. kloosterg. 1609 f. 491^v vlg., 1616 f. 511.

⁴⁹ A. T. Schuitema Meijer, „De plaats van het waaggebouw te Groningen”, *G.V.A.* 1956, 68 vlg.

⁵⁰ Stadsres. 1616 jan. 2, verg. 1615 nov. 14.

venop staat op een console, in het midden van een gebroken fronton, een schilddragend leeuwtje, welke met de obeliskken een uiterst verfijnde contour, met omhoogstrevende lijnen, vormt. Om het ovale venster is eenzelfde diamantkopversiering aangebracht als in de bogen boven de overige vensters van de top, waarbij de middelste een schelpmotief overspant, dat juist in Groningen veelvuldig boven vensters en deuren voorkwam; de zijvensters zijn echter afgedekt door een gevleugeld engelenkopje. Fijne krullende takjes vergezeld van evenzeer krullende uitgeschulpte blaadjes en bloempjes vormen met vruchtmotieven de verdiept liggende achtergrond tussen het bandwerk.

Elisabeth Neurdenburg wijst erop, dat juist deze topgevel het voorbeeld moet zijn geweest voor de aanverwante gevels in de stad Groningen. Zij neemt aan, dat dit huis in of kort na 1615 is gebouwd. De andere gevels zijn volgens haar van latere datum. Wanneer wij op de door haar opgesomde huizen letten, zoals het huis Quintus (Zerkenhuis) in de Oosterstraat, het Bontehuis aan de Vismarkt op de oostelijke hoek van de Pelsterstraat, het huis aan de Ossenmarkt (thans nr. 5) en het Goudkantoor, dan komt dit inderdaad naar de tijd wel uit. Maar hoe valt dan de aanwezigheid van de gevleugelde figuurtjes aan de niet door haar genoemde Academiepoort te verklaren? Dit motief, dat Elisabeth Neurdenburg in min of meer gewijzigde vorm aan de drie huizen aanwijst, is volgens haar afgeleid van de kariatiden aan het huis aan de Grote Markt.

De artistieke bouw van het huis aan de Grote Markt is Elisabeth Neurdenburg wel geneigd toe te schrijven aan het talent van een bekwaam Vlaams ornamentmeester, bij het huis aan de Ossenmarkt doelt zij op een plaatselijk bouwmeester. In beide gevallen noemt zij geen naam. Juist omdat het huis aan de Ossenmarkt van mindere kunstzin getuigt, is het nauwer verwant met de Academiepoort en andere bouwwerken; de veel kunstzinniger gevel aan de Grote Markt vertegenwoordigt een klasse op zich zelf. De reden tot toekenning aan een plaatselijk bouwmeester heeft het huis aan de Ossenmarkt m.i. gemeen met de overige gevels, met uitzondering

⁵¹ Idem 1616 maart 30.

⁵² „Het ornament aan de topgevels uit de eerste helft der zeventiende eeuw in de stad Groningen”. *Oudb. Jb.* = *Bull. N.O.B.*, 3de s. 11 (1931), 155 vlg.

dus van het huis aan de Grote Markt. Als men met Elisabeth Neurdenburg aanneemt, dat laatstgenoemd huis tot voorbeeld heeft gestrekt van plaatselijke bouwkunst, en dit lijkt inderdaad zeer aannemelijk, dan moet bijgevolg dit pand reeds vóór 1614 (het bouwjaar der academiepoort) zijn pronkgevel hebben bezeten. Hoe komt Elisabeth Neurdenburg echter aan haar tijdsbepaling? En valt soms te bewijzen, dat deze gevel van oudere datum is?

De datering ontleende Elisabeth Neurdenburg aan mr. J. M. A. Roelants, die een beschrijving geeft van dit pand in zijn uitgave *De groote sociëteit te Groningen*, verschenen in 1915 bij het 150-jarig bestaan van deze vereniging. De auteur vond bij historisch onderzoek, dat het bewuste pand, welks gevel twee sierstenen met het wapen der familie Panser bevatte, bewoond was door Sicke Panser, toen op 24 april 1624 het aangrenzende perceel, ten zuiden ervan gelegen, werd verkocht. Verder was hem bekend, dat de curatoren van de hogeschool het huis van Sicke Panser aan het Broerkerkhof in 1615 aankochten om daarin de academische bursse te vestigen. „Men kan dus aannemen”, aldus de conclusie van Roelants, „dat hij [= Panser] na het verkoopen van zijn huis op het Broerkerkhof aan de oostzijde van de Breede Markt [= Grote Markt] is gaan wonen”. Aldus voortredenerende meende Elisabeth Neurdenburg: „Het ligt dus voor de hand, dat het huis toen is gebouwd, d.w.z. omstreeks 1615 en in elk geval vóór 1624”.

Deze hypothese is wel heel licht gefundeerd. Zo is in het geheel niet bewezen, dat Sicke Panser zijn huis aan het Broerkerkhof zelf bewoonde en derhalve omstreeks 1615 moest verhuizen en evenmin lijkt het mij een onomstotelijk feit, dat het betrekken van het huis aan de Grote Markt door Sicke Panser samenvalt met de bouw van dit pand. Mede op grond van gegevens door een uitvoeriger archiefonderzoek aan het licht gebracht, ben ik gaan twijfelen aan de theorie Roelants-Neurdenburg.

Als noorderbuurman van het in 1624 verkochte huis wordt Sicke Panser ook reeds in 1619 genoemd⁵³ en uit enkele aantekeningen uit 1617 betreffende burentwist ontstaan over „seekere stranckettinge ende getimmer” achter

⁵³ R.A. IIIx₄ f. 113v.

⁵⁴ R.A. IIIa₁₈ 1617 febr. 15, 20 en 26. Er was onigheid met de weduwe van rentmeester Harmen Harkens, wier huis ten noorden aan dat van het echtpaar Panser grensde.

datzelfde huis gelegen, blijkt, dat jonker Sicke Panser toen nomine uxoris in deze zaak optrad⁵⁴, waaruit mag worden opgemaakt, dat vrouwe Panser t.a.v. dit pand gerechtigd was.

Sicke Panser huwde 27 januari 1611 met Anna Thedema. Hij was een Ommelander jonker, „arf-hoevelinck” tot Vierhuizen, waar zijn borg „Panser” stond; zij was een dochter van de bekende Groningse burgemeester Johan Thedema en Eemcke Tamminga. Het echtpaar overleed kinderloos, Sicke op 2 juni 1625⁵⁵, Anna later⁵⁶. Het huis aan de Grote Markt, waarvoor in rechte Sicke Panser namens zijn vrouw optrad, was Thedema-bezit; in 1604 wordt genoemd het huis van Thedema, staande aan de oostzijde van de Grote Markt, bij de „Moysesput”. Bekend is, dat deze put zich bevond bij het huis, waarin later „de groote sociëteit” was gevestigd⁵⁷. Burgemeester Johan Thedema was toen al lang overleden; hij stierf 29 januari 1592⁵⁸. Het huis treft men in 1638 aan als bestanddeel van de gezamenlijke nalatenschap van vrouwe Panser, haar moeder en haar broeder Johan⁵⁹. Het is zeer wel denkbaar, dat het echtpaar Panser zich terstond na het huwelijk aan de markt vestigde, in dit huis van de familie der bruid.

De gevelstenen met het wapen Panser leveren geen bewijs op, dat juist Sicke Panser het huis zou hebben doen bouwen. Integendeel. Elisabeth Neurdenburg, die dat wel suggereert, merkt betreffende deze stenen op: „De wapens zijn blijkens de vroege zwikvullingen en de eigenaardige plaats, die zij tusschen de vensters innemen, wel uit een ouder bouwwerk, de vorige woning of misschien wel den borg, hierheen overgebracht, en dus niet voor dit huis ontworpen”. Deze oplossing van het raadsel, waarvoor de gevelstenen de aandachtige toeschouwer van het pand plaatsen, komt mij voor uit nood te zijn voortgekomen. Wie geeft opdracht tot het bouwen van zulk een kostbare gevel en laat dan enkele minder fraaie gevelstenen daarbij inknutse-len? Was gehechtheid aan deze stenen daarbij de drijfveer? Die veronderstelling lijkt mij een psychologisch anachronisme en valt overigens moeilijk te rijmen met de kunstzin van de opdrachtgever, waarvan de gevel getuigt. Bovendien, hoe groot was dan wel het toeval, dat twee stenen op een voor deze gevel bruikbaar

⁵⁵ J. Zijlma, *De Marne*, 1884, 97.

⁵⁶ Zie bijv. R.A. IIIa₂₈ 1629 mei 13.

⁵⁷ R.A. IIIa₉ 1604 juni 30 en 1605 jan. 12; verg. *G.V.A.* 1900, 136.

⁵⁸ *Diarium van Egbert Alting*, uitg. door W. J.

formaat in diens bezit waren! M.i. zijn deze gevelstenen „op maat” gemaakt voor de reeds bestaande gevel, toen Sicke Panser het huis betrok of misschien daarin al woonde.

M.a.w. de gevel van het huis Panser, onder welke benaming het pand van „de groote sociëteit” in latere jaren bekend stond, zou van oudere datum zijn, dan Elisabeth Neurdenburg aanneemt. Men kan zich indenken, dat een voor-naam burgemeester als Johan Thedema in zulk een prachtig huis wenste te wonen; van diens weduwe valt dit moeilijker te veronderstellen. Hetgeen impliceert een waarschijnlijke bouwdatum van voor Johan Thedema's dood, dus van vóór 29 januari 1592.

Bij deze hypothese is het niet lastig te raden, welk wapen geprikt heeft op het schild, dat het oorspronkelijke leeuwje, staande in het gebroken fronton boven op de gevel, vasthield; dat leeuwje is verloren geraakt, het werd in 1887 vervangen door een nieuw. Het wapen Thedema zal „in top” hebben gestaan, toen het echtpaar Panser het huis ging betrekken. De Ommelander hoveling Panser kwam als het ware inwonen in het huis van de dochter uit het aanzienlijke geslacht der Thedema's. Dat hij daarom zijn wapen mede in de gevel liet aanbrengen, valt dan wel te begrijpen, verklaart het verschil in kwaliteit van beeldhouwwerk en stijl, maar verraadt tevens dat Sicke's ijdelheid het van zijn smaak won.

Alvorens nader de andere, naar bouwstijl verwante gevels, te bespreken, noem ik eerst de bouwwerken, die reeds door andere auteurs op naam van Garwer Peters zijn gezet: de voorgoed verdwenen Steentilpoort van 1620 en de Herepoort, gerenoveerd in 1621 (afb. 2), welke thans nog in herbouw te aanschouwen is in de tuin van het rijksmuseum te Amsterdam. Beide poorten kregen een façade van natuursteen; de Herepoort bezat aan beide zijden van de doorgang twee Toscaanse halve zuilen, waartussen nissen, en een Toscaans entablement, het fries werd nog versierd door basreliëfs, met een voorstelling van kanonnen en wapentrofeën. De Herepoort werd in 1621 „gerenoveerd” d.w.z. de poort, welke deel uitmaakte van de in de jaren 1607-1612 aangelegde fortificatie aan de zuidkant der stad, kreeg vermoedelijk toen de gevel, welke overeenkwam met die der Steentilpoort.

Formsma en R. van Royen = *Rijks Gesch. Publicatiën*, grote serie 111, Den Haag 1964, 845.

⁵⁹ Reg. Feith 1638 nr. 4.

⁶⁰ De Oosterpoort, zoals die bekend is van afbeeldingen, dateert van na het beleg in 1672.

Laatstgenoemde poort behoorde tot de fortificatie aangelegd volgens het in 1614 door Garwer Peters verbeterde plan ⁶⁰. De Apoort, gebouwd in 1623, maar later — in 1656 of 1657 ⁶¹ — van een bovenverdieping voorzien, meen ik, met de toenmalige andere poortgebouwen der nieuwe omwalling eveneens te mogen aanwijzen als werk van de ingenieur der stadsfortificatiewerken, Garwer Peters.

Vier poortjes, waarvan het ontwerp mede aan mr. Garwer mag worden toegeschreven, hebben vroeger gestaan op het Nieuwe Kerkhof; omstreeks 1623 zijn ze gebouwd, één aan iedere zijde van wat toen nog heette het nieuwe St. Walburgskerkhof in de nieuwe, noordelijke uitleg der stad (afb. 5). Het waren alleraardigste bouwwerkjes, met een bovenversiering van bandwerk in ronde vormen. De toeschrijving aan Garwer Peters baseer ik op het volgende.

Het volledige bewijs, wie de bouwmeester van een bouwwerk uit vroegere eeuwen is geweest, is slechts zelden te leveren. Bij particuliere bouw zijn de desbetreffende stukken, als ze al bestaan hebben, meestal verloren gegaan. Wanneer een officiële instantie door „eigen mensen” een werk liet uitvoeren, werd de naam van de bouwmeester doorgaans niet expresselijk genoemd. Voor hun poortjes op het nieuwe St. Walburgskerkhof hadden de voogden niet de beschikking over „eigen mensen” en ik meen daarom twee posten van 21 en 150 carolusgulden, resp. uitbetaald aan mr. Garwer Peters en de „harthouwer” Hans Cronenborch, welke posten niet nader zijn toegelicht, maar „doer ordonantie des erbaren rades” slechts enkele dagen na elkaar werden betaald ⁶², te mogen interpreteren als betalingen aan de bouwmeester voor zijn ontwerp en eventuele verdere bemoeiingen en aan de „harthouwer” voor geleverde materialen en de bewerking van natuursteen. Kwitanties van Hans Cronenborch voor soortgelijke leveranties aan de stad gedaan zijn bewaard gebleven ⁶³. Andere betalingen betreffende deze poortjes werden in de rekeningen der St. Walburgskerk niet aange troffen.

Jacob Jacobs, de stadsbouwmeester die steeds zo geheel in de schaduw van de bekwame ingenieur der stad zijn werk heeft verricht, overleed in 1623. Tot zijn opvolger koos de stedelijke re-

⁶¹ Rek. prov. van die jaren.

⁶² Rek. St. Walburgskerk 1622-1628 resp. uitg. 1624 en extra-ord. uitg. 1623.

⁶³ Bijv. stadsrek. 1621 f. 468, 1622 f. 468^v, 1627 f. 477 bijl.

gering mr. Garwer Peters, die op 18 april de eed bij de aanvaarding van zijn nieuwe ambt presteerde⁶⁴. Voor hem was de benoeming eigenlijk geen verbetering van positie; Garwers „commissie op de fortificatiën” kwam daarmee te vervallen. De uitvoering der vestingwerken liep op haar einde en het zal mr. Garwer verstandig hebben toegeleken daarom de post van stadsbouwmeester te ambiëren. Het lagere traktement aan deze functie verbonden was wel een bezwaar, maar de stad stond hem direct bij zijn eedsaflegging 200 carolusgulden extra toe — „eens voor al” werd daarbij bepaald. Op deze restrictie zou men echter terugkomen; in 1626 begreep het stadsbestuur deze capabele man niet minder dan voorheen te kunnen laten verdienen. Weliswaar bleef het jaarsalaris van de bouwmeester op 400 carolusgulden, maar besloten werd mr. Garwer Peters gedurende zijn ambtsperiode 200 gulden per jaar meer te geven „voor extraordinaris diensten”⁶⁵, zodat hij dus een even groot inkomen toucheerde als vroeger. Bovendien maakte de stedelijke regering het mr. Garwer gemakkelijker om dit ambt waar te nemen, door naast hem een „onderbouwmeester” aan te stellen, welk ambt tevoren niet bestond. Als zodanig werd op 10 juli 1624 benoemd Johan Isbrant, op een salaris van 250 gulden, te betalen uit het „ingenieurstraktement”, dat voortaan immers niet langer aan mr. Garwer Peters behoefde te worden uitbetaald. „Wegen het pericul van gevangen te worden” verzocht het stadsbestuur in 1626 aan de Raad van State of de bouwmeester Garwer Peters geplaatst mocht worden „op de staet van dese provincie als ingenieur sonder tractement” en ook voor de onderbouwmeester schijnt deze maatregel te zijn getroffen⁶⁶.

De aanvaarding door Garwer Peters van zijn nieuwe functie weerhield het provinciaal bestuur er niet van hem ook voortaan herhaaldelijk werkzaamheden op te dragen. De stadsambtenaar bleef dienstreizen maken in opdracht van de provincie⁶⁷, visiteerde o.a. „het diep van Leeuwarden”⁶⁸, en als kaartmaker reisde Garwer met de rentmeester der provincie op 19 maart 1626

naar Rottum om het corpusland van het voormalige klooster Rottum met de daarbij behorende hoven, tuinen, singels en grachten in kaart te brengen⁶⁹. Voor provinciale dijkwerken werd hij om advies gevraagd⁷⁰. In het bijzonder maakten de provinciale heren van zijn diensten gebruik voor de verbetering en verfraaiing van het stadhoudershof te Groningen⁷¹. Mr. Garwer vervaardigde een „project” voor een „gaerde”, een tuin, achter dit gebouw en hij moest tevens een bestek leveren voor het bouwen van „turfhuisen, stallingen ende gallerie”. Het aanbrenge van een trap, welke vanuit de „saletten” van de stadhouder zou leiden naar de „gaerde”, werd hem nog in 1629 opgedragen; als materiaal daarvoor kreeg hij mede de beschikking over de „sarcken” uit Thesinge, denkkelijk van het klooster, dat daar oudtijds stond⁷².

Voor de stad verfraaide Garwer Peters als stadsbouwmeester het exterieur van het raadhuis. Behoorde deze arbeid soms tot de „extraordinaris diensten”, waarvoor hem jaarlijks 200 gulden boven zijn salaris werd toegekend? In ieder geval, hij kweet zich op bijzonder geslaagde wijze van deze opdracht. De magistraten wensten voor zich een zetel te bezitten, welke adequaat zou zijn aan de betekenis der stad. Zij wilden een „formiel” raadhuis hebben⁷³ en daarom moesten wel allereerst enige aanbouwsels, waardoor het raadhuis in de loop der tijden een wat rommelig aanzien had verkregen, worden afgebroken. Sinds lang liep het stadsbestuur rond met plannen om voor langs de middenbouw tussen raad- en wijnhuis, waarin o.m. de vertrekken van de hoofdmannenkamer lagen, een galerij te doen bouwen. Uiteindelijk kwam het tot verwezenlijking van dit voornemen⁷⁴. Tevens werd toen besloten tot aanleg van een „plein” aan de noordzijde van dit gebouw⁷⁵; op deze plaats zou men, ongehinderd door paarden en wagens, kunnen wandelen en luisteren naar de muziek van de stadsspeellieden, die op de nieuwe galerij muziek maakten. Mr. Garwer Peters leverde zelf het „project” voor dit plan, dat overigens pas na zijn dood werd uitgevoerd⁷⁶.

⁶⁴ Stadsresolutieboek.

⁶⁵ Idem 1626 april 7, stadsrek. 1626 f. 441.

⁶⁶ Idem 1626 okt. 7 en dec. 16.

⁶⁷ Rek. prov. 1625 f. 90.

⁶⁸ Res. gedeputeerde staten 1626 juni 15.

⁶⁹ Rek. kloosterg. 1626 f. 669v.

⁷⁰ Rek. prov. 1623 f. 127.

⁷¹ Res. ged. st. 1626 sept. 16, res. staten 1626 maart 30, juni 21, rek. prov. 1627 f. 210v, 1629 f. 285.

Verg. R. van Dellen, *Van prefectenhof tot prinsenhof*, Groningen 1947, 204.

⁷² Res. ged. st. 1629 febr. 14.

⁷³ Stadsres. 1624 juli 19.

⁷⁴ Zie A. T. Schuitema Meijer, *De raadhuisen van de stad Groningen*, Groningen 1962, 25 vlg.; stadsres. 1624 juli 10 en aug. 7.

⁷⁵ Stadsres. 1624 dec. 16 en 18.

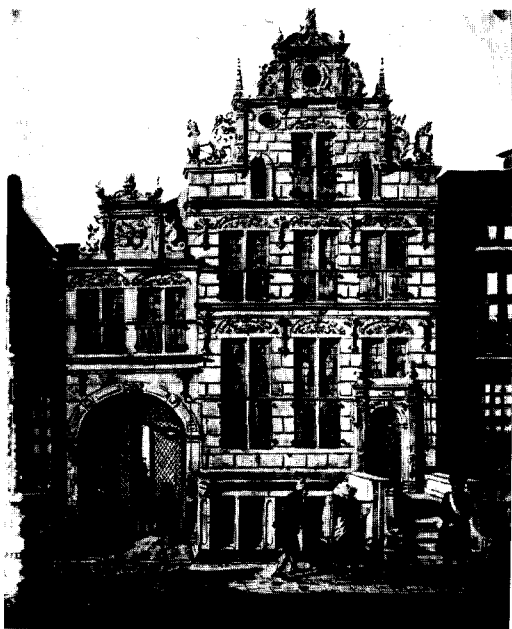
⁷⁶ Stadsrek. 1631 f. 335 bijl.

Afb. 6. Huis Panser aan de oostzijde van de Grote Markt, wellicht vóór 1592; verwoest 1945. (Foto Kramer)

Afb. 7. Huis Cardinaal in de Kijk in 't Jatstraat, 1559, de gevel later in enigszins gewijzigde vorm herbouwd naast het provinciehuis. (Foto Kramer)

Afb. 8. Zerkenhuis in de Oosterstraat, 1617, wellicht toe te schrijven aan Garwer Peters; afgebroken in 1865/66. Aquarel J. Ensing. (Groninger Museum)

Afb. 9. Bontehuis aan de Vismarkt, hoek Pelsterstraat; voorgevel 1622, wellicht toe te schrijven aan Garwer Peters; gesloopt in of kort vóór 1857. Aquarel A. J. van Prooijen. (Groninger Museum)

Afb. 10. Ossenmarkt 5, 1624, wellicht toe te schrijven aan Garwer Peters. Ingangspartij 1723.

(Foto Kramer)

Het meest in het oog vallende was echter de nieuwe royale bordestrap, die opleidde naar de eveneens nieuwe, ruime hoofdingang, met zijn omlijsting van natuursteen in classicistische stijl (afb. 11). Boven de deur stond voortaan vrouwe Justitia, houdende in haar rechterhand een verguld zwaard en in de linker een weegschaal, aan haar voeten bevond zich het stadswapen in beeldhouwwerk en daaronder het jaartal der verbouwing, 1625. Leeuwen op de balustrade van het bordes toonden wederom het wapen der stad Groningen ⁷⁷.

Ook het ontwerp van deze fraaie entree zal aan het brein van de stadsbouwmeester zijn ontsproten. De stadsrekening vermeldt geen desbetreffend bedrag. Wel blijkt uit een betalingspost, dat mr. Hans Cronenborch, de „harthouwer”, in 1626 een bedrag van 874 carolusgulden en 7 stuiver ontving „van sekere warcken tot dienste van de stadt gemaket” ⁷⁸. Deze betrekkelijk grote som doet vermoeden, dat hiermede beloond werd een leverantie van bewerkt hardsteen, welke gediend heeft voor de verfraaiing van het raaden wijnhuis.

In de tijd van het bouwmeesterschap van Garwer Peters viel ook de herbouw van het bovenste gedeelte van de Martinitoren, dat in 1577 was afgebrand, toen de Groningers in blijdschap over het wegtrekken van het Waalse garnizoen teertonnen op de toren in brand staken. Dit nieuwe, eenvoudige renaissance topgedeelte, minder hoog dan het oorspronkelijke, bestaat uit twee houten ajour verdiepingen, welke een grote, open achtkantige peer dragen, waarboven een windvaan met paardje oprijst. De herbouw vond zonder twijfel onder leiding van bouwmeester Garwer Peters plaats en wellicht naar zijn ontwerp.

De vraag of mr. Garwer Peters ook in de particuliere sector heeft gebouwd, valt niet met zekerheid te beantwoorden; geen enkel archiefstuk levert daarvoor bewijs. Toch ligt het voor de hand, dat hij dit wel gedaan heeft. Immers oorspronkelijk verdiende hij als „glasmaecker” de kost en daarom zal hij zeker ook van zijn be-

kwaamheid als bouwmeester financieel profijt hebben willen trekken.

Reeds werd gezegd, dat de gevels van enkele Groningse huizen een opmerkelijke, bouwkunstige verwantschap vertonen; daartoe behoorde ook het huis „Quintus”, aldus genoemd naar de familie, die het in de 19de eeuw — tot de afbraak — bewoonde. In de wandeling heette dit, in de Oosterstraat staande, huis veelal het Zerkenhuis, naar de bekleding van de gehele voorgevel met natuursteen. Het moet blijken het jaartal, in cartouche boven de deur aangebracht, gedateerd worden op 1617 ⁷⁹ en werd gebouwd in opdracht van Hindrick Robers en diens vrouw Hindrickjen van Deest. Het pand dat daardoor werd vervangen, had vrouwe Robers geërfd van haar in 1616 overleden vader, de stadsrentmeester Johan van Deest. De enige afbeelding, die er van dit met beeldhouwwerk beladen woonhuis en het aangrenzend poortgebouwtje in zijn geheel bekend is, een aquarel van J. Ensing (afb. 8), verschaft slechts een onduidelijke voorstelling. Aan de topgevel ontwaart men toch wel nog de figuurtjes, gelijkend op die van het Academiepoortje; zij waren zeker evenals daar veel minder sterk geproportioneerd dan bij het huis Panzer. De voordeur van het Zerkenhuis was besloten tussen Ionische zuilen, welke getuigen van des bouwmeesters liefde voor het classicisme. Ook dit pleit ervoor Garwer Peters de eer te geven in hem de bouwmeester te zien; door zijn Here- en Steentilpoorten en de, naar de afbeeldingen laten raden, meer verfijnde hoofdingang van het raadhuys weten wij, dat hij deze trek bezat.

Bij de topgevel van het Zerkenhuis valt op de dominerende rol van de verticale lijnen ten opzichte van het horizontale lijstwerk. Dit heeft het niet gemeen met het huis Panzer, wel met de topgevel van het Bontehuis aan de Vismarkt. Deze twee gevels zijn minder rank van opbouw. Het lijkt wel of de bouwmeester zich enigszins heeft laten beïnvloeden door een ander opmerkelijk specimen van bouwkunst in Groningen, het huis Cardinaal van 1559. Dit zuiver re-

⁷⁷ Schuitema Meijer, *o.c.*, 27 vlg.

⁷⁸ Stadsrek. 1626 f. 436v, verg. R.A. IIIa₂₀ 1626 juni 24; over slijpen van beitels zie R.A. IIIa₂₄ 1624 jan. 12 en IIIa₂₅ 1624 maart 9.

⁷⁹ Zie A. T. Schuitema Meijer, „t Sarckenhuys” te Groningen”, *Maandblad Groningen* 2 (1960), 83 vlg. In dat artikel schreef ik, dat het huis in 1647 was gebouwd; daarbij ging ik af op hetgeen de laatste bewoner, mr. J. H. Quintus zelf daaromtrent meedeelde

(zie mijn artikel „Van een groen dal en een blauw huis; het landgoed Groenestein te Helpman”, *G.V.A.* 1958, 43 vlg.). Ook ds. J. Posthumus plaatste op zijn detailtekening van ca. 1865, welke het huis in zijn verschrikkelijk verval laat zien, het jaartal 1647 boven de deur. Anders echter J. Ensing, en ik meen, nu ik deze gevel nader met andere Groningse huizen heb vergeleken, op diens accuratesse te moeten vertrouwen.

naissancegebouwtje met een gevel opgetrokken uit natuursteen, is thans enigszins gewijzigd herbouwd als conciërgewoning bij het provinciehuis (afb. 7).

Op de vage afbeeldingen, die van het Bontehuis nog aanwezig zijn, vallen eveneens aanverwante gevelmotieven te bespeuren (afb. 9). Het ook hier in cartouche aangebrachte jaartal 1622 geeft voor dit huis zeker niet het bouwjaar aan, maar dat van een verbouwing. Dit pand was in opzet zonder twijfel een z.g. steenhuis, een massief huis van een eenvoudig patroon, gebouwd door een vooraanstaand geslacht in het middeleeuwse Groningen en op verdediging ingesteld. De renaissancetop en -voorbouw zullen evenwel van 1622 dateren.

Het beeldhouwwerk van een omstreeks 1624 gebouwd huis aan de Ossenmarkt valt veel beter te bekijken, aangezien dit huis, gelukkig, nog gespaard is gebleven (afb. 10). Het heeft een top, die in zijn opbouw overeenkomst vertoont met die van het huis Panser. Het drietal vensters is naar het fatsoen van dat huis overgenomen en zelfs eenzelfde afwisseling in de versiering der boogvullingen is hier toegepast; rijker dan bij het huis Panser is echter de variatie in de versiering der bogen zelf. De uitgebogen, voluutachtige vrouwen, welke als kariatiden het fronton droegen bij het huis Panser, ziet men hier omgewerkt tot werkelijke voluten; evenmin als de figuurtjes bij de Academiepoort, het Zerkenhuis en het Bontehuis hebben zij een dragende functie; de vrouwenhoofden zijn vrijwel los op de voluten gezet. De bekoorlijkheid van het lijnenspel bij het huis Panser, te danken aan de begaafdheid van een meester in de ornamentiek, is hier niet geëvenaard; een verschil in kwaliteit is zeker merkbaar, hetgeen dan ook Elisabeth Neurdenburg deed denken aan een plaatselijk bouwmeester. Ditzelfde is het geval bij de twee andere gevels⁸⁰.

Het ligt voor de hand hiervoor de naam van de toch ook begaafde Groningse mr. Garwer Peters te noemen, verwantschap met van hem bekend werk meen ik te hebben aangetoond. Bij het ontwerpen van deze façaden heeft hij zich

dan kennelijk laten inspireren door de schoonheid van het huis Panser in de eerste plaats, maar daarnaast wellicht tevens door die van het oudere huis Cardinaal. Wat misschien nog meer tot deze hypothese, dat Garwer Peters de bouwmeester ervan was, doet neigen: Groningen kende vermoedelijk in de bouwjaren van deze panden geen ander bouwmeester, die verstand had van het ontwerpen van zulke gevels; in 1633, toen Garwer al overleden was, zou een zich te Groningen ophoudend beeldhouwer althans de verzuchting slaken, dat niemand in de stad verstand had van „architech”⁸¹.

De gevleugelde figuurtjes aan het Zerkenhuis en het Bontehuis noemt Elisabeth Neurdenburg overgangsvormen van de kariatiden aan het huis Panser naar het voluutvormige type van het huis aan de Ossenmarkt. Het verschil in overigens verwante gevelmotieven behoeft niet geheel te worden toegeschreven aan veranderde opvattingen van de bouwmeester, de ontwerper der gevels. Bij de details kan de oorzaak hierin liggen, dat men te doen heeft met werk van verschillende „harthouwers”. Bij archiefonderzoek krijgt men de indruk, dat slechts weinige van dergelijke vaklieden, die het beeldhouwen verstonden, in Groningen gevestigd waren. Aan de bouw van het provinciehuis werkte in 1601 als „harthouwer” mr. Beerndt Sporck⁸², wiens kinderen enkele jaren nadien als wezen te Leeuwarden worden aangetroffen⁸³. Vermoedelijk heeft deze beeldhouwer daar ook zelf gewoond. Het beeldhouwwerk in de twintiger jaren der 17de eeuw blijkt vaak van de hand van de reeds genoemde mr. Hans Cronenborch te zijn⁸⁴. Deze huwde 7 januari 1621 met Swaantien Jans (Wachter), van Bentheim; de bruidegom was herkomstig uit Aken en wordt bij de proclamatie van zijn tweede huwelijk op 25 januari 1623, met Anneten (Anneke), dochter van Derck Leyendecker, „bilthouwer van Aken” genoemd. Kort daarop werd aan de „harthouwer” Hans Kroenenborch het burgerschap verleend. Nog in 1631 was hij in Groningen werkzaam⁸⁵.

Het motief van de gevleugelde voluut met — zoals Elisabeth Neurdenburg het kenmerkend uit-

daarvoor ontworpen.

⁸⁰ Zie blz. 118.

⁸² Rek. prov. 1601; hij ontving 310 gulden 5 stuiver „ter cause van den steenwercken”.

⁸³ D. J. van der Meer, „Schilders in Friesland in de 16e eeuw”, *De vrije Fries*, 46 (1964), 214 vgl. ald. 236.

⁸⁴ Zie bijv. ook stadsrek. 1627 f. 477 bijl.

⁸⁰ Het z.g. „Huis met de schone gevel”, vroeger staande aan de Grote Markt, maar tijdens de bevrijding in 1945 verwoest, liet eveneens voluten met daarop geplaatste vrouwenhoofden zien. Deze gevel moet enkele keren zijn verbouwd. Het beeldhouwwerk van de top zal, gelet op de aanwezigheid van het voor Groningen bekende motief, wellicht uit de jaren van mr. Garwer Peters dateren; denkkelijk is het door hem zelf

drukt — onorganisch daarop geplaatst vrouwenhoofd, gelijk dit voorkomt aan de topgevel van het omstreeks 1624 gebouwde huis aan de Ossemarkt, maakt ook deel uit van het beeldhouwwerk van een bekoorlijk en nog bestaand poortje in de Rodeweeshuisstraat (afb. 4). Dit poortje gaf oorspronkelijk toegang tot het Rode- of Burgerweeshuis, waarvan het gebouw thans voor andere doeleinden gebruikt wordt. In opdracht van de bouwmeesters (= bestuurders) van de Groningse gilden is het in 1627 gebouwd. Ook daaromtrent zijn geen gegevens uit archieven te voorschijn gekomen. Toch lijkt de naam van dezelfde bouwmeester ook hier weer in de gevelmotieven verborgen te zijn; de gildebestuurders zullen mr. Garwer Peters, belangrijk man in de toenmalige samenleving en bekwaam bouwmeester, bij hun keuze van architect — zo ze al keuze hadden — moeilijk hebben kunnen passeren!

Na een arbeidzaam leven stierf mr. Garwer Peters kort voor 14 november 1629, op welke dag de onderstadsbouwmeester Johan Isbrants benoemd werd tot zijn opvolger⁸⁵. Garwers vrouw was haar man reeds voorgegaan in de dood, kinderen liet het echtpaar niet achter; het is niet bekend of er kinderen zijn geweest. Op 15 februari 1630 vond de boedelscheiding plaats zowel van zijn als haar erfenis⁸⁷. Van zijn kant erfden slechts twee nichtjes, Petertien en Grietien Jansen, dochters naar men mag aannemen van zijn bovengenoemde broeder Jan Peters, die wij in 1588 eveneens als glazenmaker aantreffen. Grietien Jansen was enkele jaren tevoren, namelijk op 2 september 1627 als weduwe van een zekere Jacob Peters te Emden in Groningen opnieuw in het huwelijk getreden en wel met Andrees Jakops. Dit echtpaar werd eigenaar van het huis, dat mr. Garwer Peters zelf heeft bewoond aan de Vismarkt en dat in 1647 wederom verkocht zou worden, aangeduid dan met de woorden: „daer tegenwoordich Antwarpen uythanght”⁸⁸. Het stond aan de „Cremerrype”, zo ongeveer in het midden tussen de Gulden- en Stoeldraaierstraat.

Met de dood van Garwer Peters verloor de stad een man van opmerkelijke capaciteiten, een

begaafd „stads-officiant”. Wij zagen, dat hij ontwerpen maakte voor munten, als glazenier werkzaam was en als architect; hij beheerste de praktijk van de vestingbouwkunde niet alleen, maar hij toonde daarbij ook theoretisch inzicht te hebben. Hij had ongetwijfeld veelzijdige aanleg, maar op welke wijze heeft hij zich in al deze vakken bekwaamd? Waar en bij wie is niet gebleken. Toch denkt men voor het „glasemaecten” allicht aan een „glasemaecker”, die hier gewerkt heeft en later te Emden, Johan Jans van Amsterdam. Een door deze glazenier geschilderd raam schonk de stad aan het klooster Thesinge, waarvoor zij in 1564 12 dalers betaalde. Een heel bedrag meende het stadsbestuur, maar de abt had het niet goedkoper kunnen bedingen. De dankbaarheid van deze kloosterling was trouwens groot, Johan had een „schoenn” venster geleverd⁸⁹. Het jaar daarop maakte deze kunstenaar twee „glasen” voor de St. Maartensweem te Groningen⁹⁰, waarvoor hij 10 dalers beurde. Nog in 1570 krijgt hij betaling voor een „upgaende glas, dat de stadt in des bisschops hoff [had] gegeven”⁹¹. Er is een aanwijzing, dat Johan van Amsterdam toen ook reeds in Emden werkzaam was, vermoedelijk al in 1567⁹². Daar zou hij enkele jaren later o.a. ramen voor het raadhuis vervaardigen. Relaties tussen Groningen en Emden waren er in die tijd vele. Zo Garwer Peters dan al niet onder leiding van Johan heeft gewerkt, dan zal hij toch zonder twijfel werk van hem hebben gekend. Dit laatste kan ook het geval zijn ten aanzien van glazen gemaakt door de van Groningen herkomstige Jan Swart⁹³.

En Garwers opleiding tot vestingbouwkundige? Hoewel hij zeker geverseerd was op dit gebied, komt het mij voor, dat hij in dezen niet gekwalificeerd was, want nooit treft men hem aan als ingenieur, totdat hij ingenieur der stad Groningen werd. Voor Garwer Peters was de titel ingenieur adherent aan de betrekking, duidde geen bevoegdheid aan. Wel trad hij op als examinator. Toen Martinus Schonerus in 1622 aan het stadsbestuur vroeg te worden toegelaten tot het examen in de geometrie, werd dit toegestaan met gelijktijdige benoeming van professor

⁸⁵ Stadsrek. 1631 f. 335 bijl.

⁸⁶ Instructie 1629 dec. 15.

⁸⁷ R.A. IIIx₉ f. 351v.

⁸⁸ R.A. IIIx₉ f. 352 en IIIx₂₈ f. 79 (1647 okt. 25).

⁸⁹ Stadsrek. 1564 all. onz.

⁹⁰ Zie voor deze weem A. T. Schuitema Meijer, *De kerkgebouwen en andere kerkelijke goederen in de stad Groningen*, Groningen 1950, 12, n. 7.

⁹¹ Stadsrek. 1565 en 1570 all. onz.

⁹² F. Ritter, „Zur Geschichte des Emders Rathaus-Baues”, 2, *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden*, 18 (1913/14), 274 vlg.

⁹³ Verg. Van der Boom, o.c., 221.

Mullerius en „mr. Garwer Pieters ingenieur” tot examinatoren ⁹⁴.

Hun, die Groningen kennen, zal het zijn opgevallen, dat één gevel, welke nauwe verwantschap vertoont in zijn beeldhouwwerk met de behandelde huizen en poortjes, nog niet nader besproken is: het Goudkantoor. Hoe valt te verklaren, dat dit huis pas na de dood van mr. Garwer, nl. in 1635, gebouwd, toch zozeer aan zijn werk doet denken? Slechts dit ene bouwwerk met zijn fraaie renaissancegevels (afb. 12, 13, 14) verrees nog als een hoogtepunt in de reeks van deze composities, en dan is de bouwkunst in Groningen gedurende geruime tijd weinig opmerkelijk.

Het pand, oudtijds bekend als „De musecuul” (De muizekuil), op welks plaats thans het Goudkantoor staat, huurde de provinciale regering eind 1631 voor de drie door haar aangestelde „particuliere ontvangers” om daar kantoor te houden. De inning der generale middelen, welke belastingen waren verpacht, verliep namelijk niet naar wens en op deze wijze hoopte men het „collec-teren” van de pachten beter te doen verlopen ⁹⁵. Deze opzet slaagde kennelijk, want slechts enkele maanden nadien werd reeds over aankoop van het gehuurde perceel gedacht. De koopprijs bedroeg 6250 carolusgulden en daarbij kwamen nog de kosten van het geschikt maken van dit huis, dat tevoren door enkele gezinnen bewoond werd, voor zijn nieuwe bestemming. Een der „particuliere ontvangers” kreeg weldra vergunning om ook in dit huis te gaan wonen. Dit bracht met zich de noodzakelijkheid van „enige merckelijcke timmeringe” en het leidde tenslotte ertoe, dat 24 maart 1634 twee gedeputeerden verzocht werden om het huis „te visitereren, daarvan een besteck te formeren ende te laten approprieren”. Men wilde niet langer slechts verandering: algehele verbouwing lag in de bedoeling, zoals blijkt uit de stadsresolutie van 9 maart 1635: „Op ’t voorstel van den commijs Mensenborch [= de provinciale commies Ecke Mensenborch] ⁹⁶ hebben d’hh. borgemesteren ende raedt den heere borgemester Eessinghe met

desselffs bijsetten gecommiteeret, omme met den heren gedeputeerden off derselver gecommiteerden in communicatie te comen nopende den reformatie ende nije timmeringe van het provinciale Collectehuys aent Brede market”.

Nadat deze gecommiteerden geconfereerd hadden met de gedeputeerden ter zake van deze „reformatie ofte vertimmeringe” hebben burgemeesters en raad op 14 maart van het volgende jaar „het gemaeckede poertraict ⁹⁷ mede geaprobeert, in voegen dat het selve collectehuis ten westen omtrent zal responderen met de stadhalle, ten oosten inclineren nae het raethuis omtrent ses voeten ende hebben noch een gallerije van tijn voeten wijtt, zullende de zytmuiren ten westen drie ende dertich ende ten oosten soeven en twintich voeten lanck wesen” ⁹⁸. Het ging de stadsmagistraten hier dus om de rooilijn van het nieuwe pand, het liet hun in dit opzicht geenszins onverschillig, hoe de provincie haar nieuwe gebouw, dat zo dicht bij het raadhuis kwam te staan, dacht op te trekken. De provinciale heren hadden zich te houden aan de rooilijn zoals het stadsbestuur die aangaf ⁹⁹; de ruime aanblik van de Brede of Grote Markt mocht niet worden geschaad.

Uit niets blijkt, dat het stadsbestuur zich verder met de bouw inliet of dat hun bouwmeester daarbij betrokken was. De stukken maken wel duidelijk, dat ook de provinciale commies Ecke Mensenborch daarmee maar zeer terloops bemoeiingen had ¹⁰⁰, zolang de aannemer Reyner Ottens nog bezig was ¹⁰¹. Bovenangehaalde raadsresolutie van 14 maart gaf dr. G. Galland echter aanleiding abusievelijk te beweren, dat daaruit „auf die Teilnahme des städtischen Bauamtes in der vorliegende Sache unbedingt geschlossen werden kann” ¹⁰².

En aangezien de provinciale rekening geen post bevat, waarbij speciaal een beloning voor het ontwerp werd verantwoord, meent Galland te mogen opmerken: „So kann nur der zu solchen Arbeiten verpflichtete Provinzialbaumeister oder der gleichzeitige Stadtbaumeister, Occo Mensenborch oder Johan Isebrants, der Urheber die-

⁹⁴ R.A. IIIa23 1622 juni 1.

⁹⁵ A. T. Schuitema Meijer, *Het Goudkantoor te Groningen*, Groningen 1964.

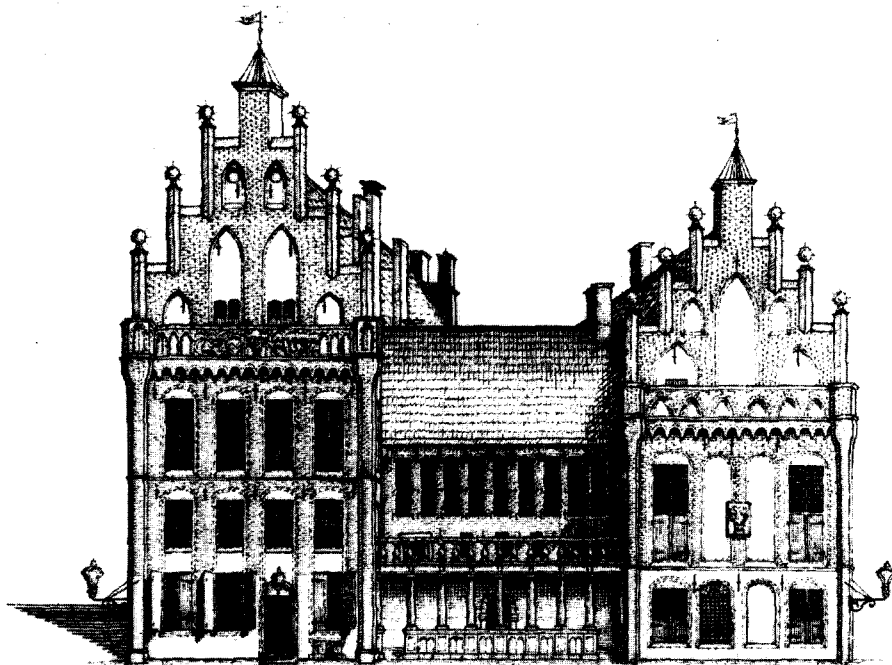
⁹⁶ Diens werkkring is min of meer gelijk te stellen aan wat men zou kunnen noemen een bouwmeester der provincie. Op 1 okt. 1632 werd Ecke Mensenborch in deze functie aangesteld door de staten van Stad en Lande. Ecke Mensenborch was tevoren commies te Delfzijl en had zijn in 1605 overleden vader Hendrick

Mensenborch in diens functie van opzichter van de fortificatiewerken der schans van Delfzijl opgevolgd.

⁹⁷ = bouwtekening.

⁹⁸ Stadsres. 1635 maart 14.

⁹⁹ Bij stadsresolutie van 25 maart 1620 benoemden burgemeesters en raad enige gecommiteerden „omme goet regard ende opsicht te dragen op de timmeringe van nieuwe huizen binnen dese stadt, naementlick dat deselve gesettet woerden so ende op alsulcke plaetsen

Afb. 11. Galerij aan de noordzijde van het raad- en wijnhuis, 1625, toegeschreven aan Garwer Peters.
Pentekening T. Beckeringh, 1774. (Groninger Museum)

Afb. 12. Goudkantoor of Collectehuis, oostzijde, 1635; ontwerp wellicht toe te schrijven aan David Wolff. Aquarel J. Ensing, 1838.
(Gem. Archief Groninger)

Afb. 13. Goudkantoor, noordzijde.
Aquarel J. Ensing, ± 1840.
(Gem. Archief, Groningen)

Afb. 14. Goudkantoor of Collectehuis, 1635, uit het noordoosten.

(Foto von Kolkow, 1872)

ser schönsten Profanschöpfung Groningens gewesen sein". Galland merkt op, dat de keuze gemakkelijk is. Van Mensenborch, de provinciale commies, wil hij niets weten. Enkele andere bouwwerken in de stad, zoals de afgebroken poort van de Latijnse school en de Corps de garde op de hoek van de Oude Boteringestraat en de Spilsluizen, die onder zijn leiding zijn gebouwd, verraden volgens Galland „eine markige, aber nüchtern-schablonenhafte Formengebung"; een grotere tegenstelling dan tussen het houterige classicisme van Mensenborch en de bevalige architectuur van het Collectehuis is nauwelijks denkbaar, oordeelt Galland. Bijgevolg valt, zonder enig nader argument, bij deze auteur de keuze op Johan Isbrants, die hij geheel onbewezen ook het vaderschap van de poortjes van het Nieuwe Kerkhof toedicht. Galland gaat zelfs zover te beweren: „Die künstlerische Kraft Groningens vertrat zweifellos allein Johan Isbrants" en bijgevolg schrijft hij hem ook nog het poortje van het Rodeweeshuis toe. Voor dit alles valt bij Galland zelfs niet het geringste spoor van bewijs aan te treffen. Daarom kan ik mij ontslagen achten van verdere weerlegging van de warrige denkbeelden van deze schrijver, die Mensenborch houdt voor de bouwmeester van de Herepoort. Nota bene Mensenborch, die in het bouwjaar, 1621, nog slechts de functie van opzichter of commies te Delfzijl bekleedde! Bovendien moet ik erop wijzen, dat in de lange tijd, waarin Johan Isbrants stadsbouwmeester is geweest (1629-1648), geen enkel stadsgebouw van enige betekenis is verzezen. Zo valt ook te begrijpen, dat in 1633 een hier vertoovend beeldhouwer, zoals reeds is gezegd, de opmerking kon maken, dat er in Groningen toen geen meesters waren die verstand hadden van „architech" ¹⁰³. Architectonisch waren de jaren van Isbrants voor de stad Groningen juist een zeer arme tijd. Daarop wees ook Elisabeth Neurdenburg terecht. Pas na Isbrants zouden er weer gebouwen verschijnen, zoals de stadswaag (1661) en de Nieuwekerk (1664), die opnieuw tot de schoonheid van het stadsbeeld bijdroegen. De bouwmeester daarvan

als dat behoort".

¹⁰⁰ Mensenborch kreeg speciale opdracht, wanneer hij toezicht diende uit te oefenen (zie res. ged. st. 1636 juli 19).

¹⁰¹ De aannemer kreeg voor de „vernieuwinge" 9106 gulden uitbetaald (rek. prov. 1637 f. 158).

¹⁰² *Geschichte der Holländischen Baukunst und Bildnerer*, Frankfurt a.M. 1890, 241.

¹⁰³ Zie blz. 114, 118.

was mr. Conraet Roeloffs.

In zoverre slechts kan ik met Galland meegaan, dat ook ik Ecke Mensenborch niet houdt voor de ontwerper van de gevels van het Collectehuis ¹⁰⁴. De poort van de Latijnse school en de Corps de garde bovengenoemd getuigen niet van veel fantasie en doen zeker niet bevroeden, dat in Mensenborch de kunstzin lag verborgen, die het Collectehuis duidelijk toont. Zoekende naar een oplossing van het vraagstuk, wie dan wel de architect van het Goudkantoor is geweest, werd mijn aandacht door het volgende getroffen.

Met plannen voor een mooi waaggebouw bleven burgemeesters en raadsheren zich bezighouden, ook nadat in 1617 het afdakje voor waagdoeleinden op het westelijk gedeelte van de Grote Markt, zoals gezegd, was neergezet. April 1631 pakte de raad deze zaak nog weer eens aan; besloten werd een nieuwe waag achter „hett raet-huys aan hett ijegenwoordige vogelmarckt" te bouwen, „tot ciraet van dese stad end gerijff van den coophandel"; een raadscommissie kreeg de opdracht „te bevorderen, dat daarvan een patroon ende bestecq [werd] formeert" ¹⁰⁵. Het blijkt uit een later door hem ingediend verzoekschrift, dat een zekere David Wolff of Wulff gevraagd werd het ontwerp te maken ¹⁰⁶. Wie was deze David Wolff en waar bevond zich in Groningen de Vogelmarkt, zijn vragen die zich nu voordoen.

Zelf noemde Wolff zich in 1633 „bilthouwer van Bremen". De toevoeging „van Bremen" doet vermoeden, dat hij nog niet zo lang te Groningen vertoefde, maar toch had hij in 1629 al gesolliciteerd naar het ambt van stadsbouwmeester, toen dat na het overlijden van mr. Garwer Peters vacceerde. Het stadsbestuur benoemde niet hem, maar de onderstadsbouwmeester Johan Isbrants. Een ander rekwest van David Wolff aan de vroege vaderen gericht om een „seker croene op het wijnhuis hangende" van hem te kopen, had in juni 1631 evenmin succes ¹⁰⁷. Wanneer hem in 1633 vergunning geweigerd wordt om „een kroene met drie hartshoefden" te verloten, is het tevens voor het laatst, dat we van hem horen ¹⁰⁸.

¹⁰⁴ Toen ik mijn opstel over het Goudkantoor te Groningen schreef, meende ik in Mensenborch nog de waarschijnlijke bouwmeester daarvan te mogen zien; voortgezet onderzoek heeft mij echter van gedachten doen veranderen.

¹⁰⁵ Stadsres. 1631 april 23.

¹⁰⁶ Stadsrek. 1633 f. 316^v bijl.

¹⁰⁷ R.A. IIIa30 1631 juni 27.

¹⁰⁸ R.A. IIIa31 1633 maart 16.

David Wolff heeft inderdaad een ontwerp voor een waag geleverd, maar gebouwd werd er niet; zijn „patroon” bleef onder berusting van burgemeesters en raad liggen. Een verdrietelijke gang van zaken, voor Wolff ook, die meende, dat hem toch wel de toegezegde beloning toekwam. Na enige tijd te hebben gewacht, schreef hij aan het stadsbestuur:

„Remonstrert u.e.m. mit alle behoerlijcke eerbiedunge ende reverentie, Davit Wolff, bilthouwer, hoe dat hij remonstrant verleden jaer, door last van u.e.m. gemaect heft een patroon tot een nije wage, oock eenn seer schoon portael ijder apart, ende vann u.e.m. beloofd hem voor sijn gedane moeijte te bevreden, dat hij oock gesien dat daer geen meijsters voor handen waren, de van de architech verstant hadden, dewijle dan dat warch geen voortganck gehadt ende het patroon alsnoch bij u.e.m. is berustende,

sso versocht ende biddet hij suppl. derhalve van reverentlijck u.e.m. willen gelieven hem voor sijn gedane arbeit ende moeijte gratieuselijck te recompenseren sulcx stellende tot u.e.m. milde descretie”.

Gelukkig, Wolff kreeg zijn „recompensatie”, in de vorm van 12 carolusgulden.

Wat nu de ligging van de Vogelmarkt betreft, dit was het gedeelte van de Brede of Grote Markt, gelegen voorlangs de drie huizen, welke ten zuiden tegen het raad- en wijnhuis aan stonden, en verder westwaarts naar de Tussen beide Markten toe ¹⁰⁹. Voor enkele jaren, in 1627, had het stadsbestuur het meest westelijke van deze drie panden aangekocht ¹¹⁰, de andere zouden later, in 1639 en 1664, stadseigendom worden ¹¹¹. Het moet dit eerste huis zijn geweest dat de stedelijke regering wenste te doen verbouwen tot waag. Het huis lag met twee zijden aan de straat, met de zuid- en de westgevel, en grensde ten noorden aan dat deel van het raadhuis, waarin gelijkvloers — onder de grote zaal — oorspronkelijk de waag gevestigd was geweest. De ligging van dit pand maakt het duidelijk, dat de waagdeuren aan de zuidzijde waren gepland, om op ruime wijze toegang te geven aan het waagbedrijf; het „seer schoon portael” moet dan bijgevolg aan de westkant zijn gedacht, grenzend ten noorden aan het raadhuis. Juist zo gelegen was in 1627 een afdakje aangebracht, afhangend

van de westelijke muur van het hoekpand „tott gerijff van de tonnedraegers” ¹¹². Was de bouw van de waag daar ter plaatse doorgegaan, dan zouden deze functionarissen in het zeer schone portaal hun rust hebben kunnen genieten. Een dergelijke galerij had voor het eigenlijke waagbedrijf, naar ik meen, weinig of geen praktische betekenis.

De plannen voor een nieuwe waag gingen in het geheel niet door, pas in 1661 zou een waaggebouw geheel vrijstaand op het westelijk deel der Grote Markt worden opgetrokken. Is het al te stoutmoedig aan te nemen, dat het reeds door de stad betaalde ontwerp voor een nieuwe waag ter beschikking werd gesteld van de provincie, toen deze een collectehuis wilde doen bouwen? De provinciale commies Ecke Mensenborch kon men het wel toevertrouwen in het ontwerp de nodige wijzigingen aan te brengen, o.a. om de waagdeuren door ramen te vervangen; ook een galerij verwacht men voor een pand ingericht als „collectehuis” niet. Het Collectehuis, eveneens een hoekhuis, kreeg twee fraaie gevels, maar de achterzijde grenzende aan de „Suipstrate” werd heel eenvoudig gehouden; het patroon van David Wolff voorzag maar in twee gevels.

Indien deze veronderstelling juist mocht zijn, dan kan men constateren, dat David Wolff de lijn, welke de renaissancebouw te Groningen in het eerste deel der 17de eeuw vertoont, niet heeft doorbroken. Elisabeth Neurdenburg merkte op, dat sommige motieven aan de gevel van het Collectehuis een hernieuwde invloed van het huis Panser doen vermoeden. Echter overheersen bij het Collectehuis de verticale traplijnen, een neiging, die meer en meer in Holland viel waar te nemen, maar die wij ook al enigszins zagen bij het Zerkenhuis en het Bontehuis. De voluut met het daarop geplaatste vrouwenhoofd bij het Goudkantoor zette de traditie van het huis aan de Ossenmarkt en het Rodeweeshuispoortje voort, maar het heeft hier een nog uitgesprokener karakter. De nisvormige middenpartijen zagen we niet bij de aanverwante gevels; zij verdragen eigen opvattingen van deze architect, vermoedelijk dus van de „bilthouwer van Bremen”.

¹⁰⁹ Met vriendelijke dank aan de heer W. K. van der Veen kan ik hier als bewijs aan halen de volgende akten: R.A. IIIx18 f. 224 (1638 juli 25) en R.A. IIIx35 f. 162v (1653 sept. 24).

¹¹⁰ Reg. Feith 1627 nr. 2.

¹¹¹ Stadsres. 1639 okt. 26, stadsrek. 1640 f. 158v, reg. Feith 1664 nr. 3.

¹¹² Stadsres. 1627 sept. 29.

SUMMARY

GARWER PETERS AND THE ARCHITECTURE OF GRONINGEN IN THE EARLY SEVENTEENTH CENTURY

BY A. T. SCHUITEMA MEIJER

The name Garwer Peters has hardly ever been mentioned except in connection with the construction of the fortifications of Groningen in the first part of the seventeenth century. Recent investigations, however, have revealed that there were many more sides to the talent of this man, who was in his time an important figure in the city of Groningen, where he lived, and the province of the same name. Chronologically, Garwer Peters is first encountered in archive documents from 1586, as a designer of Groningen coins. In 1588 he and his brother, Johan Peters, were granted „*gildrecht*” of the city and were designated glassmakers. A certain Peter Garwertz, who became a citizen of the city in 1557, may have been their father. Nothing further is known of their origin.

As glassmaker, Garwer Peters was commissioned by the municipal and provincial authorities to make stained-glass windows for churches and other buildings in Groningen. The design for one large window for the A-Church has been preserved. When new fortifications were undertaken in 1607, he showed himself to be a capable architect in this special field, both by his specifications for and direction of this extensive work which was to take almost twenty years to complete and doubled the city's walled area. For this project the city council appointed him to direct its public works. During this period he was also occupied with the construction of canals and was also a cartographer. Our interest in him here, however, has to do especially with his work as architect.

In 1931, Dr. Elisabeth Neurdenburg pointed out the architectonic relationship between a number of Groningen façades, taking as her starting-point the so-called Panser House (destroyed in 1945) on the Grote Markt, which she assumed to have been built in or shortly after 1615. She ascribed the artistic quality of this building to a skilful but unknown Flemish master of ornamentation. It seemed to her that this example had inspired several façades, in the next two decades, only some of which still survive but all of which showed similar details (Oosterstraat 1617, Vismarkt 1622, Ossenmarkt about 1624,

the entrance of the Rodeweeshuis 1627, and the Collectehuis or Goudkantoor on the Grote Markt 1635). A noteworthy feature is the development, or rather the degeneration, of one of the details, a winged female figure, into a volute ornament surmounted by a woman's head. The façade of the Ossemarkt house suggested to her a local architect whom she did not identify.

A search of the archives, however, makes it likely that the Panser House must be dated before 1592, and the façades related to it also undoubtedly include the entrance to the University of Groningen, built in 1614 and also carrying small winged figures, which Dr. Neurdenburg does not mention. The provincial accounts indicate that the architect was Garwer Peters. Shortly afterwards, he was also commissioned by the city authorities to make a design for a weighing house which, however, was never built. But it must be assumed that the handsome façade of the Herepoort (1621) and other city gates as well as the four small portals, dating from about 1623, which once gave on the churchyard of the Nieuwekerk, were designed by Garwer Peters. The city appointed him as director of its public works when the position became vacant in 1623, and at a higher salary than his predecessor had received, because of his „extraordinary services”; in this way he retained the same annual income as he had received previously, and could resign the earlier function because the fortifications had reached completion. The city council also lightened the load of the new function by creating the position of Assistant Director, to which Johan Isbrants was appointed. As part of his work for the city, in the following years, Garwer Peters embellished the Town and Wine House, which received, among other things, an entrance and a gallery. He also worked for the province during this period, including the redecoration of the Stadhoudershof in Groningen, for which he also supplied a design for the garden.

There is a distinct relationship between various of these structures, so we may further suppose that the residences and small portal mentioned by Dr. Neurdenburg were also built by Garwer Peters, at least with exception of the Goudkan-

toor which was constructed after his death (1629). On the basis, too, of the quality of the surviving design for the window of the A-Church, it may unquestionably be accepted that Garwer Peters possessed the necessary talent. We are concerned here with a Groningen artist whose creations are related to the „school” of Vredeman de Vries, the great predecessor whose versatility he also shared.

As a piece of architecture, the Goudkantoor is more in a class by itself. Dr. Neurdenburg correctly sees in it a renewed influence of the Panzer House. The supposition is made that this house was built with incorporation of the façade designed for a weighing house commissioned by the city in 1631 from a certain David Wolff, „sculptor” of Bremen. This weighing house, too,

was never built, and it seems likely that the design, which is known to have included a „portal” — the Goudkantoor also had a portal or gallery until 1844 — was adapted for the other purpose by the provincial exciseman, the architect Eecke Mensenborch. It was certainly not, as has been argued, Johan Isbrants, successor to Garwer Peters as municipal architect in 1629, who was the „father” of this small building. The period during which Isbrants was director of the city's public works must have represented a low point in the city's architectural history, and it was not until much later that Conraet Roeloffs was to resume the beautification of the city by such structures as the weighing house (1661) and the Nieuwekerk (1664).

TOELICHTING BIJ DE EXCURSIES

GRONINGEN

Martinikerk. Dit in zijn huidige aspect groten-deels laatgotische kerkgebouw heeft minstens één houten voorganger gehad en een van tufsteen met halfronde apsis.

In de eerste decennien van de 13de eeuw werd een geheel bakstenen kruisbasiliek gebouwd. Hiervan zijn als delen van het huidige halleschip nog bewaard; het dwarspand en enige traveeën van het middenschip met hun van Westfaalse invloed getuigende domicale gewelven. De dwarspandgevels tonen uitwendig nog resten van de romano-gotische architectuur.

In de eerste decennien van de 15de eeuw werd het romano-gotische koor vervangen door het huidige hoge zeszijdig gesloten koor met omgang en sacristie. De noorderkapel kwam later tot stand. Waarschijnlijk is men met het bouwen van het koor begonnen met de omgang waardoor men het 13de-eeuwse koor zolang mogelijk kon gebruiken. Deze kooromgang werd niet naar één plan voltrokken; na de noordmuur tot aan de sacristie gebouwd te hebben bracht men een wijziging in de architectuur. De noordwand van het koor bezit fijn geprofileerde muurcolonnets die een rechtstreekse voortzetting zijn van de gewelfribben en waarbij een middenkoor met bundelpijlers past. Het oostelijk en zuidelijk deel van de omgang heeft eenvoudige halfronde colonnetten. In funderingsaanleg zijn hier echter de aanzetten voor de geprofileerde colonnetten aange troffen, waardoor het duidelijk is dat het eenvoudige systeem met ronde colonnetten het jongste is. Deze vereenvoudigde architectuur is ook gevolgd bij het hoge koor dat ronde zuilen bezit.

Haar uiteindelijke omvang kreeg de kerk door uitbreiding van het basilicale schip tot hallekerk in het tweede kwart van de 15de eeuw, verlenging van het halleschip westwaarts om de toenmalige toren heen van 1452 tot 1464 en de bouw tenslotte van de huidige markante toren tegen de westzijde der kerk nadat de oude toren in 1468 was ingestort. De topgevels van de zijschepen zijn in 1687-'88 vervangen door rechte kroonlijsten.

Bij de restauratie — men is thans bezig met de oostelijke gedeelten der kerk — wordt speciaal gelet op de kleuren die het interieur heeft gehad.

De 13de-eeuwse kerk had witte wanden en gewelfvelden; muurdammen en pijlers waren met

dubbele imitatievoegen beschilderd, de colonnetten grijs en versierd met een motief in donkerder lijnen; de gordel- en muraalbogen vertoonden geschilderde blokverbanden in zwart-wit of in kleuren terwijl de gewelfribben versierd waren met rood-gele spiralen.

In het omstreeks 1425 voltooide koor contrasteerden de in schoonwerk uitgevoerde kolommen en roodgeschilderde van witte voegen voorziene scheibogen, colonnetten en gewelfribben met het wit van wanden en gewelfvelden. Enige sluitstenen vertonen nog fraaie geschilderde voorstellingen uit dezelfde periode. Zowel de architectuur van dit koor als de decoratieve beschildering zou in de volgende eeuw toonaangevend zijn voor de omgeving.

Omstreeks 1530 werden in de aanvankelijk open nissen boven de scheibogen van het koor schilderingen in Renaissancestijl aangebracht met voorstellingen uit het Nieuwe Testament. De omlijstingen kregen toen een zandsteenkleur met witte imitatievoegen. De kolommen, scheibogen, colonnetten en gewelfribben hadden deze kleur vermoedelijk een tiental jaren tevoren reeds gekregen. Enige tijd later werd het geelgrijze imitatiesteenverband vervangen door zeer licht grijs met zwarte voegen op kolommen en bogen en een afwisseling van lichte en donkerder blokken op colonnetten en ribben. Het lichtbeukgewelf werd voorzien van een diepblauwe kleur met gouden sterren. Bij de restauratie is deze laatste kleur aangehouden, gecombineerd met het geelgrijswitte kleurschema van omstreeks 1520.

Een cartouche met bijbeltekst aan de zuidkant van het koor is nog een overblijfsel uit de eerste tijd van de reformatie. Een ingekrast jaartal 1627 of 1667 zou er op kunnen wijzen, dat het interieur eerst nadien geheel was witgekalkt.

Monumentaal orgel, oorspr. 1480 maar vele malen uitgebreid; middendeel van de kas 16de-eeuws van karakter, zijtorens uit 1692, rugpositief en tribune met versieringen in late Lodewijk XIV-stijl.

Het koor, bestemd voor trouwdiensten, avondmaalsvieringen, kerkconcerten e.d., zal van het schip worden gescheiden door een glazen wand. Aan de schipzijde zal tegen deze glazen wand als een soort oksaal een 17de-eeuwse galerij worden geplaatst; aan de koorzijde een oud orgeltje.

St. Geertruids- of Pepergasthuis, in oorsprong

middeleeuws complex met een poortgebouw, waarin pilasterpoortjes met natuurstenen sierdelen uit 1640.

Prinsentuin, in 1938 gerestaureerde 17de-eeuwse tuin, naar voorbeeld van de grote kaart van E. Haubois uit \pm 1643. In de tuinmuur een poort met grote zonnwijzer uit 1730.

Turfsingel 24, met sloop bedreigd 18de-eeuws woonhuis met stoep, souterraindeuren en versierde top. Verderop een der laatste woningen met potkast.

Spilsluizen - boek Nieuwe Ebbingestraat, schoudergevel uit 1622, na de verwoesting in 1945 gereconstrueerd; *Spilsluizen 1-3*, uit 1631 met bescheiden middentrap en de voor Groningen karakteristieke smalle hoge vensters op de eerste verdieping.

Ossenmarkt 3-4, het befaamde huis Sichterman, gebouwd tussen 1746-1750 door de in Bengalen rijk geworden koopman Sichterman, gesplitst in 1770; *nr. 5*, brede gevel met middentop uit \pm 1624, wellicht toe te schrijven aan de Groninger bouwmeester Garwer Peters; Lodewijk XIV-ingangspartij uit 1723; eigendom der Vereniging Hendrick de Keyser; *nr. 6*, woonhuis uit 1624, waarvan de voorgevel met fronton en de achtergevel van later datum zijn; laatste in Groningen overgebleven stoepbank; 18de-eeuwse interieurs (vloeren, wandbetimmeringen, porcelein-kast, beschilderde plafonds, oud behang, e.d.).

Nieuwe of Noorderkerk, 1660-1665 door Coenraet Roeloffs gebouwd als een late verstrakte navolging van de Amsterdamse Noorderkerk. Bij de restauratie worden de gevels weer in de oorspronkelijke toestand terug gebracht. Een dienst-vleugel met hoofdingang is inmiddels gereed gekomen.

Oude Boteringestraat - boek Lopende Diep, Corps de Garde uit 1634; *Oude Boteringestraat 44*, woonhuis uit 1791, vm. ambtswoning van de Commissaris der Koningin; *nr. 38*, gebouw van de Rechtbank, in oorsprong ten dele middeleeuws complex, tot 1754 woonhuis; gevel met inrijpoort uit 1612; stoep met hoofdingang in Lodewijk XIV-trant; gerestaureerd 1913-1917; *nr. 23*, uit 1711, gerestaureerd in 1964.

Raadhuis, 1802-1810 gebouwd naar een in

1774 getekend doch in 1792 versoberd ontwerp van J. O. Husly. Zal binnenkort worden gerestaureerd.

Goudkantoor, in 1635 opgetrokken, wellicht met gebruikmaking van ontwerptekeningen, enige jaren eerder vervaardigd door de bouwmeester David Wolff van Bremen. Gerestaureerd in 1928-'31 en 1964.

Prinsenhof. De Statenzaal in de voormalige St. Maartensschool uit \pm 1550, omstreeks 1900 ingrijpend gerestaureerd. Beide verdiepingen voorzien van de karakteristieke smalle, horizontaal gedeelde vensters. In de benedenzaal een schoorsteen uit 1685, waarin een doek uit 1712 door H. Collenius. Op de verdieping de in 1697 ingerichte zaal van Gedeputeerden met eiken betimmering en soortgelijke schoorsteen. Aan het Martinikerkhof is als front der conciërgewoning de natuurstenen Renaissance-gevel van het vm. huis Cardinaal, uit 1559, herbouwd.

ZUIDWOLDE

Kerk, van tufsteen met forse, vrij rijk gedetailleerde toren, 12de-eeuws, met latere bakstenen bovenbouw onder een vierzijdige spits.

NOORDWOLDE

Kerk, met schip uit de eerste helft van de 13de eeuw; koor \pm 1300; toren 13de-eeuws, voorzien van een levendige spits met uivormige bekroning uit 1639.

BEDUM

Kerk met gerestaureerde 12de-eeuwse tufstenen toren. Gotische spits bij de restauratie van 1947-'58 vervangen door een van ruitschilden voorziene spits.

ONDERDENDAM

Waterschapshuis, 1620, verhoogd in 1664, zandstenen ingangspartij \pm 1720. Restauratie en uitbreiding in 1963-'65.

MIDDELSTUM

Fraai voorbeeld van een in haar geheel zuiver laatgotische dorpskerk.

Een der laatste laat-17de-eeuwse woonhuizen in de provincie (1691) met 18de-eeuwse bakkerij; er bestaan vergevorderde plannen tot restauratie.

HUIZINGE

Eenbeukige romano-gotische dorpskerk uit on-

geveer het tweede kwart van de 13de eeuw met 15de-eeuwse, in 1847 grotendeels herbouwde westtoren. De koepelgewelven met rond geprofileerde ribben zijn waarschijnlijk pas in de 14de eeuw aangebracht, nadat een lager aangebrachte overwelling in de bedoeling had gelegen. Tijdens de restauratie van 1960 tot 1963 werden veel gegevens gevonden betreffende de verschillende decoraties in kleuren, die elkaar in het inwendige der kerk hebben opgevolgd.

Oorspronkelijk vertoonden de wanden rood gesausd metselwerk met wit geschilderde voegen. De in visgraatverband gemetselde gewelfvelden waren op dezelfde wijze behandeld terwijl de enkele in vlechtverband gemetselde gewelfdelen vierkante grijze vulstukjes vertoonden. In de sluitringen der gewelven vormden geschilderde sluitfiguren lichte accenten in dit rode geheel.

In de tweede helft van de 15de eeuw werden de vensters van het schip gewijzigd terwijl zowel aan de noord- als aan de zuidkant een gotische ingang werd gemaakt. In deze tijd kreeg het interieur vermoedelijk zijn wit-rode decoratie in navolging van het vroeg-15de-eeuwse koor van de Martinikerk te Groningen. De beschildering der gewelven (met ranken; in de beide westelijke sluitringen telkens een griffioen, in de oostelijke een tronende Christus; het Laatste Oordeel op het tweede gewelf uit het westen en de eenhoorn op het derde gewelf) zullen in deze zelfde periode tot stand zijn gekomen.

Bij de restauratie zijn de vensters aan de noordzijde weer ingekort tot hun oorspronkelijke afmetingen. Van de geschilderde decoratie uit de eerste periode zijn drie rode muurvakken aan de noordzijde en de in schoonwerk uitgevoerde wandpijlers en muraalbogen zichtbaar gebleven. Uit de tweede periode zijn de gewelfschilderingen bewaard. Uit een derde periode, begin 16de eeuw, stammen wellicht de blok- en kepersieringen op gordelbogen en ribben en op de colonnetten in het koor, die bij de restauratie hersteld zijn.

Ingebouwd laatgotisch sacramentshuisje. Koorhek uit 1641. Laat-18de-eeuwse preekstoel.

LOPPERSUM

Monumentale kruiskerk met stoere 14de-eeuwse zadeldaktoeren. Bij de restauratie van 1953 tot 1959 kon worden vastgesteld, dat drie decoratiesystemen elkaar in het inwendige van het gebouw, telkens in verband met een belangrijke bouwcampagne, hebben opgevolgd.

Afgezien van enkele restanten muurwerk, zijn beide transeptarmen de oudste delen van de kerk. Tezamen met een niet meer bestaand koor werden zij in de tweede helft van de 13de eeuw opgetrokken als uitbreiding van een vroeger schip. Zij vertonen de romano-gotische bouwtrant. Het bijbehorende kleurenschema van het interieur bleek aanwezig: het visgraat- en vlechtverbandmetselwerk der koepelgewelven was rood geschilderd met wit opgehaalde voegen; de ribben waren bepleisterd, rood geschilderd en van witte voegen voorzien.

Het koor met de beide zijkapellen kwam, waarschijnlijk tegen het eind van de 15de eeuw, tot stand onder invloed van het koor van de Groningse Martinikerk. Deze invloed komt ook tot uiting in het wit-rode kleurenschema van het interieur. Tot dezelfde periode behoren de gewelfschilderingen in het koor; van west naar oost de volgende voorstellingen: pelikaan, twee bazuinengelen, visvangst; Ecce Homo, Gethsemane, Lam Gods, Emmausgangers; engel met luit, neerdaling van de H. Geest, maagd met eenhoorn, Thomas; in de koorsluiting Christus met wereldbol, Petrus en Paulus en de Latijnse kerkvaders. Voorts een voorstelling van het Laatste Oordeel tegen de noordwand van het koor en op de gewelven van de noorderkapel voorstellingen uit het leven van Maria. De voorstellingen in de sluitringen van de transeptgewelven — een kruisiging en een Lam Gods — zijn eveneens in deze tijd aangebracht.

Voor het midden van de 16de eeuw kwam de zuidbeuk met netgewelf tot stand (1529), werd het schip even hoog gemaakt als het koor en samen met de kruisiging voorzien van een netgewelf. In eerste aanleg waren de ribben van deze netgewelven geel en zwart geschilderd met zwarte biezen, later werden zij overgeschilderd met een grijze laag. Op de scheibogen was een geschilderd blokverband aangebracht.

De 15de-eeuwse beschildering van het koor en de 16de-eeuwse van het schip zijn waarschijnlijk pas na 1664 (toen de gewelfschilderingen nog zichtbaar waren) onder pleisterlagen verdwenen.

Rijkgesneden preekstoel laat-17de-eeuws. Barokke herenbank. Orgel, in 1665 en 1735 vernieuwd met behoud van vele sierselen uit het derde kwart van de 16de eeuw. Grote renaissancezerk voor Maria van Selbach uit 1576.

ZEERIJP

Kruiskerk uit het midden van de 14de eeuw met losstaande 15de-eeuwse toren. Vermoedelijk

laatste van de reeks romano-gotische dorpskerken in Groningen.

Bij de restauratie van 1961 tot 1966 is de oudste decoratieve beschildering van het interieur teruggevonden en hersteld. De wanden zijn uitgevoerd in rood gesausd schoonwerk, waarop witte voegen zijn geschilderd; de gewelven eveneens, in zoverre ze in visgraatverband zijn gemetseld. De overige gewelven en gewelfvelden dragen een pleisterlaag waarop het patroon van visgraat- of vlechtverband is aangebracht in kleuren. Bij de restauratie hebben de aangevulde stukken van deze beschildering een iets lichtere tint gekregen.

In de eerste helft van de 16de eeuw, zo is uit schaarse resten gebleken, had men het interieur geheel gepleisterd. De kraalprofielen langs de gordelbogen en rond de vensters hadden toen evenals de gewelfribben een zandsteenkleur gekregen. De rankenbeschildering met groene en gele ranken in de gewelfkruinen is alleen behouden op het gewelf boven de koorsluiting.

Omstreeks 1570 was de gele zandsteenimitatie vervangen door imitatie natuursteenblokken in een stippeltechniek, afgewisseld met dunne banden van geschilderde baksteen en witte voegen. Uit dezelfde periode dateerden o.a. een cartouche en banden met Vredeman de Vries-ornament, resp. op het koorgewelf en de onderzijde van een gordelboog aangetroffen.

Barokke preekstoel uit 1646 door Johan Elderkamp. Orgel uit 1651 door T. Faber.

'T ZANDT

Langgerekt kerkgebouw, bestaande uit een 13de-eeuws schip in romano-gotische stijl en een 15de-eeuws koor. Losstaande zadeldaktoeren uit dezelfde tijd als het schip. Tijdens de restauratie kwam een overvloed aan gegevens betreffende de vroegere kleuren van het interieur aan het licht.

In het schip waren de wanden, de muraal- en gordelbogen, de gewelfribben en de in sierverband gemetselde gewelfvelden oorspronkelijk rood gekleurd met wit opgehaalde voegen terwijl binnen de sluitingen een witte bepleistering was aangebracht met een schildering. Wellicht in het begin van de 15de eeuw reeds werd het interieur wit geschilderd.

Het laat-15de-eeuwse koor is zowel wat de architectuur als de kleuren van het interieur betreft geïnspireerd op het koor van de Groningse Martinikerk. Zowel het koor als het schip kregen nu namelijk een wit-rood interieur. Uit deze pe-

riode stammen ook de reeks gewelfschilderingen, die bij de restauratie tevoorschijn zijn gekomen. In de koortravee Christus als de Man van Smarten, een zeemeermin, in het ornamentwerk een hert en een haan, de evangelistensymbolen; in de koorsluiting een pelikaan, een uil en musicerende engelen. De rode ranken met als schabloon uitgevoerd bloemmotief behoren waarschijnlijk tot dit decor. Toen enige decennien later de meeste vensters van het schip door gotische werden vervangen heeft men vermoedelijk de rood-witte decoratie aan de nieuwe toestand aangepast.

Tenslotte zijn koor en schip waarschijnlijk omstreeks 1570 van een nieuwe inwendige decoratie voorzien: een geschilderd natuursteenblokverband op gordel- en muraalbogen, ribben en vensteromlijstingen, en witte wanden en gewelfvelden. Op de voorstelling van het Laatste Oordeel aan de noordkant van het schip kwam een opschrift voor, waarschijnlijk met betrekking op deze decoratie.

Bij de restauratie hebben de vensters hun oorspronkelijke vorm teruggekregen. Inwendig is het rood-witte decoratieschema met daarbij horende schilderingen hersteld met behoud evenwel van enige fragmenten uit de eerste periode (het Lam Gods in de gewelfsluiting van de derde travee; de ornamenten op de triomfboog en de blindnissen naast de vensters) en de voorstelling van het Laatste Oordeel.

LEERMENS

Kerk met vermoedelijk 11de-eeuws tufstenen schip, eveneens tufstenen 12de-eeuwse dwarsarmen en een rechtgesloten koor uit het tweede kwart van de 13de eeuw.

TJAMSWEER

Ekenstein, een in 1870 in neogotische trant verbouwde borg, die in 1648 gesticht of verbouwd, in 1772 vergroot en in 1827 grotendeels vernieuwd was. In de achtergevel enkele gebeeldhouwde wapenstenen. Inwendig een beschilderde kamer, laat-18de-eeuws. Park in landschapstijl, vermoedelijk naar ontwerp van L. P. Roodbaard.

MIDWOLDE

Kerk met schip uit de tweede helft van de 12de eeuw en een iets smaller, in 1910 beklamt 13de-eeuws koor met een latere rechte sluiting. Toren uit de tweede helft van de 12de eeuw met latere bovenbouw. Houten tongewelf uit 1910. Marmeren graftombe, in de jaren 1665-1669 vervaardigd door Rombout Verhulst. De liggen-

de figuren stellen Anna van Ewsum en haar eerste echtgenoot Carel Hieronymus von Inn- und Kniphausen, † 1664, voor; het staande beeld van haar tweede man Georg Wilhelm von Inn- und Kniphausen werd in 1714 door Bartholomeus Eggers toegevoegd. Orgeltje uit 1620, herengestoelte en portaal uit ± 1660-'70. Preekstoel uit 1711. Vroeg-18de-eeuwse avondmaalstafel. Wapenborden.

LEEK

De Nienoord, in 1524 voor het eerst vermeld, was kort tevoren gesticht door Wigbold van Ewsum. De tweede echtgenoot van Anna van Ewsum, George Wilhelm von Inn- und Kniphausen, herschiep de borg, die geleden had door Munsterse bezettingstroepen (1672), in een barok paleis. Uit die jaren zijn nog bewaard: een ingangs-

omlijsting van Bentheimersteen uit 1678; de toegangspoort, in 1706 uit Bentheimersteen vervaardigd door de beeldhouwer H. Bieleveld; de bronzen kanonnen uit 1678 links en recht hiervan; het vroeg-18de-eeuwse inwendig als schelpengrot behandelde tuinhuis. Nadat de borg in 1846 door brand was geteisterd, vererfde het sterk in verval geraakte huis met het erbij behorende bomenrijke park in 1884 aan jhr. Johan Aemilius Abraham van Panhuys, die de architect J. Mâris opdracht gaf de Nienoord te herbouwen in de huidige gedaante: een nog steeds omgracht witgepleisterd landhuis.

De Nienoord, thans eigendom van de gemeente Leek, biedt in de stallen en een in 1964 geopende expositiehal onderdak aan het *N a t i o n a a l R i j t u i g m u s e u m*.

BOEKBESPREKING

H. Janse, Bouwers en bouwen in het verleden, de bouwwereld tussen 1000 en 1650, Zaltbommel, Europese Bibliotheek 1965.

H. Janse, architect bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, heeft de laatste jaren een reeks artikels geschreven voor het *Bulletin van de K.N.O.B., Bouw, Houtvoorlichting* en andere periodieken, waarin hij talloze gegevens verstrekte over de wijze, waarop verschillende bouwstoffen in het verleden, met name hier te lande en in Vlaanderen, werden toegepast. Vooral de timmerteknik had hierbij zijn aandacht en van dit onderwerp weer de kapconstructies, een in ons taalgebied nogal verwaarloosd thema. Daar die bijdragen bijna alle op eigen onderzoek berustten, betekenen ze een verrijking van de kennis omtrent het bouwen in vroeger tijd.

Thans heeft Janse de uit zijn artikels bekende stof geheel bewerkt en met een groot aantal nieuwe gegevens aangevuld voor een boek van 125 bladzijden met 17 tekstfiguren en 37 foto's. Achtereenvolgens worden behandeld: de organisatie van het bouwbedrijf, bouwmaterialen en bouwmaterialenhandel, werkmethoden en gereedschappen en bouwwijzen en hulpwerktuigen. Aan deze vier hoofdstukken zijn nog toegevoegd een lijst met naar uitvoerplaatsen genoemde houtsoorten en een opgave van gepubliceerde archivalia inzake het bouwen. Een beknopt literatuuroverzicht en een register vormen het slot.

Op het stofomslag zegt de uitgever, dat dit boek niet slechts bestemd is voor de vakmensen, doch ook voor de kunsthistorici en voor hen, die een indruk willen krijgen van de geschiedenis van het oude bouwbedrijf. Na het lezen van deze zinsnede, waarmee de schrijver het niet geheel eens behoeft te zijn, vraagt men zich allereerst af, wat de genoemde categorieën ieder voor zich zouden willen weten en of die per groep gewenste inlichtingen niet van verschillende aard zijn.

De laatstvermelden, die men gemakshalve als belangstellende leken pleegt aan te duiden, zijn, hoe paradoxaal zulks ook moge klinken, het veel-eisendst. Zij wensen door middel van een vlot verhaal zonder uitweidingen over bijzaken een volledige geschiedenis in een notedop, waarmee ze voor de kennis van het onderwerp kunnen volstaan. De onderzoeker, die aan deze verlangens kan voldoen, moet welhaast een mensleven aan zijn studieobject besteden om de zaak tenslotte zo eenvoudig mogelijk uiteen te kunnen zetten.

De kunsthistorici stellen minder hoge eisen. Wanneer zij een hun nog onbekende stof krijgen voorgeschoteld, vragen ze in de eerste plaats een zo volledig mogelijk overzicht van de literatuur, een verantwoorde keuze uit de archivalische bronnen en een nauwkeurige objectieve documentatie in woord en beeld. Een vlotte stijl is voor hen bijna verdacht, theorieën worden al bij voorbaat

gewantrouwd en conclusies willen ze zelf wel trekken. Van de auteur wordt slechts ijver, betrouwbaarheid en zin voor ordening van de stof verwacht. Een volledige behandeling is niet nodig en technische bijzonderheden kunnen achterwege blijven, als het verband tussen detail en groter geheel maar duidelijk blijkt en wordt aangetoond waar de schoen wringt en waar de lacunes in de kennis zijn.

De vakmensen, waarmee in dit geval de technici worden bedoeld, zijn het gemakkelijkst te bevredigen. In tegenstelling tot de kunsthistorici hebben ze weinig of geen behoefte aan eindeloze literatuurlijsten en vergelijkingen in groter verband. Zij willen slechts nauwkeurig worden ingelicht over details. Het liefst zouden ze een handleiding hebben in de vorm van een catalogus met naar streek en tijd gerangschikte voorbeelden, die tot in de kleinste onderdelen zijn getekend, en met een beknopte tekst, die de onontbeerlijke gegevens ter toelichting bevat.

Uit het bovenstaande, waarin de wensen van de verschillende categorieën bewust scherp zijn gesteld, moge blijken, dat het niemand kan zijn gegeven voor alle groepen tezamen één boek te schrijven. Ook Janse moet nu eens de ene en dan weer de andere groep vragenstellers in de steek laten. Dit ligt zo voor de hand bij zijn opzet, dat een boekbespreker hem hiervoor niet de les mag lezen. Integendeel, de recensent kan slechts uiting geven aan zijn bewondering voor het uitgebreide onderzoek, dat is verricht op dit weinig betreden gebied, en de moed waarderen, die wordt vereist om met de uitslag van het spuurwerk voor den dag te komen, ondanks de wetenschap, dat niet alles is opgezocht, wat voor de behandeling van het onderwerp dienstig was.

De kritiek betreft dan ook slechts een zekere overhaasting bij het nagaan van de literatuur, het samenstellen van de tekst en het kiezen van de illustraties. Bij de literatuur heeft een slordig compilatiewerk als J. J. Vriend, *Nederland bouwt in natuur- en baksteen*, Utrecht 1951, uiteraard niet te worden vermeld en dit geldt evenzeer voor de knoeierige boekjes van J. H. Kruizinga, *Ornamenten van huis en hof*, I en II, Bussum 1963. De *Dictionnaire* van Viollet le Duc had echter niet mogen ontbreken en uit piëteit voor pioniers ook niet J. A. van der Kloes, *Onze bouwmaterialen*, Maassluis 1908, en A. W. Weissman, *Voorheen en Thans*, Amsterdam 1909, terwijl Vermeulens *Handboek* zonder bezwaar naast Ozinga en Meischke had kunnen staan en de vakliteratuur uit vroeger eeuwen een

plaats had kunnen vinden onder de bijdragen over bouwwijzen en constructies.

De overhaasting bij de vormgeving blijkt vooral uit de tekst van de eerste hoofdstukken, die de indruk wekt, dat hiervoor losse notities na rangschikking zijn overgetikt, maar dat niet is gestreefd naar een lopend verhaal, waaraan de fiches zijn opgehangen. Zodra de schrijver echter de gereedschappen en het gebruik ervan, de constructies en de werktuigen gaat behandelen, komt hij op dreef en put zonder moeite uit een eigen kennis, die niet gering is. Dezelfde kennis had hij kunnen tonen in de keuze van de afbeeldingen. Weliswaar zou men de meeste ervan niet willen missen, maar in plaats van foto's van kerken in Aardenburg en Leiden of het stadhuis in Veere zou men liever details van het besproken metselwerk, onderdelen van natuursteen, glas-inlood-panelen en houtconstructies zien, of bouwtekeningen, oude maquettes en gildeprouwen. Na enig zoeken had de schrijver ook Nederlandse voorbeelden van gereedschappen kunnen vinden, zodat geen bijlen uit het Germanisches Nationalmuseum maar bijvoorbeeld uit de verzameling op Schokland ter illustratie hadden kunnen dienen en geen afbeelding uit de *Encyclopédie* van Diderot maar een prent uit Storm van 's Grave-sande's leerboek.

Tot zover de lichte kritiek van redactionele aard. Natuurlijk zou men zich in de indeling van de stof nog anders kunnen voorstellen, bijvoorbeeld per ambacht na een algemene inleiding, maar voor de gekozen methode, waarbij steeds bepaalde facetten van het gehele bouwvak naar voren komen, valt evenveel te zeggen. Thans kan dus worden overgegaan tot de kanttekeningen bij de in de tekst verstrekte gegevens. Hierbij is het slechts een enkele maal niet overbodig ontbrekende objecten en bijdragen te noemen, want in de meeste gevallen heeft de schrijver slechts voorbeelden willen vermelden en deze behoeven niet met gelijkwaardige te worden vermeerderd.

Bij de — te sobere — mededelingen over het ontwerpen (blz. 16-17) wordt gezwegen over de geschilderde maquette (zie G. Roosegaarde Bischof in *Kunsthist. jrb.* 1956); bij de financiering (blz. 20) wordt niet gerept van het timmerhout, waarover bos- en markegerechtigden konden beschikken, en van de in het zuiden van het land gebruikelijke schenking van bomen door de territoriale heer voor kerkbouw of reconstructie na een stadsbrand. De korte beschouwing over de gilden (blz. 24-25) had de schrijver eigenlijk moeten uitbreiden met meer bijzonderheden over

de meesterproeven, waarvan o.m. de Lakenhal in Leiden fraaie voorbeelden bezit. Nu wordt alleen het kruiskozijn uit Amsterdam vermeld, examen-opgaf, die trouwens vrij algemeen werd voorgeschreven (zie o.m. *Gedenkboek 5e eeuwfeest Weerter Timmerambacht 1464-1964*). Naar aanleiding van de gilden zij nog opgemerkt, dat de daglonen van de bouwvakkers niet alleen per werk werden vastgesteld (blz. 33); in grote gebieden bepaalde de overheid van de middeleeuwen tot in de 18de eeuw de lonen voor meester, knechten en leerjongens.

Bij de behandeling van de vloeren zijn die van leem en de verschillende methoden van afwerking over het hoofd gezien (blz. 35). De veronderstelling dat eiken krommers door een bepaald kweekproces gebogen kunnen zijn (blz. 43), lijkt niet aannemelijk (zie de prenten van bomen met ingetekende krommers voor de scheepsbouw bij C. van Yk, *De Nederlandsche Scheepsbouw-konst* 1697). De opmerking, dat met plank vrijwel steeds eikehout met deel naaldhout zou zijn bedoeld (blz. 39), klinkt zonder nadere toelichting evenmin zeer overtuigend, want op de volgende pagina worden zonder commentaar „vuren plancken” uit een bouwrekening van de Dom aangehaald. Bij de termen vuren en grenen (blz. 45) had de schrijver overigens geen Duitse, maar Skandinaafse woorden moeten opgeven, want van Fyr en Gran zijn onze uitdrukkingen afgeleid, al is naamsverwisseling opgetreden.

In de passages over natuursteen, waarvan de bewerking niet wordt beschreven, is helaas nauwelijks aandacht besteed aan sommige inheemse materialen (blz. 50-54), zoals flinten in Drenthe en kolenzandsteen, mergel, Kunrader e.d. in Limburg (zie L. Keuller, E. Lahaye en W. Sprenger, *Limburgsche Bouwsteenen*, Maastricht 1910), terwijl op oersteen wel de nodige aandacht valt. Zo worden, om een andere onevenwichtigheid te noemen, de houtzaagmolens besproken, maar de trasmolens en de kalkovens — van het oude ringtype — genegeerd (blz. 58). Dat daktegels voornamelijk in België en westelijk Nederland zouden zijn voorgekomen (blz. 59) is te sterk uitgedrukt; ze zijn ook in het oosten en zuiden toegepast (o.m. Kampen en Roermond) maar evenals in het westen waarschijnlijk slechts gedurende een korte periode.

Zoals gezegd is het verhaal over de houtbewerking het beste onderdeel van het boek. Desondanks rijst hier het enige ernstige bezwaar, omdat niet wordt gewezen op de revolutionaire

verandering in de middeleeuwse houtbouw: de overgang van lip- op pen-en-gatverbindingen bij het windverband met alle gevolgen van dien. Deze principiële wijziging in de constructie is voor ons land weliswaar nog niet beschreven, maar zal Janse bij zijn onderzoek toch niet kunnen zijn ontgaan. De kappen van de Oude Kerk te Amsterdam zijn door de auteur zeer uitvoerig onderzocht, zodat het in 1958 mogelijk was de telmerken als dateringsmiddel te gebruiken. De eerste poging echter om de geschiedenis van een Nederlands gebouw mede te bepalen met behulp van de telmerken op kaponderdelen vond niet plaats in de Oude Kerk te Amsterdam (blz. 71), maar in de St.-Maartenskerk te Zaltbommel, waar J. Beckering Vinckers de auteur een paar decennien is voor geweest (zie *Oudb. Jrb.* 1931, 138-139, afb. 13). De verschillende soorten telmerken worden vervolgens zo uitvoerig besproken, dat volledigheidshalve nog mag worden gewezen op de in de 18de eeuw, maar wellicht ook eerder, met roodaard aangebrachte merken (o.a. Zevenbergen).

De lijst van topografisch aangeduide houtsoorten kan — althans voor later tijd — gemakkelijk worden aangevuld uit de oude leerboeken van Van Dalen, Van Heusden, e.d. die naast de in de lijst genoemde benamingen: Mainsch greenen, Riga's en Nerva's (Narwa) naaldhout, Memelsche en Stettijnsche balken opgeven, terwijl C. Douwes (Houdkopers, scheepstimmermans, huistimmermans en kuypers Handboekje, 2de dr. Amsterdam 1784) nog Wyburgsche (Viipuri) en Frederikshavensche Deelen vermeldt. In de rekeningen van het kasteel van Valkenburg 1460/61 worden „nempsche uytdragen” (= Naamsche balken) genoemd en C. van Yk, *De Nederlandsche scheepsbouw-konst* 1697 geeft o.m. op: Berlijner, Bremer, Drontemer, Gottenburger en Perнауwer hout.

Het valt buiten het bestek van deze bespreking meer aanvullingen te geven, maar wanneer de schrijver er de tijd voor vindt en systematisch alle publikaties doorneemt, waarin ook maar iets over zijn onderwerp kan voorkomen, zal hij zelf de gaten kunnen stoppen. Hij moet niet tegen monnikenwerk opzien, want de aardigste gegevens gaan vaak in de vreemdste blaadjes en onder de raarste titels schuil. Wie op het denkbeeld komt het *Polytechnisch tijdschrift* door te bladeren stuit in 1950 wel op S. Blom, „Hoe men vroeger bouwde”, en vindt dan het bestek uit 1675 voor het weeshuis van Maassluis. Maar wie zal er zoeken in *Wij Bouwen*, waar in

1958 over het oude timmermanswaterpas is geschreven, of gaat in de inhoudsopgave van *Hobby* 1948 af op de titel „Een mooie aanwinst voor het Openluchtmuseum”, waarmee een zeldzame tang voor trotseerloodjes wordt bedoeld? Alleen bij toeval of door fanatisme vindt men dergelijke artikeltjes, die vrijwel de enige „monografieën” op deze gebieden vormen. Het uitkammen van oudheidkamers en historische afdelingen en depots van musea levert een even grote buit op.

In het voorgaande is de waardering voor het boek niet in het volle licht gekomen. Als conclusie kan echter worden gezegd, dat Janse bijzonder nuttig werk heeft verricht en dat ieder, die een oud gebouw grondig wil leren kennen, dit boek moet raadplegen. De geschetste onvolkomenheden kunnen bij een herziening voor de tweede druk zonder al te grote inspanning worden opgeheven.

R. C. HEKKER

**KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899**

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

*Secretaris Mr. P. J. van der Mark, De Poorterstraat 22, Den Haag;
Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;
Prof. Dr. A. J. Bernet Kempers, D. J. G. Buurman, Prof. Dr. W. Ph.
Coolbaas, Drs. H. Halbertsma, Dr. M. Elisabeth Houtzager, Prof. Th. H.
Lunsingh Scheurleer, Ir. R. Meischke, Dr. D. P. Oosterbaan, Prof. Dr.
M. D. Ozinga, Prof. Ir. J. J. Terwen.*

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden *f* 15.—, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentenleden *f* 5.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. *f* 4.50 en *f* 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden

Gedrukt bij
E. J. BRILL, LEIDEN